KIRÁLY LAJOS

„Híres betyár vagyok…"

A betyár alakja a somogyi népköltészetben

All. elien. 2002/2003

Megyei Könyvtár Kaposvár

0 000000 762038

Somogy Megyei Honismereti Egyesület
Kaposvár, 2002

Támogatóink:

BÜSSÜ, CSÖKÖLY, CSURGÓ, KISBÁRAPÁTI, NIKLA, TÁSKA ÖNKORMÁNYZATA
valamint
SOMOGY MEGYE KÖZGYŰLÉSÉNEK ELNÖKE,
a SOMOGY MEGYEI KÖZGYŰLÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGA,
KAPOSVÁR MEGYEI JOGÚ VÁROS OKTATÁSI, TUDOMÁNYOS ÉS KULTÚRÁLIS BIZOTTSÁGA,
SOMOGY MEGYE ÖNKORMÁNYZATA ÉS KAPOSVÁR MEGYEI JOGÚ VÁROS KÖZÖS ALAPJA
és a SOMOGY MEGYEI MŰVELŐDÉSI KÖZPONT.

A dallamokat lejegyezte és a zenei jegyzeteket írta

Dr. Király Lajosné Péter Mária

© Dr. Király Lajos

ISBN 963 00 97680

M 568875

KCs Dekor, Marcali

„Betyár volt az mind, méghozzá a javából,
aki ha búsul is, iszik, danol, táncol.
Az volt a hibájuk, hogy nem álltak sorba
szolgálni a császárt Majlandba, Tirolba;
ha meg kezük néha az urak alá nyúlt,
azért küldték sebten a pandúrt utánuk.

Üthették nyomukat végig a Bakonyba,
betakarta őket bokor, erdő lombja,
s a szegény nép óvó szava szállt utánuk.
csak az urak féltek, lúdbőrzött a hátuk.
Nem is mentek volna velük egy dűlőre,
ha nem kapják őket sunyin puskacsőre."

(Simon István: Betyárok csárdája)

TARTALOM

BEVEZETÉS 7

A BETYÁR ALAKJA A SOMOGYI NÉPKÖLTÉSZETBEN 9
Hogyan keletkeztek a betyárdalok és a balladák? 9
A betyárvilág kialakulásának okai 9
A betyárromantika 11
A betyárfolklór jellemzői 15
A rabénekek 20
Új balladák 22
A ponyva- vagy krimiballadák 23

ADATTÁR 28
Betyárballadák, betyárdalok (1–69. sz.) 30
Rabénekek (70–76. sz.) 133
Új balladák (77–89 sz.) 145
Ponyva- vagy krimiballadák (90–95. sz.) 165

SOMOGYI BETYÁRMONDÁK 175
Zselici betyárhagyományok. A Pali-temető. Simonfa környékének betyáremlékei – A bábonyi betyársírok. – Niklai betyármondák – Pogányszentpéter betyármondái – Csurgó környéki betyáremlék – Büssüi betyártörténetek. A betyárcsárdákról – Szántódi betyármondák – Savanyó Jóska Lengyeltóti, Hács és Gyugy környékén – Pásztorok és betyárok

BETYÁREMLÉKEK SOMOGY MEGYE FÖLDRAJZI NEVEIBEN ... 189
A betyárok gyakoribb tartózkodási helyét jelölő földrajzi nevek. 189
A pandúrok említése a helynevekben 193
A betyárok, rablók kivégzésének helyét megjelölő földrajzi nevek . 193

MUTATÓK, JEGYZÉKEK 195
A dalok, balladák jegyzéke a közlési sorrend szerint 195
A dalok kezdősorainak betűrendes mutatója 198
A dalok lelőhelyei 200
A gyűjtők és az adatközlők jegyzéke 201
A felhasznált irodalom 203

BEVEZETÉS

A betyárokról szóló történetek, balladák, dalok ma is élnek az emlékezetben, Somogyban pedig különösen jól ismerik őket. A népzenegyűjtés során a betyár témájú dalok hamar felszínre kerülnek, nincs is olyan somogyi község, ahol ne tudnának énekelni ilyeneket. Az 1960-as, 70-es években lehetőségünk volt egy nagyobb szabású gyűjtőmunkára, akkoriban a honismereti szakkörök, Röpülj, páva!-körök is sokat tettek az értékes népköltészeti anyag feltárásáért és megörökítéséért. A 2000. évet átlépve látszik csak igazán, hogy milyen hasznos volt ez a harminc-negyven évvel ezelőtti gyűjtőmunka, hiszen ezt a kutatást ma már nem lehetne így véghez vinni! Akkor még éltek a betyárballadákat jól ismerő és stílusosan éneklő egykori pásztoremberek, szerencsénk volt magnetofonra rögzíteni dalaikat. A birtokunkban lévő – mintegy húsz somogyi községből származó – betyárballada és dalanyag alkalmas arra, hogy megrajzolhassuk a 19. században kivirágzott betyárfolklór jellemzőit, és megállapíthassuk a népköltészetben elfoglalt helyét. Természetesen a betyárballa- dákból megismerhetjük magukat a betyárokat is, hiszen legtöbbször elmondják, hogy miért adták fejüket a betyáréletre. A betyárköltészet rávilágít a nép gondolkodásmódjára, arra, miként vélekedik a betyárokról, és miért tünteti fel népi hősnek a lopásból, rablásból élő „szegénylegényeket".

Ezt a gyűjtőmunkát lelkes amatőrök végezték, nagyobbrészt tanítványaim a kaposvári tanítóképzőből, továbbá a kaposvári járás honismereti kutatói, szakkörei, és a megye más részéről is többen csatlakoztak hozzánk. A gyűjtők nevét a kötet végén lévő jegyzék tartalmazza. Közülük itt csupán Hársházi Sarolta főiskolai hallgatót említem név szerint, aki szülőfaluja, Nikla környékén sok értékes balladát vett föl magnószalagra. A gyűjtés 19. századi betyárdalokra, balladákra irányult, de minduntalan, külön kutatás nélkül is elő-előjöttek a 19. század végi gyilkosságtörténetek, melyeket én *krimiballadáknak* nevezek. Vannak birtokunkban klasszikus balladák is, pl. a „szégyenbe esett lány", a „halálra táncoltatott lány", a „három árva" stb. típusba tartozók, ezek közlése azonban nem tartozik ide.

Könyvünkben a betyártémához kapcsolódó, általunk gyűjtött népköltészeti anyagot adjuk közre, a ponyva- vagy krimiballadákból azonban csak a legismertebbeket, a kissé már folklorizálódott példákat vettük be. Természetesen ez a gyűjtés sem meríti ki a somogyi betyárballadák lehetséges teljes anyagát, más somogyi kiadványokban is találunk példákat (az irodalomjegyzékben felsoroljuk ezeket); azonban a mintegy hetven betyár-

dal, ballada mégis jellemző képet nyújt erről a sajátos népköltészeti témakörről. Más népdal-, balladakiadványok anyagával összehasonlítva a somogyi anyag mind mennyiségében, mind minőségében kiállja az összehasonlítás próbáját.

Az *Adattár* szerkesztésekor a szövegszempontokot helyeztük előtérbe, hiszen az volt a célunk, hogy bemutassuk miként tükröződik a betyár alakja a somogyi népköltészetben. Bár nem daloskönyvet kívántunk szerkeszteni, azonban a dalok többsége éneklésre, előadásra, mulatásra is kiválóan alkalmas! A *Jegyzetekben* gyakran utalunk a dallamokra, azok összefüggéseire, esztétikai értékeikre.

Anyagunk a művészi érték szempontjából, a dallam és a szöveg ritkasága, ill. szépsége tekintetében nem azonos értékű. Legnagyobb részét az országosan ismert balladák, dalok teszik ki, ezeket azért tartjuk fontosnak közölni, mert az a célunk, hogy képet adjunk arról, ami ezzel a témával kapcsolatban – a gyűjtés idején – élő dalanyag volt Somogyban. A dallamok között ősi, új stílusú, valamint műdal eredetű dalok egyaránt megtalálhatók. A leggyakrabban előforduló, legfontosabb dallamtípusok a somogyi pásztorok dalai közül valók.

Felmerülhet még a népköltészet : műköltészet viszonya is. Ebben az anyagban bizony több olyan alkotás van, amely egykori rigmusfaragó, históriás énekszerző vagy ismert műköltő „terméke" lehet, de ezek szerzőjét ma már nehéz kinyomozni, mert a nép ezt a „nyersanyagot" elfogadta, és – ha volt elég ideje hozzá – a maga ízlése szerint kicsiszolta. Erre az ún. folklorizálódásra az egyes dalok utáni *Jegyzetekben* többször is rámutatunk. Munkatársaimmal együtt mi is a Vargyas Lajos által megfogalmazott legszélesebb népdalfogalmat valljuk: „...mindaz beletartozik a magyar népdal fogalmába, amit a magyar nép *variálva*, tehát alkotó módon magáévá tett, vagy amit biztosan ő maga alkotott. Amit a közösség elfogadott sajátjának, ami benne élt a zenei tudatában... ami valamiképpen hozzátartozott zenei igényei kielégítéséhez" (Vargyas, 1981. 13.).

Az egyes dalokat több helyen, több példában is sikerült felgyűjtenünk, a variációk nagy számának közlését ebben az ismeretterjesztő jellegű kiadványban nem tartottuk fontosnak. A legjellemzőbb, az új részleteket tartalmazó, legszebb változatokat válogattuk ki. A teljes dalanyag lejegyzését Király Lajosné Péter Mária végezte el, és ő adott először híradást erről a gyűjtésről a sajtóban (A betyár alakja a somogyi népköltészetben= Somogy, 1976. 4. sz. 65–80). A dalok, balladák szövegét a folklóralkotások lejegyzési szabályzata alapján jegyeztük le, amelynek az a lényege, hogy a köznyelvben is érvényes hasonulások, összeolvadások kivételével minden nyelvjárási sajátosságot jelöltünk, tehát a szövegek jól tükrözik a somogyi népnyelv színeit.

A betyár alakja a somogyi népköltészetben

Hogyan keletkeztek a betyárdalok és balladák?

A betyárköltészet értékelése csak a történelmi, társadalmi körülmények figyelembevételével lehet eredményes, tüzetesen vizsgálnunk kell a betyárvilág létrejöttének okait. Kialakulása pontosan datálható: a Rákóczi–szabadságharc leverésétől a 19. század végéig szinte nyomról nyomra követhető. Somogyban az 1848-49-es szabadságharc leverése után, az 1860-as években érte el a csúcspontját, ekkor működtek a leghíresebb somogyi betyárok.

A betyárvilág kialakulásának okai

A híres somogyi betyárvilág létrejöttét a következő feltételek tették lehetővé: a nagybirtokok, az itt élő sok száz pásztor, a hatalmas összefüggő erdőségek (melyek jó búvóhelyet biztosítottak), a rossz közigazgatás, az elmaradott közlekedési és hírközlési viszonyok. A túlzó robot ellen lázadó jobbágynak, a 12 éves katonai szolgálat elől, a katonaságtól szökött legénynek nem volt más választása, mint a betyárélet. A korabeli levéltári adatok hiteles képet festenek az ország tarthatatlan közbiztonsági helyzetéről. Több száz rabló, szegénylegény, csavargó nevét említik, részletesen felsorolva rémtetteiket, kegyetlenségeiket. Hiába fogtak össze a vármegyék a kóborlók megfékezésére, a legszigorúbb intézkedések, az éveken át fennálló statárium ellenére is sokasodott a törvényen kívül rekedtek száma.

Az elszaporodott gonosztevők kiirtására a vármegye elrettentő például akasztófákat állíttatott fel a forgalmasabb helyeken. 1810-től statárium volt többször is, évekig. Az 1822. évi megyei közgyűlésen határozatot hoztak, mely szerint *„...az útonállók, rablók, gyújtogatók, a marháknak erőszakos elhajtói stb. a „helybenálló törvény (statárium) által akasztófára fognak ítéltetni, és 24 óra alatt az ítélet végrehajtatik."* A betyárok garázdálkodása főleg az 1860-as években volt igen erőteljes, Somogy vármegyében pl. 1864-ben 29 rablót és 25 orgazdát végeztek ki.

A betyárok nagy része pásztorból lett betyárrá. „Öreg pásztorok állítása szerint a pásztor s betyár: egy volt, vagyis, hogy az igazi betyár csak pásztorból telt ki, mint olyanokból, kik bátor, elszánt s semmit sem vesztheto emberek voltak... A pásztorok foglalkozása, életkörülményei és az ezekből kialakult erkölcsi felfogása szinte praedestinálta a betyáréletre" (Gönczi Ferenc: A somogyi betyárvilág. Kaposvár, 1944, 17.). A pásztorember sok szempontból különbözött az egyszerű paraszttól: foglalkozása miatt elszigetelődött a falusiaktól, vagyona nemigen volt, s közülük néhányan – különös erkölcsi felfogásuk szerint – nem tekintették lopásnak, elítélendő cselekedetnek, ha a földbirtokosok vagyonát megkárosították.

A híres somogyi betyárról, Juhász Andrásról szóló balladás dal elmondja az osztopáni bíró meggyilkolását, ebben a betyár a következőképpen védekezik a bíróság előtt:

– András fiam, ezt nëm jól cseleködted,
Ki keres a sok árvának könyeret?
– Van még néki ölég nagy gazdagsága,
Éljen mëg a felesége, árvája!"

Leggyakrabban kisebb lopásokért, egy-egy ló, juh vagy disznó elhajtásáért kényszerültek betyáréletre:

Arra alá legelész ëgy pej csikó
Ej, de szépön zörög rajta a békó!
– Ergye, pajtás, tereld erre a csikót,
Had vág'gyam lë a lábáról a békót!

– Ha lëvágod a lábárul a békót,
Hát azután hova hajtod a csikót?
– Majd elhajtom arra, merre nap lëjár,
Arra, tudom, a gazdája sosë jár...

Beüzentem a kapozsvári uraknak,
Engedjék el ezt a csökél bajomat!
Hajtok nekik szép két borgyas tehenet,
Ezér, tudom, a vármëgye nëm keres.

Halas alatt fölfogtam négy pej csikót,
Mire virradt, rám is verték a békót.
Kezem, lábam, rajta zörög a bilincs,
Hogyha löhet, kisangyalom, rám tekints!

Ha kézre kerültek, a rögtönítélő bíróságok akár egy disznó ellopásáért is akasztófára juttathatták őket. A megtorló intézkedéseknek sok ártatlan ember is áldozatául esett: nehéz volt elkülöníteni, ki a haramia, ki a betyár, ki az orgazda; ki a bűnös és ki a nem bűnös. Ezért történhetett meg gyakran, hogy egy-egy híres, körözött betyárvezérnek olyan rabláso-

kat, gyilkosságokat is a számlájára írtak, amelyeket nem is követett el. Olyan betyárokról is tudunk, akik nappal békésen pásztorkodtak, éjjel viszont raboltak, fosztogattak. Életük nem volt irigylésre méltó. Állandó bujkálás, rettegés volt a sorsuk, amelynek végén rendszerint ott magasodott az akasztófa.

„Hallod, pajtás, kivirágzott az a fa,
Amire a Zsubri volt fölakasztva.
Fujja a szél a lërakott gatyáját,
Összeveriráncos szárú csizmáját."

Az 1848–49-es szabadságharc leverése után megsokszorozódott a betyárok száma. A győztes császári hatalom a honvédeket erőszakkal besorozta, és idegen földre, általában az olasz tartományokba vitte hosszú évekre. A kényszerű szolgálatot nem vállaló, a katonaságtól megszökött legények útja a betyárok közé vezetett. Ezt a szembeszegülést fejezik ki a következő, az egész megye területén jól ismert dalok:

„Már mihozzánk jönnek vërbuválni,
Legényëket katonának vinni.
Ëlég nagy a somogyi határ,
Lëszëk benne bujdosó bëtyár,
Mégsë lëszëk a császár katonája!

Sürü erdő bëtyárja vagyok én,
Nappal alszom, éjszaka járok én,
Az én babám otthun sirdogál,
Szeretője bujdosó bëtyár,
Mégsë lëszëk a császár katonája!"

„Nëm, nëm, nëm mëgyëk, nëm mëgyëk katonának,
Inkább mëgyëk zöld erdőbe bëtyárnak.
Zöld erdőbe, ha elér a nagy álom,
Babám ölébe nyugodalmat találok."

A betyárromantika

A szegény jobbágy, az uradalmi pásztor s általában a falusi szegénység segítette és védte a betyárokat. Jól tudták, miért lettek betyárrá, s azzal is tisztában voltak, hogy ők is könnyen hasonló sorsra juthatnak. Ez az együttérzés, csodálat hatja át a betyárköltészetet. Ebben a költészetben a betyárok alakja idealizáltan, hőssé avatva jelenik meg. „A hatalmi erőszakszervezetek által meg nem bilincselt teljes szabadság képzete idézte elő azt a csodálatot, amit a nép, e szabadság tulajdonosa, a betyár iránt

érzett. E csodálat hatása alatt háttérbe szorult a gonosztevő, s kiemelkedett az ember, ki félelmetes, halált megvető bátorsággal szállt szembe az emberi társadalom közösségével, a hatalommal. Templom utáni beszélgetéseknél, a kocsmaasztal mellett, a fonóban, ahol legalább két ember összejött, ámuló szavakból, a mendemondák nyomán legendák születtek a szép, a kiválóan nagy erejű, vakmerő, leány-, bor- és dalszerető betyárról" (Dömötör Sándor: Betyárromantika. Ethn. 1930.).

Juhász András, jaj de hirös bötyár vót,
Hogy tënëköd bátorságod oly nagy vót!
Végigmöntem a nyirësi pusztába,
A jágërok benn ültek a csárdába.

A jágërok sok profontot mögöttek,
Mig tégödet, Juhász András, kerestek.
Jöhet zsandár ötfen, hatfan, hetfen is,
Nëm fél attól Juhász András maga is!
(Lábod)

Juhász András és szeretője egy somogyi tükrösön (1889)

A betyárrá válás összefügg a népoktatás hiányával is, ezt már a Csurgón vendégtanárkodó Csokonai is szemléletesen kifejezte a Jövendölés az első oskoláról Somogyban (1799) c. versében:

Hány jó ész lett vaddá,
Hogy nem nevelték?
Hány polgár bunyikká,
Hogy jóba nem nevelték?

Iskolázás nélkül elvadul, elzüllik a pórifjúság, csak kanász lesz, mint az ősei, vagy útonállásból, rablásból élő *bunyik* (zsivány) válik belőle. A Somogy megyei Nikla községben gazdálkodó híres költőnk, Berzsenyi Dániel a betyáros erkölcsöt a magyar nép rossz jellemvonásának tartja: „A magyar nép igen ildomos, becsületérző, sok erővel és természetes okossággal bíró faj ugyan, de annak szép hagyományai gyakran rosszra vagynak fordítva, úgyhogy annál többnyire a csinosság és büszkeség betyársággá, az okosság ravaszsággá, az erő és hamis becsületérzés pedig zsiványsággá fajul, elannyira, hogy vagynak némely erdősebb és magyarabb tájaink, hol a magyar ifjúság a zsiványságot, azaz a tolvajságnak, a rablásnak és szilajságnak minden nemeit nem rútnak és rossznak, hanem férfidísznek és erénynek nézi; a tömlöcöt és derest nem hogy szégyellené, sőt mentül inkább próbálta azokat, annál derekabb legénynek tartja magát..." (Berzsenyi, 1833. 428–9.). A bajok orvoslását ő is az általános népoktatástól várja.

A somogyi községekben mindenütt emlegetik *Patkó Bandi* nevét, pedig ilyen nevű betyár a valóságban nem létezett. A zselici Vásárosbécen született Tóth testvérekről, Tóth János és Tóth István egy személlyé, egy betyártípussá ötvözött alakjáról van szó. A két Tóth cselekedeteit a nép egy kitalált személynek, Patkó Bandinak tulajdonítja, persze a betyárdalok csak a vonzónak tűnő tulajdonságokat (pl. túljárt az őt üldöző zsandárok eszén) éneklik meg, a durva rablásokat, gyilkosságokat nem. A Bandi név nem véletlen, ez a 18–19. század fordulóján tevékenykedő alföldi lovasbetyár, Angyal Bandi hatásának tekinthető, mivel a 19. század elejétől országosan és így Somogyban is őt tekintették a hős betyár eszményének.

Hirös bëtyár vagyok, Patkó az én nevem,
Az egész vármögye kerestet engömet.
Högyeket, völgyeket mind összejárkálják,
A bëtyárgyerököt sëhol nëm találják.

...Sárga ló, sárga ló, ha fölülök rája,
Jöhet utánam a vármögye zsandárja.
Ha mëgsarkantyuzom, Tiszát átugratom,
Zsandárok kezébe magam mégsë adom!
(Zselickisfalud)

A nép saját hősét, személyes vágyainak megtestesítőjét látta a betyárokban, ezért ez a költészet erősen társadalmi tendenciájú. „Együttesen, szokatlan nyíltsággal csap föl a lázadás a hatalom, az elnyomás ellen, itt emelkedik leghatározottabban bosszúra, harcra az eladdig inkább maga felé fordított fegyver. Az egész összefüggő betyárköltészet egy társadalmi állásfoglalás jelentkezése: mintha egy vajúdó, de a megszületésig eljutni nem tudó paraszti mozgolódás tünetei ütköznének ki a bátor egyesek dacos kiállásában és eltorzult életében" (Csanádi–Vargyas: Röpülj, páva, röpülj! 18.). Ebben a költészetben a betyárok alakja hőssé avatva,

idealizáltan jelenik meg. A népi igazságszolgáltatás fejeződik ki a Vikár Béla által Jutában gyűjtött betyárdal soraiban is:

Isten terömtötte a betyárokat,
Azok által veri a gazdagokat.
Hogyha betyárgyerök nem találkozna,
Gazdag embör soha nem imádkozna.

A legtöbb betyár szeretett volna visszatérni a rendes emberek közé, de nem sikerült neki, ez volt a betyárélet egyik legnagyobb tragikuma. Bogár Imre balladája arról szól, hogy a betyár lovat lopott, hogy bölcsőt vegyen, Duli Marcsát el akarta venni, de erre nem volt lehetősége (l. Vargyas, 1976. I. 164.).

A betyár *típusa*, általánosított tulajdonságai, sorsa, lelkiállapota tárul elénk még azokból a balladákból is, amelyek látszólag egyetlen betyár tetteiről szólnak. A betyárfolklórban tehát a valóságelem nagyon kevés. (Talán a Juhász András cselekedeteit elmondó balladás dal a kivétel; a még közszájon forgó verses-énekes gyilkosság-történetek pedig, az ún. „ponyvaballadák" nem tartoznak a betyárköltészetbe, sem pedig az értékes népköltészeti alkotások közé.)

Betyárok (Hodó József faragása, XIX. sz. vége)

A betyárfolklór jellemzői

A betyárokkal kapcsolatos népköltészeti anyaggyűjtésünk műfaji szempontból heterogén. Megtalálhatók benne a klasszikus balladák, a sok lírai és epikus elemet tartalmazó, s nem a drámai tömörségen alapuló betyárballadák, a lírai dalok, a balladává még nem érett paraszti versek és az archaikus rabénekek. Az egyes műfajok között a határt megvonni nagyon nehéz. Különösen a betyárdal és a ballada között nehéz, mert a balladák lírai, a dalok pedig epikus elemeket is tartalmaznak. Emiatt keletkezett a „balladás dal" kifejezés, amely már megnevezésében is mutatja a kétféle műfaj egybefonódását. Sok dalunkban találunk nagyon tömör, kifejező, csak a lényegre törekvő párbeszédet, ugyanakkor az egésznek a felépítése laza, hiányzik belőle a balladákra jellemző feszültség, drámaiság. A keletkezési időpont a műfaji vizsgálathoz is támpontot ad.

A betyárköltészet 1848/49 előtti szakaszára leginkább a lírai betyárdal a jellemző, míg 1849 után, amikor a betyárvilág még antifeudálisabb jellegűvé vált, akkor keletkeztek az igazi betyárballadák. Erre az időre a falu népének véleménye a betyárokról végleg letisztult, s így meg tudta fogalmazni, amit törvényszerűnek látott. A balladai stílust, a legfeszültebb konfliktusokat, a legnagyobb művészi értéket azok az alkotások képviselik, amelyek időben a legkésőbben keletkeztek, pl. Bogár Imre, Vidrócki, Fábián Pista balladája.

Bogár Imre ugyan nem volt somogyi betyár, de a róla szóló balladát megyénkben is jól ismerik. A Csökölyben gyűjtött változat érdekessége, hogy a „Megöltek egy legényt" kezdetű strófaismétlő ballada töredékét mintegy „visszaemlékezésként" illeszti Bogár Imre történetébe. Két ballada összevegyítésével gyűjtésünk során többször is találkoztunk. Az alább közölt balladaszöveg dallama megegyezik az országosan ismert dallammal:

1. Zavaros a Tisza,
Nëm akar tisztulni.
Ez a hirës Bogár Imre
Átul akar mënni.

2. Átul akar mënni,
Lovat akar vënni,
Dëbrëcëni nagy vásáron
El akarja adni.

3. Harangoznak délre,
Féltizënkettőre,
Hóhér mondja:– Bogár Imre
Álljon fel a székre!

4. Fölállott a székre,
Föltekint az égre:
– Jaj, istenem, sok rablásim
Most jutnak eszëmbe!

5. Odamëgy az anyja,
Költi, de nëm hallja,
– Jaj, istenëm, Imre fiam
De el vagy hërvadva!

6. El vagyok hërvadva,
Mert më̈g vagyok halva,
Zsëbrokszáru sárga csizmám
Lábomra van fagyva!

7. Odamëgy a Marcsa,
Költi, azt mëghallja,
– Jaj, istenem, szép kedvesëm,
De el vagy hërvadva!

8. El vagyok hërvadva,
Mert më̈g vagyok halva,
Zsëbrokszáru sárga csizmám
Lábomra van fagyva. *(Csököly)*

Fehér László balladája

Feltétlenül szólni kell az egyik leginkább elterjedt klasszikus balladánkról, a Fehér Lászlóról, mely a kutatások szerint francia eredetű, és a 14. századba nyúlik vissza. Ez a ballada mind témájában, mind stílusában a régi, klasszikus balladák típusának tekinthető. A 19. században szinte újra felfedezték, nagyon divatossá vált. A balladában szereplő lólopás a betyárélettel kapcsolta össze a történetet, ezzel magyarázható páratlan népszerűsége. A somogyi pásztorok gyakran énekelték, a legtöbb változat dallama megegyezik az ismert pásztordal (Három ürü nem nagy fóka) dallamával. A felgyűjtött sok-sok variáció közül azért a babócsait választottuk illusztrációnak (bár ennél sokkal szebb, teljesebb változatot is találtunk), mert ebben a *betyár* szó is szerepel: Fehér Lászlót nevezi „híres betyárnak". Természetesen ilyen nevű betyár nem volt errefelé, a régi klasszikus balladát valószínűleg a 19. század elején illesztették be a betyárballadák sorába.

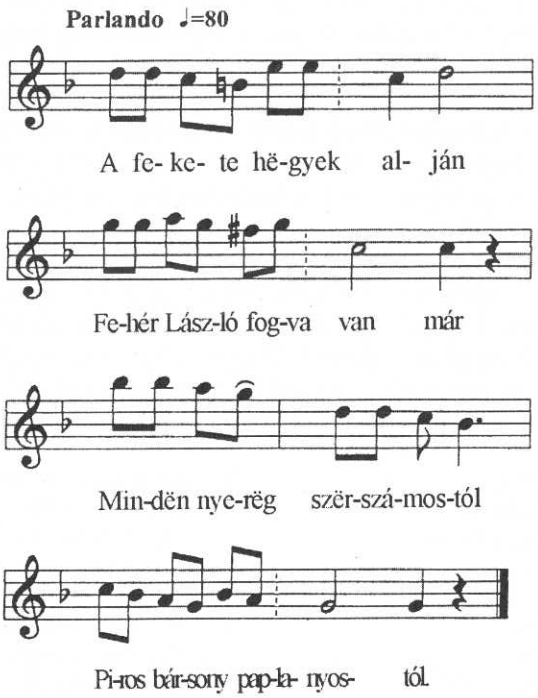

2. – Fogd be, kocsis a lovakat,
Rakjál rájuk sok aranyat,
Rakjál rájuk sok aranyat,
Hadd váltsam ki a bátyámat!

3. Fehér Anna tüstént mëgyën
A bëtyárok udvarába,
Folyosóról folyosóra,
A főbiró szobájába.

4. – Adjon isten, biró uram!
Hoztam kendnek sok aranyat,
Hoztam kendnek sok aranyat,
Hogy kiváltsam a bátyámat!

5. – Édës húgom, Fehér Anna,
Háljál vélem ëgy éjszaka,
Háljál vélem ëgy éjszaka,
Mëgszabadul bátyád, László!

6. – Hallod, bátyám, Fehér László,
Hallod-ë, mit mond a biró?
Háljak vele ëgy éjszaka,
Mëgszabadulsz bátyám, mingyár!

7. – Édës hugom, Fehér Anna,
Në hálj vele ëgy éjszaka,
Szüzességëd is elvëszi,
Szëgény bátyád fejét vëszi!

8. Kilencet ütött az óra.
– Aluszol-ë, Fehér Anna?
– Nëm aluszok, ébrën vagyok,
Rablánczörgésëket hallok.

9. Tizënkettőt üt az óra.
– Aludj, aludj, Fehér Anna!
Vége van már a bátyádnak,
Annak a hirës bëtyárnak!

10. – Ó, të elátkozott biró,
Mosdóvized vérré váljon,
Törülköződ lobbot vessën,
A jó isten më në mentsën!

Babócsa, 1973. Gulyás Istvánné 60 éves

Juhász András balladája

Más felépítésű és más stílusú az a történet, amelyet Juhász Andrásról énekelnek. Ez szinte krónikás hitelességgel mondja el a híres somogyi betyár életének fontosabb eseményeit. Az előbb bemutatott klasszikus balladával ellentétben ez „példa a balladává még nem érett paraszti versre." Gönczi Ferenc A somogyi betyárvilág c. könyvében azt írja, hogy az egyik öreg pásztor adatközlője, a faragásairól híressé vált Kapoli Antal szerint ezt a verset Juhász András költötte saját magáról.

Betyár és szeretője egy tükrösön (Mernye)

A történet három részre tagolódik: az első a betyárrá válás okait, a második a bosszú eltervezését, a harmadik magát a bosszúállást, az osztopáni bíró meggyilkolását mondja el. Ez a tagolás a szövegben és a dallamban is bizonyos stílustörést okoz: az első rész első személyű előadásmódjával szemben a második és a harmadik rész a párbeszéden alapul. A szövegnek megfelelően minden részhez más dallam kapcsolódik. Valószínű, hogy ez a változat különböző balladatöredékek összekapcsolódásából keletkezett.

A következőkben egy Nagyberényben gyűjtött Juhász András „balladát" mutatunk be példának. (Szennából is van adatunk hasonló kontaminációra.) Az első dallam a somogyi dallamtípusok egyik legjellemzőbb darabja, ezt a régi stílusú dallamot ma is nagyon sokan ismerik, és sokféle (szerelmi, pásztor, betyár stb.) szöveggel társítják. A második dallam pedig az „Arra alá legelész egy pej csikó", a harmadik dallam ezzel a szöveggel ismert: „Nem messze van ide Kismargita":

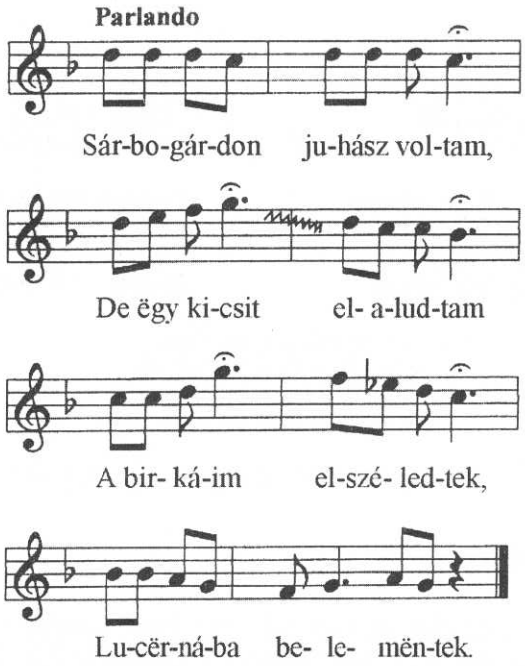

2. Hogy közülük fölpuffadtak,
Énrajtam mingyár kiadtak,
Olyan levelet is adtak,
Sëhun bé nëm fogadhattak.

3. Mingyár bëtyár mégsë lettem,
Csak disznókkal kereskëdtem.
Osztopáni vörös biró,
Az akasztófára való.

4. Az állta nékëm utamat,
Elvëtte a disznaimat.
Disznaimat is elvëtte,
Kaposvárra jelëntëtte.

5. Mingyár jöttek a pandurok,
Feketëdtek, mint a sasok,
Én is néztem még messziről,
A fiadi erdőszélről.

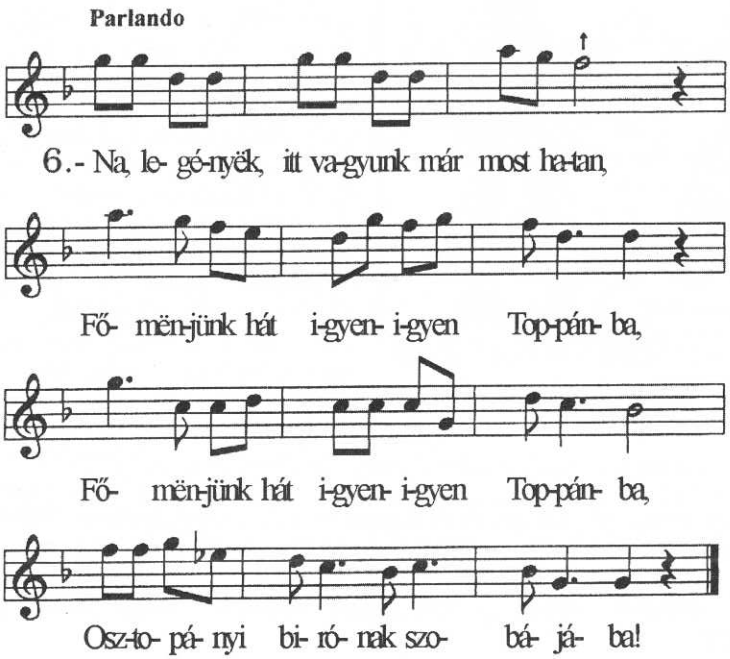

Parlando

7.– Ku-tya bí-ró, ad-jon is-ten jó es- tét!

– Ad-jon is-ten, And-rás fi-am, szë-rën- csét!

– Nëm tom bi-zony, szë-rën-cse-ë vagy ha-lál,

A-ki té-gëd á-gyad e-lőtt më- ta- lál!

8. –Kutya biró, térdepülj lë a földre,
Gyermëkëdtől bucsuzz hát el örökre!
Ugrik Ferkó, belelőtt a mellibe,
Juhász András ëgyszërre a szivébe.

Ismétlés:
– De most, kutya, tëgyenek lë a földbe,
Në állj többé szëgény legény elejbe!

Nagyberény, 1964. Szántó Ferenc 51 éves

A rabénekek

A műfaji szempontból átmeneti jellegű rabénekek szorosan kapcsolódnak a betyártémához, hiszen a raboskodás oka gyakran a betyárság volt. Balladának nem tekinthetők, mert egy helyzetképet mutatnak be. A hős itt már nem cselekedhet, a vers csak lelkiállapotát, keserű sorsát érzékelteti. A hasonló tartalmú lírai dalokhoz képest viszont drámaibb szerkesztésűek. Balladává csak abban az esetben válhatnak, ha a rab – mintegy visszaemlékezésként – elmeséli az előzményeket is, s ebből bontakozik ki a konfliktus. Ilyenkor a betyárdal és a rabének összekapcsolódik. Felépítésükre jellemző, hogy különböző jellegzetes rabének-motívumok összefűzéséből állnak. Nagyon értékesek, mert a költői szépségű archaikus szövegekhez régi stílusú dallamok társulnak.

A következő példánk dallama a dél-dunántúli dialektushoz tartozik, versszakai 6 szótagos sorokból épülnek fel. (Ez régi balladáink formai jellegzetessége is, szinte kizárólag 6, 8 vagy 12 szótagos sorokból állnak.). A betyárballadákhoz hasonlóan a rabénekekre is az első személyű előadásmód a jellemző.

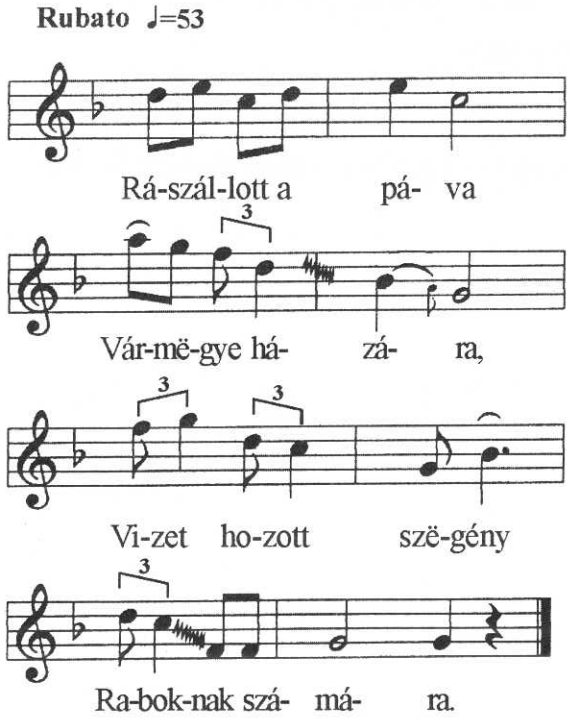

2. Rab vagyok, rab vagyok,
Szabadulást várok,
Azt csak a jó Isten tudja,
Mikor szabadulok!

3. Láttam az urakat,
Harmincketten voltak,
Mind a harmincketten
Rólam törvént szabtak.

4. Elejbém terjesztik
A fekete könyvet,
Abból számlálgatják
Az én bus éltëmet.

5. Rab vagyok, rab vagyok,
Örökre rab vagyok,
Apámtól, anyámtól
Levelet nëm kapok.

6. Csillagok, csillagok,
Énrám nëm ragyogtok,
Édësanyám házát
Körülragyogjátok!

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

Megbilincselt rab (Valerio rézkarca, 1859.)

* * *

Az egyes műfajcsoportok bemutatásakor többször utaltunk a dallamok jellegére és népzenei értékére is. A szöveg és dallam kapcsolata nem szilárd, ez egyaránt érvényes a balladákra és a lírai betyárdalokra. A legtöbb balladadallamot lírai szöveggel is éneklik, egy-egy ballada szövegét pedig többféle dallamra is ráhúzzák. Az összegyűlt dallamok között egyformán találhatók ősi, új stílusú, valamint műdal eredetű darabok. Feltűnő azonban, hogy a leggyakrabban előforduló és egyben legértékesebb dallamtípusok a leginkább hagyományőrző réteg, a pásztorok dalai közül valók. Ezek a dallamok már a betyárfolklór kialakulása előtt megvoltak, sőt nagyon népszerűek lehettek, s ezért kapcsolták össze őket a betyárokról szóló versekkel. A legújabban keletkezett betyárdalokat 10, 11 szótagos új stílusú népdalokra énekelték.

Új balladák

Népballadáink osztályozásakor két nagy csoportot különíthetünk el: a régi és az új stílusút. Ezek történeti rétegeket jelentenek, bár keletkezésük idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. A régi stílus a 15–16. században, az új pedig a 19. század közepe táján élhette virágkorát. Az újabban keletkezett balladák egységes csoportját képezik – az előző fejezetben tárgyalt – betyárballadák, ettől elkülönülnek az egyéni tragédiát, gyilkosságot vagy szerencsétlen eseményeket, balesetet stb. megéneklő *balladaszerű* alkotások. Ezek az új stílusú balladák tehát legtöbbször nem is egy konfliktust ábrázolnak (mint a régi stílusúak), hanem egy tragikus, halállal végződő *eseményt mondanak el.*

A betyárballadák keletkezésének virágkorában azonban születtek olyan új stílusú balladák is, amelyek valamilyen társadalmi igazságtalanságot és ebből eredő tragikus sorsot ábrázoltak, vagy szerelmi tragédiákat énekeltek meg.

A betyárélettel közeli a párhuzama a *Szabó Vilmáról* szóló, a „gyermekgyilkos anya" típusnevű balladánknak, mivel adatközlőink szerint a főhős a betyárok szeretője volt.

Nagyon népszerű Somogyban a *Szendre báró* leányának és juhászlegénynek a szerelméről szóló ballada, sok változatban gyűjtöttük. A legtöbb példánkban voltaképpen két 19. század eleji, hasonló témájú ballada vegyült össze: a bárólány és a juhász, illetve a bárókisasszony és a gulyás története. Mindegyikben a társadalmi különbség akadályozza meg a szerelmesek egybekelését, sőt a bárólányt szeretni merő juhász az akasztófán végzi.

Barna Jani szeretője kívánságára ölte meg saját anyját, mert az nem engedte meg, hogy összeházasodjanak. Ez a „gyilkos feladja magát" típusnevű balladánk is közeli rokonságban van a betyárballadákkal, hasonló benne a csendbiztossal folytatott párbeszéd, és a tragikus befejező rész: *Falu végin készittik a bitófát, / Amëlyikre a Barna Jancsit akasszák, / Fujja a szél fekete göndör haját, / Más öleli Barna Jancsi babáját!*

Ebben a csoportban közöljük a „cséplőgépbe esett lányról" szóló balladás dalokat, melyek a 19. század végén keletkeztek, hiszen akkortól beszélhetünk cséplőgépről. Ezek már nem igazi balladák, hanem mintegy tudósítások egy tragikus balesetről, a szereplők fájdalmát ábrázoló szép népköltészeti képekkel: *Piros vére, ugy folyik, mind a patak, / Édësanyja gyönge szive mëghasad!* A dallam a korabeli népdalok új stílusát követi, előadásmódja – a tragikus téma ellenére – lendületes, tempo qiustó. (Részletesebben lásd a közölt balladák utáni jegyzeteket!)

A ponyva- vagy krimiballadák

A 19. század második felében, a 20. század elején nagy számban keletkeztek olyan balladaszerű alkotások, amelyek egy korabeli tragikus eseményt, legtöbbször gyilkosságot írtak le. Ezek a ballada csíráját általában magukban hordozzák, a téma kibontása helyett azonban csak felszínes érzelmeket szólaltatnak meg. Ugyanakkor nem felelnek meg a népballada jellegzetes formai követelményeinek sem. Azért nevezzük ponyvaballadáknak őket, mert többnyire vásárokon, ponyván árusították őket, gyakran *képmutogatók* énekelték, rámutatva a gyilkosságtörténet illusztrációira. A *krimiballada* kifejezés saját találmány, hiszen a mai rablógyilkosságoknak, kriminalisztikai eseményeknek a 19. századi változatait testesítik meg az akkori népköltészet, kéziratos irodalom szabályai szerint.

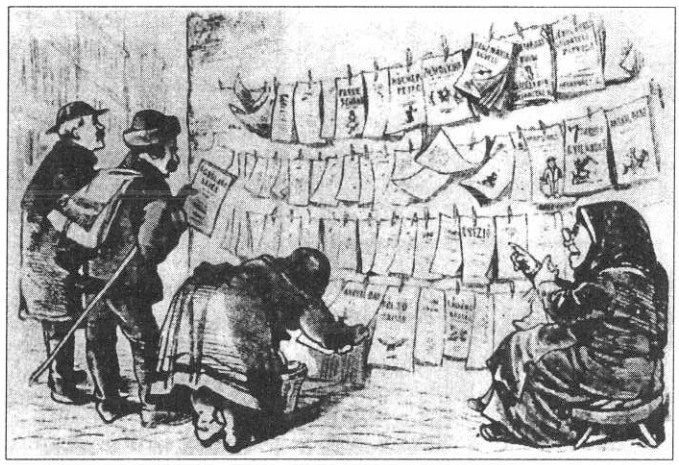

Vásári könyvárusítás (1872)

Az ilyen ponyvairodalmi krimiballadák száma szinte végtelen. „A 19. sz. kilencvenes éveinek ponyvakrónikája csak úgy hemzseg az apagyilkosoktól, a családirtóktól, merénylő szeretőktől; az olvasónak szinte az a benyomása támad: a juss, a móring, a párválasztás problémáit ez időben szükségszerűen baltával, késsel, golyóval lehetett csak megoldani" (Békés István: Magyar ponyva pitaval 407. l.). A halálos szerelmi históriák jó témát jelentettek a századvég fűzfapoétáinak, akik aztán éltek is a lehetőségekkel. Bár a ponyvatörténetek többségének megfogalmazása dilettáns munka, ennek ellenére a korszak fontos társadalmi problémáit, ellentmondásait tükrözik vissza. A szerelmi tragédiák indító oka minden esetben az anyagi érdek. a szülők ellenzik gyermekük rangra, módra nem tekintő házassági terveit.

A bűnügyeket tárgyaló ponyvák nagy népszerűségnek örvendtek a korabeli Magyarországon. Nem egy közülük országosan elterjedt, s rengeteg változatban élt és él ma is. A helyi érdekű eseményt, helyi rigmusfaragó, *hírversíró* által megverselő krimiballada is megjárta a népköltészeti alkotások útját: az eredeti, sokszor nehézkes szöveg az átvételek során sokat csiszolódott és népi fordulatokkal egészült ki. „Ezeken a balladákon azonban még érezni, hogy most léptek le a ponyvaárus kiterített ponyvájáról, s alig kezdte meg rajtuk a szájhagyományozódás a maga építő, alakító munkáját" – írja Ortutay Gyula a Magyar népballadák c., 1968-ban kiadott gyűjtemény bevezetőjében. Verselésük még sok helyen akadozik, rímelésük kezdetleges, nem egyszer hiányos, néhol a sorok szótagszáma sem egyezik, a téma kibontásának módja, az ábrázolás is nagyon primitív. Vagyis hiányzik belőlük a klasszikus balladák feszültsége, drámaian tömör szerkezete, melyben minden szónak, minden jelzőnek megvan a maga funkciója, tartalmi és formai jelentősége. Ezeknek a balladaszerű alakulatoknak az előadásmódja még erősen históriás, a képek mereven, elkülönülve követik egymást.

A krimiballadák elterjedését nagy mértékben segítette *dallamhoz kötődésük.* A nép énekelt formában adta tovább a többnyire tragikus kifejletű „szenzációkat", ez az előadásmód segített is az eredeti szöveg egyszerűsödésében, csiszolódásában. A legújabb balladakutatások ezeket a balladaszerű alkotásokat sem rekesztik ki vizsgálataikból, sőt az újabban kiadott népdalgyűjtemények is tartalmaznak egy-egy példát belőlük. A kutatók a balladává alakulás, a folklorizálódás útját, menetét vizsgálják a ponyvaballadák változatainak összevetésével.

Hodó József faragása (XIX. sz. vége)

Számunkra nem a krimi- vagy ponyvaballadák esztétikai értéke volt közlésük indítéka, hanem az a belőlük tükröződő korrajz, korhangulat, amely Somogyország 19. század végi életét jellemezte. Szoros rokonságba vannak a betyárballadákkal, az adatközlők általában nem is különítik el őket.

Most pedig vizsgáljuk meg – a fentiek szemléltetéséül – a „Juhász András, de híres telkes gazda..." kezdetű krimiballadát tüzetesebben!

Moderato - poco parlando ♩=92

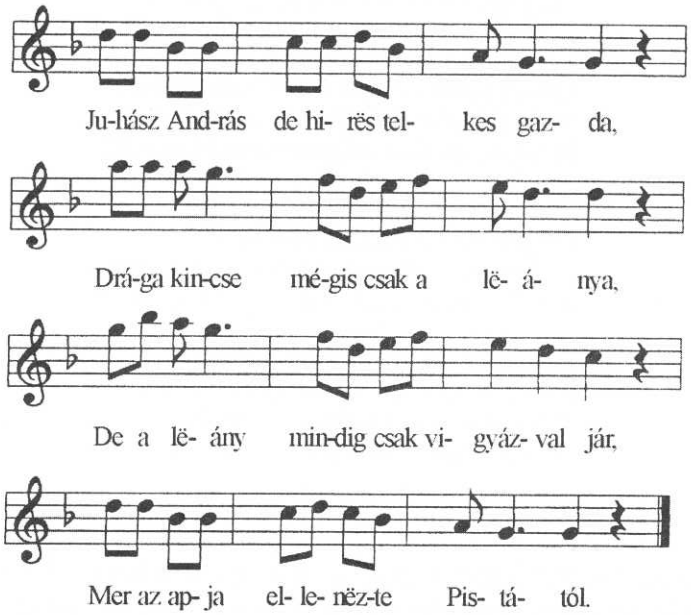

2. Vasárnap van, szépën szól a nagyharang,
Kovács Pista mëgjelënt a kapuba:
– Gyere, Zsuzsi, elmëgyünk mi sétálni,
Ha az apád nëm enged hozzád járni.

3. – Várjál, édös, bemëgyëk az apámhoz,
Mëgkérdëm őt, odaad-ë Pistához.
Bemëgy a lány, könyörög az apjának:
–Édësapám, hallgassa mëg, mit mondok!

4. – Édësapám, a jó istenre kérëm,
Në vesd mëg őt, Pistához férhëz mëgyëk!
Sirval kéri a kedves jó lëánya,
Édësapja rá së hallgat szavára.

5. A lëányka visszatért a kapuba,
Jajszavakkal borul Pista vállára:
– Édës Pistám, mondd mëg mitévő lëgyek,
Mer a szivem már tëérted mëgreped!

6. Sirval kértem az apámat tëérted,
Azt mondta, hogy férjhëz mënnëm nëm lëhet,
Gazdag embërnek vagyok a lëánya,
Gazdag legényhëz férjhëz mëgyëk még máma.

7. Innend elmëntek a gyászos temetőbe,
Ráborultak anyjuk sirkörösztjére:
–Édësanyám, bocsásd mëg, hogy mit tëszünk,
De muszáj vót, ëgymásé nëm lëhettünk.

8. Ëgy durranás, Zsuzsi holtan elesik,
Még ëgy lövés, Pista melleje esik.

9. Szépën szól a kisváradi nagy harang,
Huzza aztat három fehér vadgalamb,
Szép fehérbe van öltözve mindën lány,
Most temetik a szëgény szerelmespárt.

10. Piros vérük fölpárolgott az égre,
De sok átok száll az apa fejére:
||: Átkozott légy, të átkozott rossz apa,
Kinek lányát a gyászsirhant takarja :||

11. Szülőanyák, szülőapák halljátok,
Az ily esetről de sokan tanulhattok,
||: Ha a lëány a legényt elszereti,
Jó szülő gazdagságát mér keresi! :||

Kaposkeresztúr, 1967. Tillmann Ferencné Balogh Anna 58 é.

Adatközlőnk, Tillmann Ferencné Balog Anna kaposkeresztúri lakos még summás korában hallotta ezt az éneket, nagyon megtetszett neki, ezért rögtön megtanulta. Erről a következőket mondta: „Még lán vótam. Vót itt ëgy pajtás, itt laktak ilyen árëndába a mi házunkba, aztán az gyütt ide Besenyébü lakni mihozzánk árëndába. Osztán az hozta onnand. Csököl, Jákó, onnan felürü. Onnand hozta."

A tragédia oka ebben a balladában is a vagyoni ellentét: a gazdag leány nem mehet férjhez szegény szerelmeséhez, apja módos legényhez akarja kényszeríteni. Külön érdekessége a történetnek, hogy a leány édesanyja már nem él, maga a közös öngyilkosság is a temetőben történik:

„Ráborultak anyjuk sirkörösztjére:
– Édësanyám, bocsásd më̈g, hogy mit tëszünk,
De muszáj vót, ëgymásé nëm lëhettünk!"

Bár az alapkonfliktus valóságos, kibontásának módja azonban még túlságosan szentimentális, érzelgős, a szófordulatok ponyvaízűek:

„A lëányka visszatért a kapuba,
Jajszavakkal borul Pista vállára,
Édös Pistám..."stb.

Ilyenek továbbá még a „gyászsirhant", a „gyászos temető" „anyjuk sirkörösztjének" említése stb. A párbeszédekben viszont már feltűnnek az igazi érzelem hangjai, sőt a népdalokra jellemző képek, fordulatok is: pl. *„Mer a szivem már të̈érted mëgreped; Szépën szól a kisváradi nagy harang / Huzza aztat három fehér vadgalamb..."*

A történet eszmei mondanivalóját, morális tanulságát mintha az eredeti szöveg szerzője sem érezte volna eléggé meggyőzőnek, ezért az események végére odaragasztott még egy strófát, melyben összefoglalja az

erkölcsi tanulságot. Ez az erőszakolt moralizálás, tanító szándék szintén a ponyvaballadák műfaji sajátosságának számít. A szöveg tüzetes tartalmi és formai elemzésével megállapíthatjuk, hogy ez a történet a balladává alakulásnak még nagyon a kezdeti stádiumában van. Most már azt is meg tudjuk mondani, hogy meg is rekedt ezen a ponyvaballadai fokon, mert a 20. század körülményei már nem kedveztek a balladai műfaj továbbélésének. A népi hírversírók, képmutogatók helyét is egyre inkább átvette a modern sajtó.

Az elemzett krimiballada dallama az új stílusú népdalok jellegzetességeit mutatja. Adatközlőnk előadását a kissé parlando, de minden ornamentika, díszítőelem nélküli előadás jellemezte.

ADATTÁR

Tájékoztató az Adattár használatához

A népköltészeti anyag elrendezésében a következő szempontokat vettük figyelembe:

Az első részben azokat a *betyárballadákat* közöljük, amelyekben az illető betyár *név szerint* szerepel, és tulajdonképpeni témájuk a betyár tragikus élettörténete *(1–44.)*. Ezekben a ballada műfajának megfelelően az epikus részek dominálnak, és megtalálhatók bennük (ha csak részlegesen is) az egyéb balladai sajátosságok (párbeszéd, tömör kifejezésmód, sajátos képek stb.). Az első két helyen Fehér Anna – Fehér László klasszikusnak tekinthető balladájának változatait közöljük, ez témájában ugyanis átvezet bennünket a 18–19. századi betyárballadák világába. Ezután – lehetőség szerint – a betyárok szereplésének idejét, elfogásukat, tragikus halálukat követő sorrendben közöljük az egyes balladákat, betyárdalokat (Angyal Bandi, Sobri Jóska, Rózsa Sándor, a Patkó testvérek, Bogár Imre, Juhász András, Séta Pista, Savanyó Jóska stb.). Az egy témakörbe tartozó dalokat egymás mellé soroltuk, a példák utáni jegyzetekben mutatunk rá összefüggéseikre, sajátosságaikra.

A *Jegyzetek* elsősorban a szöveg elemzésének tanulságait közlik, itt mondjuk el az egyes betyárokkal kapcsolatos tudnivalókat, azt, hogy kik is voltak valójában a nép által megénekelt személyek. Ezeket az ismereteket a betyárokkal foglalkozó kutatásokból, szakkönyvekből merítettük. Utalunk a dallamok összefüggéseire is, azonban a szövegtémák szerinti csoportosítást tekintettük irányadónak, csak néhány esetben soroltuk a különböző szövegeket közös dallamuk szerinti csoportba. Ilyenkor a szöveget, esetleg a betyár nevét csak utólag kapcsolták az ismert dallamhoz (pl. Patkó Pista fölül a lovára... kezdetű szöveget a Nem messze van ide Kismargita... dallamára éneklik. Természetesen a hasonló szövegekhez tartozó eltérő dallamokat (pl. Fehér László, Rózsa Sándor, Juhász András, Bogár Imre balladája stb.) minden esetben közre adjuk, ezek igen értékes tanulságokat szolgáltatnak a szövegek és a dallamok társulására. A magnetofonról lejegyzett dallamok hitelesen tükrözik a dalok első versszakát, a szöveg további versszakaiban lévő kisebb variációk közlésére azonban itt nem vállalkoztunk.

A név szerint említett betyárokról szóló balladák *(1–44)* közlése után azok a *betyárdalok* következnek, amelyek általánosságban beszélnek a betyárokról, a betyársorsról, nemegyszer egy zsánerképet, idillt mutatnak be. Ebben a *(45–68.)* csoportban több ismert típus található (pl. Csütörtökön virradóra..., a betyár utazólevele, a Pápainé-típus stb.).

Külön fel kell hívni a figyelmet a sajátosan *somogyi betyárokról* szóló balladákra, dalokra. Patkó Pistáról hét dalt közlünk *(16–22.)*, de ennél érdekesebb a Juhász Andrásról és bandájáról szóló népköltészeti anyag *(23–35.)*, kiváló pásztorénekesektől gyűjtöttük őket, a dallamok többsége kedvelt pásztordallam. Ezekben jól látszik a valóságos események és a balladai megéneklés kapcsolata, énekeseink előadásában a változatok képződésének gazdag lehetőségeit figyelhetjük meg. Juhász Andrással és társaival kapcsolatban sikerült a korabeli sajtóból (Somogy c. hetilap) hasznos adatokat felhasználni.

A *rabénekek, börtöndalok* közlése *(69–75.)* szorosan kapcsolódik a betyártémához, adatközlőink nem is nagyon tesznek különbséget közöttük. A rabénekek többsége a betyárballadáknál régebbi eredetű, ez tömör, lecsiszolódott formájukon, archaikus nyelvezetükön is meglátszik.

Az új balladák (76—88) c. fejezet azokat a 18–19. századi balladákat, balladás dalokat gyűjti egy csokorba, amelyeknek a központjában szintén valamilyen tragikus esemény van (gyilkosság, tragikus baleset), hasonlóak a betyárballadákhoz, de szereplőik nem betyárok. A Szabó Vilmáról szóló ballada konkrét kapcsolatot is jelent, mert ez a gyermekgyilkos anya – adatközlőink szerint – a betyárok szeretője volt.

A *ponyva-* vagy *krimiballadák* csoportja *(89–94.)* a 19. századi, 20. század eleji gyilkosságtörténetek népi hírversírók által megalkotott, vásárokban ponyvafüzetekben terjesztett ismertebb példáit közli, mintegy tanulságul a folklorizálódás folyamatának megfigyelésére. Ezeknek már nem volt idejük a nép ajkán csiszolódni, formálódni, többségük már nem a szájhagyomány által, hanem írásos formában terjedt.

Betyárballadák, betyárdalok

1.

Fehér László lovat lopott ...I.

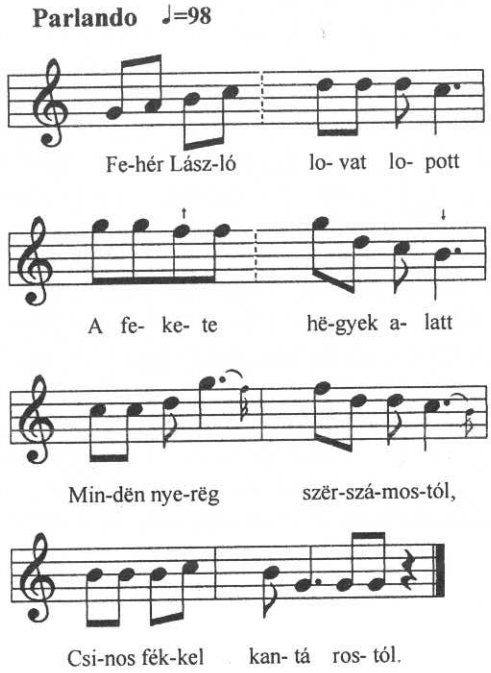

2. Utána mënt Gönc városa,
Hogy mëgfogja, őt mëglássa,
Egész vidék faluistól,
Ugyancsak ëgy hadnagyostól.

3. Fog'gyátok mëg a huncfutot,
Az akasztófára valót!
Kezét, lábát vasra vernyi,
Ki këll néki mind vallani!

4. – Isten jó nap, hadnagy uram!
– Fogadj isten, édës fiam!
Minek jöttél, édës fiam?
– Maj mëgmondom, hadnagy uram!

5. – Nincs énnékëm apám, anyám,
Csak van nékëm ëgy szép hugám.
Az én hugám Fehér Anna,
A lovamnak fehér lába.

6. – Nëm kérdëm én a lovadat,
Sëm azt a kurva hugodat!
Csak kérdëzëm a nevedet,
Mondd mëg hát, mer rossz lësz véled!

7. Hogy mëgtudta Fehér Anna,
Hogy a bátyja fogva volna.
– Fogd be, kocsis, a lovakat,
Rakj mellé sok aranyakat!

8. – Isten jó nap, hadnagy uram!
– Fogadj isten, szép bogaram!
Minek jöttél, szép bogaram?
– Maj mëgmondom, hadnagy uram!

9. – Hogy bátyámat kiadatná,
Az Isten is megáldaná!
– A bátyádat kiadatom,
Ha az éjjel véled hálok!

10. Nëm szól erre Fehér Anna,
Csak lëmënt a folyosóra,
Folyosóról palotára,
Hun akadna a bátyjára.

11. – Isten jó nap, édës bátyám!
– Fogadj isten, édës hugám!
– Én tégëdet kiváltalak,
Hadnagy urral véle hállok!

12. – Në hálj véle a huncfuttal,
Az akasztófára valóval!
Szüzességëdet elvëszi,
Bátyád fejét lëvëteti!

13. Nëm szól erre Fehér Anna,
Csak lëmënt a folyosóra,
Folyosóról palotára,
Lëfeküdt a nyoszolyára.

14. – Aluszol-ë Fehér Anna,
Kincsëm adta szép Dianna?
– Nëm aluszok, nëm nyughatok,
Mer sok kardzörgetést hallok.

15. – Csak aludjál, csak nyugodjál,
Kincsëm adta szép Diannám!
Bérëseim fáért járnak,
Azok nagy lármát csinálnak.

16. Nëm szólt erre Fehér Anna,
Lëjjebb mënt a folyosóra,
Folyosóról a rostélyra,
Lëfeküdt a nyoszolyára.

17. – Aluszol-ë Fehér Anna,
Kincsëm adta szép Dianna?
– Nëm aluszok, nëm nyughatok,
Mert sok kardcsörtetést hallok!

18. – Csak aludjál, csak nyugodjál,
Kincsëm adta szép Dianna!
Teremtőit a képednek,
Kiér adtam mindënëmet!

19. Erre së szólt Fehér Anna,
Csak lëmënt a folyosóra,
Folyosóról palotára,
Lëfeküdt a nyoszolyára.

20. – Aluszol-ë Fehér Anna,
Kincsëm adta, szép Dianna?
Csak aludjál, csak nyugodjál,
A bátyádnak vége van már!

21. – Átkozott légy, hadnagy uram,
Átkozott légy hadnagy uram!
Mosdóvized vérré váljon,
Türülőkendőd lobogjon!

A 3-4. sor dallamára:
Lovad lába mëgbotoljon,
Végre tégëd agyonsújtson!

Táska, 1973. Kisgyó Istvánné Bogdán Rozália 71. é.

2.

Fehér László lovat lopott ...II.

Parlando

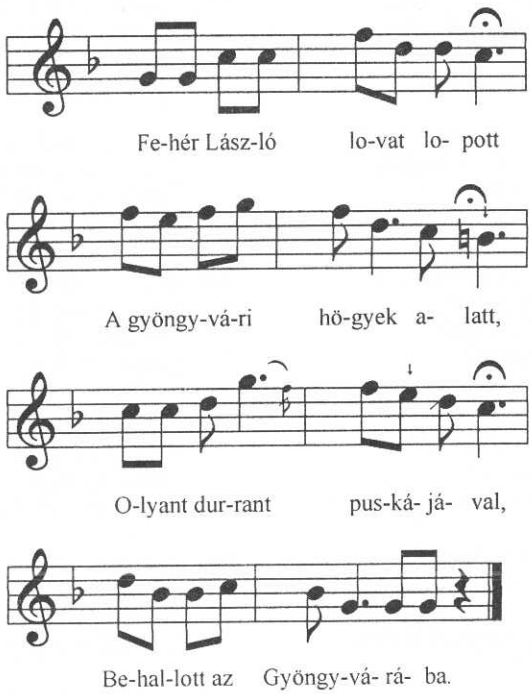

2. Gyöngyváriak möghallották
Fehér Lászlót körüfogták,
Ki kapával, ki kaszával,
Ki négyágu vasvëllával.

3. Fehér Lászlót kivallatták,
– Van-ë apád, van-ë anyád?
– Nincsen apám, nincsen anyám,
Fehér Anna az én hugám.

4. Fehér Anna möghallotta,
Mingyár a kocsisnak mondta:
– Fogj be, kocsis, a hintóba,
Elmögyünk münk Gyöngyváradra!

5. – Jó nap isten, börtöngazda,
Én vagyok a Fehér Anna!
A bátyámat szabadittom,
Ëgy véka aranyat adok.

A 3-4. sor dallamára:
– A bátyádat szabadittod,
Ha ëgy éjjel vélem alszol!

6. Fehér Anna bánatába
Elsétál a folyosóra,
Folyosóról folyosóra,
Ráborul a bátyja ablakjára.

7. Hallod-ë të, édös bátyám,
Hogy mit mond a börtönygazdád?
A bátyámat szabaditja,
Ha az éjjel véle alszok.

8. – Në hálj véle a huncfuttal,
Az akasztófára valóval,
Szüzeségödet elvöszi,
A bátyádnak fejét vöszi!

9. Fehér Anna nagy gondjába
Visszamén az irodába.
– Jó nap isten, börtönygazda,
Visszajött a Fehér Anna.

A 3-4. sor dallamára:
– A bátyámat szabadittom,
Ëgy éjjel véled alszom!

10. Fehér Anna álmaiba
Mindig csak a nagy zört hallja.
– Halljad-ë të, börtönygazda,
Mi az a zör az udvarba?

11. Lovakat visznek itatnyi,
Fehér Lászlót akasztanyi.
– Mögátkozlak, börtönygazda,
Én vagyok a Fehér Anna.

12. A könyered kővé váljon,
Mosdóvized vérré váljon,
Törülköződ mög'gyulladjon,
A të szived möghasadjon!

13. Hallod-ë të, börtönygazda,
Az én átkom fog'gyon rajtad!
Ördög veled, börtönygazda,
Én átkaim fog'gyon rajtad!

14. Én vagyok a Fehér Anna,
Fehér László édës huga,
Elkiséröm a sirjába,
Koszorut vöszök fejfájára.

15. Hallod-ë të, édös bátyám,
Nëm jársz többé Gyöngyváradba,
Gyöngyváradi falu néptye,
Átkaimban lögyön része!

16. Mér fogták el a bátyámat,
Az én átkom szálljon rátok,
Isten veled, édös bátyja,
Nëm jársz többé Gyöngyváradba!

Felsőmocsolád, 1973. Kiss Lajos, 73 é.

Jegyzetek

1. Fehér László lovat lopott...I.

Somogyban is közismert, sokféle változatban elterjedt népballada, formailag is a klasszikus balladák stílusjegyeit viseli magán. Vargyas Lajos kutatásai szerint a legkorábbi, 14. századi, francia eredetű balladáink közé tartozik. A börtönben lévő bátyjáért szüzességét feláldozó, aztán becsapott lánytestvér története vándortémaként a 15–16. században egész Európában elterjedt, sőt még Japánba is eljutott. Nálunk Bornemissza Péter is leírja 1578-ban egyik prédikációjában. Ezt a történetet megéneklő középkori balladát még ismerhették hazánkban a 18. század végén. „S amikor kialakult a betyárvilág nyomán a betyárköltészet, a börtönben sínylődő, zsaroló bíráknak kiszolgáltatott férfiról és húgáról szóló történet egyszerre megragadta a nép képzeletét, s újra aktuálissá tehette. Lehet, hogy a lólopás ténye is ekkor került bele a magyar cselekménybe... Kétségtelen, hogy élete, elterjedése, divata együtt jár a betyár- és pásztordalokkal; dallamaik is többnyire azonosak (Vargyas, 1976. 301.).

A magyar változat újszerűsége tehát, hogy nálunk a lány bátyja betyár, aki lovat lopott (ez a volt a 18–19. században a legjellemzőbb betyárcselekedet), tehát az eredetileg középkori ballada itt beilleszkedett a betyárballadák sorába. Fehér László olyan betyár, aki nem hisz az urak szavának, a hadnagy ígéretének, és elszántan szembe néz sorsával: „*Në*

hálj véle, a huncfuttal, / Az akasztanivalóval! / Szüzességëdet elvëszi, / Bátyád fejét lëvëteti! Dallama kedvelt pásztordal.

2. Fehér László lovat lopott... II.

Dallama az előző variációja (vö. még: 15., 46. sz.). A szövegváltozat érdekessége, hogy ebben a felsőmocsoládi gyűjtésű balladában a betyárt a falu népe fogta el: *„Gyöngyváriak möghallották / Fehér Lászlót körülfogták, / Ki kapával, ki kaszával, / Ki négyágu vasvëllával..."* A másik sajátosság, hogy a ballada utolsó három versszakában Fehér Anna elsiratja bátyját, és megátkozza az őt elfogó gyöngyváradi falu népét.

3.

Angyal Bandi kaszárnyában ...

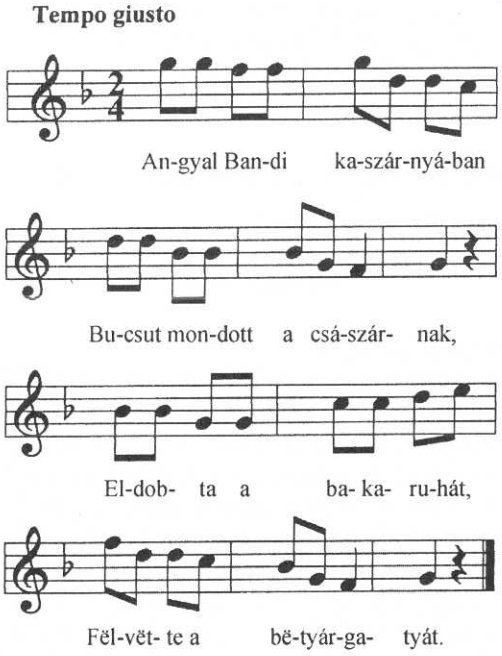

2. Sürü nagy erdőbe jártam
Tizënhárom zsandárt láttam.
Mindën bokrot mëgvizsgáltak,
Bëtyárt sëhol sëm találtak.

3. Ëgy kis csárdába bemëntëm,
A kálhasarokba ültem.
Ott is rámtalált a zsandár,
A kurtavasat verte rám.

4. Angyal Bandi Illavába,
Szomorkodik a fëgyházba.
Ott várja a biró szavát:
Kimondja rá a bitófát.

5. Angyal Bandit fëlakasztják,
Mert mëgtagadta a császárt.
Eldobná a bëtyárgatyát,
Fëlvënné a bakaruhát.

Nagyberki, 1973. Gelencsér Sándor 73 é.

3. Angyal Bandi kaszárnyában ...

Az országos hírnevű Angyal Bandi eredeti neve Szentmártonyi Ónódy András. Jómódú nemes családban született, 1760-ban Sajószentpéteren, itt is halt meg 1806-ban betegségben. Először 1788-ban ítélték el nyolcévi közmunkával súlyosbított börtönre, melyet később lényegesen leszállítottak. Egy szökött katonatársával együtt lovakat lopott. Másodszor 1799-ben indítanak ellene pert, de nem találják, országszerte körözik, ehhez hiteles képmását is mellékelik, amely lovon ülve, gazdag lószerszámmal, díszes „betyáros" öltözetben ábrázolja. Tanult nemesember létére (a körözés szerint deákul, keveset németül és tótul is beszél) hírhedt lókötő lesz a Hortobágyon és az Alföldön. (L: még: Vargyas, 1976. 658–660.)

Angyal Bandi, az alföldi lovas betyár

Angyal Bandi volt az első nagy hírű betyárunk, akit mesés erejűnek, hódító szépségűnek tartottak, egyszóval a romantikus betyáreszmény prototípusa volt. Az első lovas betyár, aki a későbbiektől eltérően úri betyár, ahogy akkoriban mondták: *selyembetyár.*

Az itt közölt szöveg – mint ahogy az életrajzi adatokból kiderül – nem az eredeti Angyal Bandival kapcsolatos, inkább általánossága miatt érdekes. A betyárrá válás egyik fő indítóokát, az erőszakos, sok évi katonáskodástól való elszökést, a katonaszökevények sorsa miatti bujdosást mondja el tömören, képszerűen. Már 1807- ben leírják egy debreceni kéziratos daloskönyvben Angyal Bandi nótáját. Ez nem a mi általunk közölt betyárdal, hanem a következő versszakkal kezdődik:

Lám megmondtam, Angyal Bandi, ne menj az Alföldre,
Csikósoknak, gulyásoknak közibe, közibe.
Mert megtanulsz lovat lopni izibe, izibe,
Majd úgy kerülsz a vármegye kezébe, kezébe... (*Küllős, 1988. 89.*)

A betyár hírneve Somogyba is elért, ezért fordulhatott elő, hogy itt is akadt olyan rabló, akit Angyal Bandinak neveztek: „1807-ben egy újabb

hírhedt banda tűnt fel *Horváth András*, más néven *Angyal Bandi* vezérletével. Ez a társaság két éven keresztül rabolt, gyilkolt, és tartotta rettegésben szinte az egész vármegyét... Angyal Bandival a felesége, *Mikli Bözsi* is együtt járt rabolni. Végül 1808-ban fogták el őket, s példás ítéletet szabtak ki rájuk. Luksits Jánost és Balogh Jánost elrettentésképpen kétszeri, illetve háromszori tüzes vassal való *„megsütögetésre"*, majd akasztófára ítélték. Angyal Bandinak végig kellett nézni társai kivégzését, majd *„kegyelembeli vágás után"* kerékbe törték" (Berta, 2000. 92–3).

Ebben az időben tehát már kialakult a hős betyár nimbusza, aki a társadalmi igazságtalanság ellen lázad. A mi somogyi Angyal Bandink – hiába vette föl híres elődjének nevét – ennek a nép között élő dicső szerepnek nem tudott megfelelni, hiszen – az adatok szerint – Horváth András legföljebb *kapcabetyár* volt, kegyetlenkedett, áldozatait megkínozta, és több gyilkosság száradt a lelkén (Küllős,1988, 34–5).

Az Angyal Bandi kaszárnyában... kezdetű betyárdal értékes példája az egyik jellegzetes dél-dunántúli dallamtípusnak. A szöveg érdekessége a keretes szerkesztésmód: a bevezetés (1. vsz.) és a befejezés (4–5. vsz.) harmadik személyben mondja el a betyárral történt eseményeket, a középső részben azonban (2–3. vsz.) Angyal Bandi első személyben szól sorsáról.

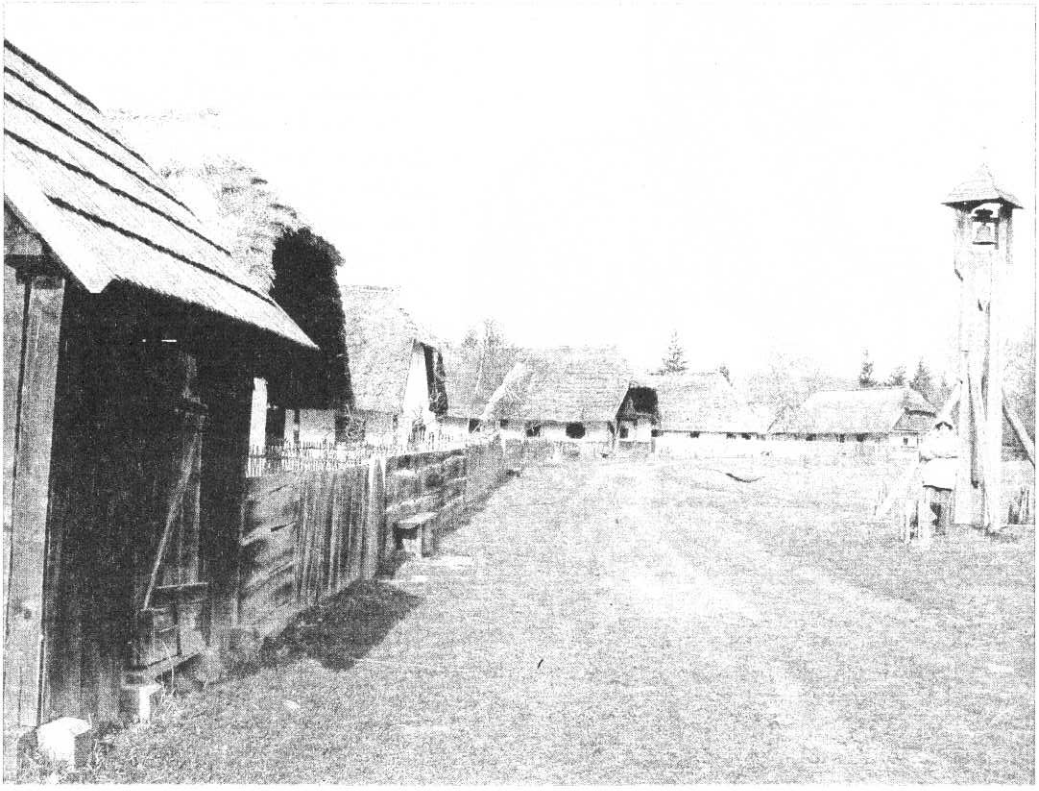

A betyárvilág idejének falusi hangulata.
Kép a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjteményből. Fotó: Tarlósi Miklós.

4.

Sej, haj Zsubri pajtás ...

Tempo giusto

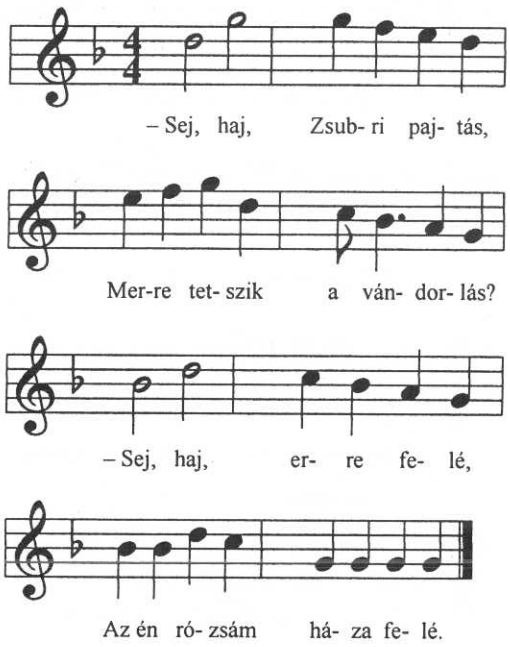

2. Sej, haj, Zsubri pajtás,
Miként tetszik a vándorlás?
Sej, haj, mindën jól van,
Csak a babám vándorlóban.

Törökkoppány, 1961. Szappanos Jánosné 61 é.

5.

Ejnye, ejnye, Subri pajtás...

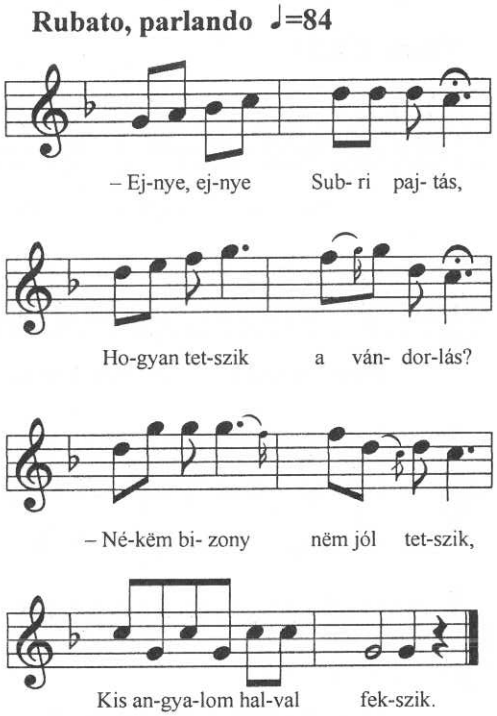

2. Erdők, mezők, sok ligetëk,
Sokat bujdostam bennetëk,
Ittam, ettem a vadakkal,
Sírtam a ki madarakkal.

3. Bálványosi kertkapunál,
Kilenc pandur elejbém áll.
Azt kérdezik, honnan jöttél,
Hol az utazóleveled.

4. Pandur káplár addig várjon,
Míg a lajblim kigombolom.
A lajblimat kigomboltam,
A pisztolyomat elölkaptam.

A 3–4. sor dallamára:
Ëggyet mindjár fejbelőttem,
– Itt az utazólevelem!

5. A pandurok el is fogtak,
A börtönben toloncultak,
Onnand is kiszabadultam,
Subri Jóskának maradtam.

6. Pandur káplár parancsot adott:
– Élvel-halval mëgfogjátok.
Subri Jóskát agyonlűték,
Ëgy mél sirba beletették.

A 3–4. sor dallamára:
Édësanyja siratgatja,
Nincs már többé Subri Jóska!

Kisbárapáti, 1974. Tóth Imre 72 é.

6.

Sobri Jóska hacacáré gatyája ...

Tempo giusto ♩=82

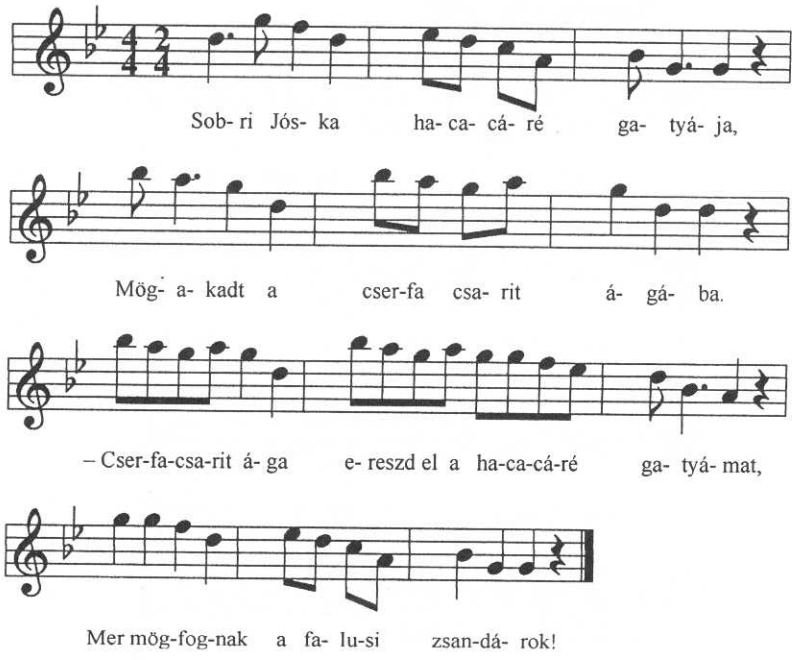

Csököly, 1972. Gazsó József 73 é.

A Vas megyei Sobri család. Metszet Vahot Imre dagerrotip fényképe után. (1848)

7.

Hallod, pajtás, kivirágzott az a fa ...

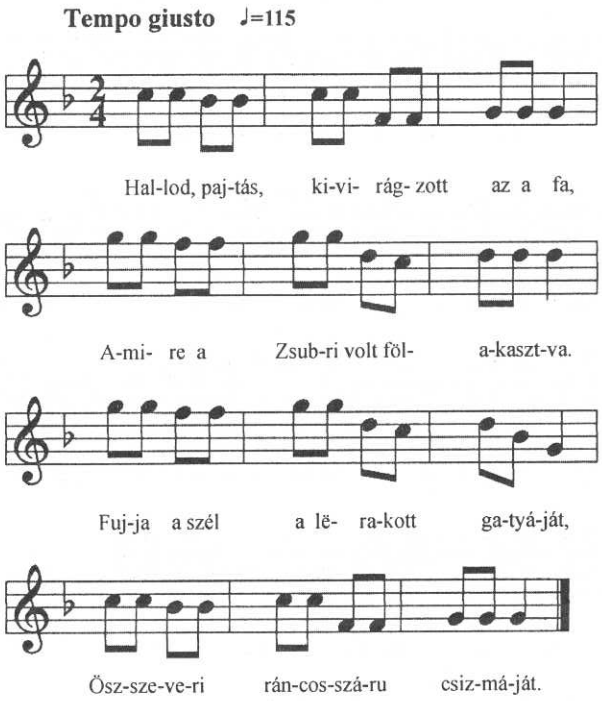

Büssü, 1967. Böröcz József 58 é.

Jegyzetek

4. Ej, haj, Zsubri pajtás ...

Sobri Jóska – eredeti nevén Pap Jóska – a 19. század elején a Dunántúl leghíresebb betyárja volt, de híre az ország más vidékeire is eljutott. Ő volt a híres bakonyi betyár eszményképe. Apja kanász volt Vas megyében, fia is mellette nevelkedett kanászbojtárként. Már suttyó legényke korában elkezdte a „mesterségét" sertések lopásával. Bekerült a zirci börtönbe, ahol a porkoláb fiatal feleségének szeretője lett. Kiszabadulása után egyre merészebb „vállalkozásokba" kezdett, leginkább Vas, Győr, Veszprém és Zala megye erdős részein rabolt.

Somogyba közvetlenül a halála előtt került. Ide a Balaton jegén keresztül menekültek a bandájával, aztán a szőlőhegyek védelmében, Balatonberény–Nagyszakácsi–Gamás érintésével vonultak, majd Zimányban állapodtak meg. Innen a Tolna megye határán lévő lápafői erdő felé vették az útjukat. Itt már nagy csapat zsandár üldözte őket, velük 1837. február 17-én Lápafőnél, az erdő szélén szabályosan megütköztek. Sobri súlyosan

megsebesült, ezért önkezével vetett véget életének. Egyes híradások és betyárdalok szerint az erdő szélén temették el, valószínűbb azonban, hogy a lápafői temető árkában hantolták el, ahogy ez akkoriban szokásos volt.

A bemutatott betyárdalban érdekes a szöveg és a dallam kérdés : felelet formájú felépítése. (Szövegét vö. Magyar népdalok, Szépirod. Kiad. 1970. 490. l.)

5. Ejnye, ejnye Subri pajtás...

Tóth Imre, híres kisbárapáti pásztor, énekes Sobri Jóska nevét említve általános betyármotívumokat szerepeltető dalt adott elő. A dallamot más alkalommal is felhasználja, pl. Juhász András balladájában (l. a 25. sorszámú balladát). A szövegnek alig van köze a betyár valóságos tetteihez, a leírt jelenetek más betyárdalokban is gyakoriak: *Kilenc pandur elejbém áll / Azt kérdëzik, honnan jöttél, / Hol az utazóleveled.* Nagyon szép az önálló népdalként is megjelenő 2. versszak: *Erdők, mezők, sok ligetëk, / Sokat bujdostam bennetëk, / Ittam, ëttem a vadakkal, / Sirtam a kis madarakkal.*

6. Sobri Jóska hacacáré gatyája ...

Dallama nagyon népszerű, érdekes, hogy a szöveg egyes változataiban más betyárok neve szerepel (pl. Savanyú Jóska, Séta Pista, Bene Vendel, Rózsa Sándor stb.). Vikár Béla Somogyi népköltés c. gyűjteménye Savanyú nevét szerepelteti (Vikár, 1905. 179.).

7. Hallod, pajtás, kivirágzott az a fa ...

A szöveg a betyársors tömör kifejezése: ez az élet, a néhány évi betyárkodás az akasztófánál végződik. A 19. század elejének legnépszerűbb betyárját, Zsubrit (Sobri Jóskát) említi, azonban ő – mint az előzőkben láttuk – nem került akasztófára. A lápafői erdőnél megsebesült, és hogy ne jusson a zsandárok kezére, öngyilkos lett. Ám ebben az időben sok más, névtelen rabló, betyár végezte a dalban leírt módon. A statárium éveiben az ítélet végrehajtását sokszor egy útszéli fán végezték el. A képszerű szöveg a betyár öltözetét is bemutatja: *„Fujja a szél a lërakott gatyáját, / Összeveriráncos száru csizmáját."*

Vikár Béla Somogy megye népköltése c. 1905-ben kiadott gyűjteményéből idézzük a következő szöveget:

Sobri Jóska az erdőbe,
Kalamáris a kezébe,
Tenta, penna a markába,
Aranylánc van a nyakába.

Subri Jóskát agyonlűtték,
Egy gödörbe beletötték,
Fekete föld hullott rája,
Szereteje burult rája.

Balassa Károly, Szólád

8.

Bakony erdő gyászba van...I. (Rózsa Sándor)

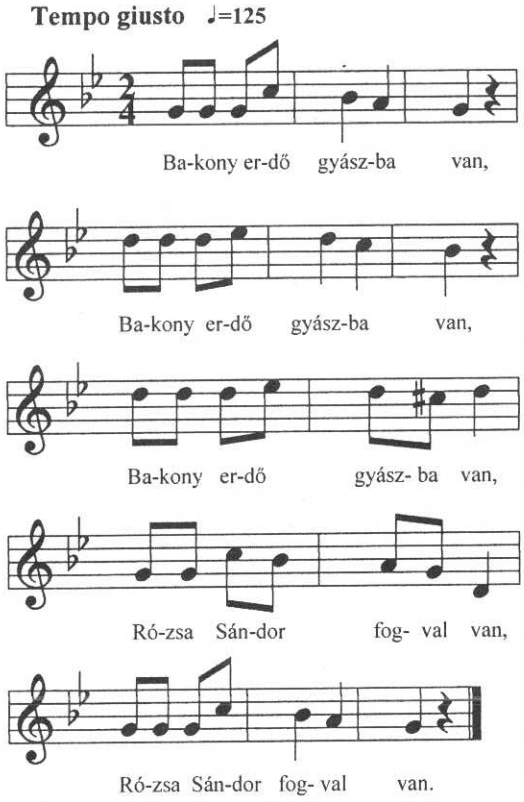

2. Még csütörtökön délbe,
Vigan mönt a pincébe.
Még csütörtökön délbe
Vigan mönt a pincébe,
Vigan mönt a pincébe.

3. Utána mönt az anyja:
– Sándor fiam, jer haza!
– Nëm mögyök én ma haza,
Vérbe fürdök én még ma,
Vérbe fürdök én még ma!

4. – Vagy a Tisza vizébe,
Vagy a magam vérébe.
Vagy a Tisza vizébe,
Vagy a magam vérébe,
Vagy a magam vérébe!

5. Bemöntem a csárdába,
Három legény fölállott.
Három legény fölállott,
A negyedik rám vágott,
A negyedik rám vágott.

6. Rézfokos a kezembe,
Páros kés a szivembe.
Rézfokos a kezembe,
Páros kés a szivembe,
Páros kés a szivembe.

7. Tizönkét lány fehérbe
Vigyön a temetőbe!
Tizönkét lány pirosba
Boruljon a siromra,
Boruljon a siromra!

8. Pécsi lányok sirjatok,
Pécsi lányok sirjatok,
Pécsi lányok sirjatok,
Értem szomorkodjatok,
Értem szomorkodjatok!

Csököly, 1972. Markó Józsefné Papp Katalin 72 é.

9.

Bakony erdő gyászba van...II. (Rózsa Sándor)

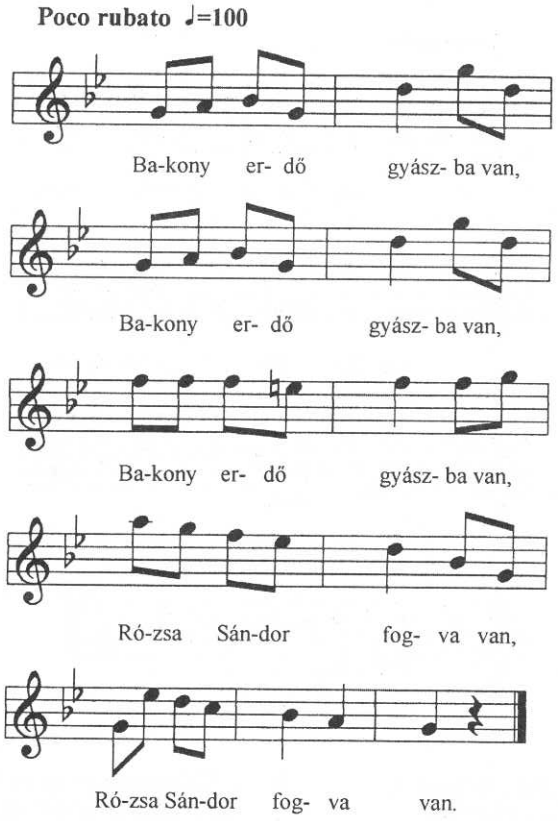

2. Még vasárnap délután
Vigan járt a főutcán,
Még vasárnap délután
Vigan járt a főutcán,
Vigan járt a főutcán.

3. Mondja neki az anyja:
Sándor fiam, jer haza,
Sándor fiam, jer haza,
Sándor fiam, jer haza,
Sándor fiam, jer haza!

4. Nëm mëhetëk én haza,
Nëm mëhetëk én haza,
Vérbe fürdök én még ma,
Vérbe fürdök én még ma,
Vérbe fürdök én még ma!

5. Vagy a saját vérëmbe,
Vagy a saját vérëmbe,
Vagy a saját vérëmbe,
Vagy a pandur vérébe,
Vagy a pandur vérébe!

6. Négy kislëány fehérbe,
Négy kislëány fehérbe
Vigyën ki a sirkertbe,
Vigyën ki a sirkertbe!

7. Négy kislëány pirosba,
Négy kislëány pirosba
Boruljon a siromra,
Boruljon a siromra!

Büssü, 1963. Böröcz József 58 é., a 6–7. versszak: Kontli Józsefné 51 é.

10.

Major erdő gyászba van ... (Rózsa Sándor)

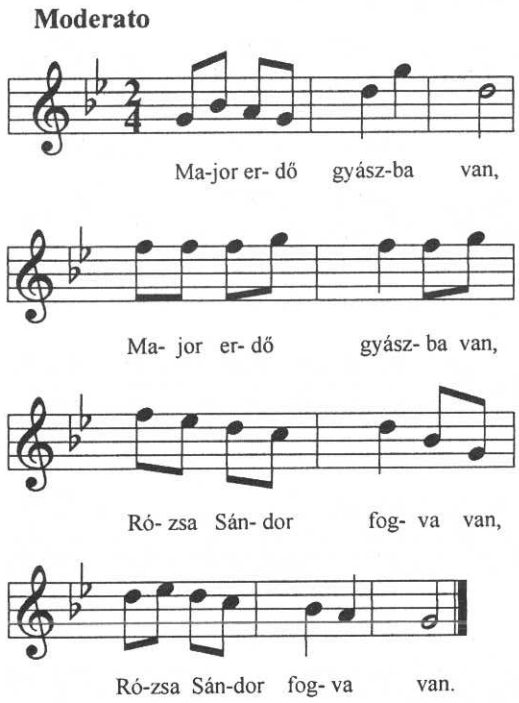

2. – Édësanyám, édësëm,
Édësanyám édësëm,
Van-ë ruhám szennyesen,
Van-ë ruhám szennyesen?

3. Ha nincs ruhám szennyesen,
Ha nincs ruhám szennyesen,
Adok én itt vérësen,
Adok én itt vérësen.

4. Még csütörtökön délbe,
Még csütörtökön délbe,
Vigan mënt a pincébe,
Vigan mënt a pincébe.

5. Édësanyja utána,
Édësanyja utána:
– Sándor fiam, jöjj haza,
Sándor fiam, jöjj haza!

6. – Édësanyám nëm mëgyëk,
Édësanyám nëm mëgyëk,
Én még máma mëgfürdök,
Én még máma mëgfürdök.

7. Vagy a Tisza vizébe,
Vagy a Tisza vizébe,
Vagy a zsandár vérébe,
Vagy a zsandár vérébe!

8. Major erdő gyászba van,
Major erdő gyászba van,
Rózsa Sándor fogva van,
Rózsa Sándor fogva van.

Kadarkút, 1972. Keserű Erzsébet 75 é.

11.

Rózsa Sándor, ha fölül a lovára...

Tempo giusto

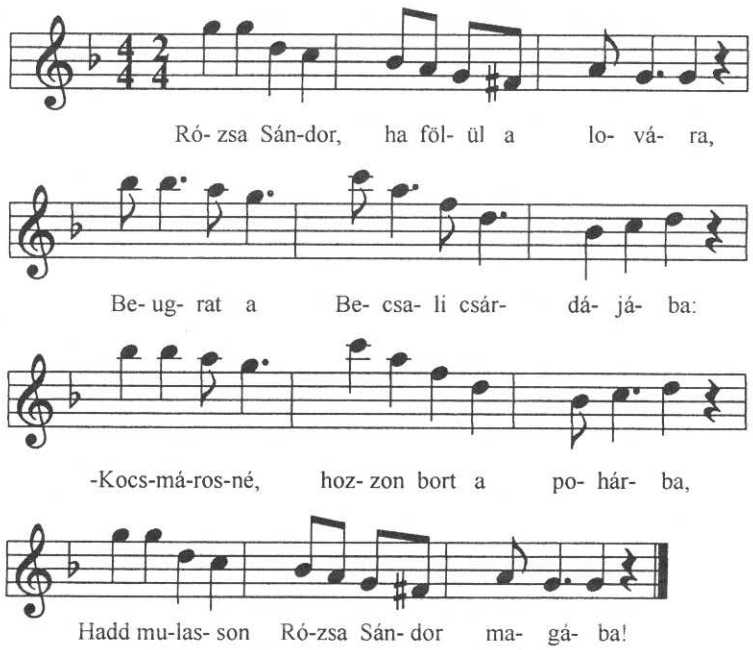

2. Rózsa Sándor elvesztëtte a lovát,
   Barna kislány mëgtalálta patkóját.
   – Gyere vissza, Rózsa Sándor, mëgvan már,
   Többet ér a babád csókja száz lónál!

Kadarkút, 1972. Keserű Erzsébet 75 é.

Betyármotívumok Hodó József faragópásztortól (XIX. sz. vége)

12.

Rózsa Sándor kinn sétál a tájon...

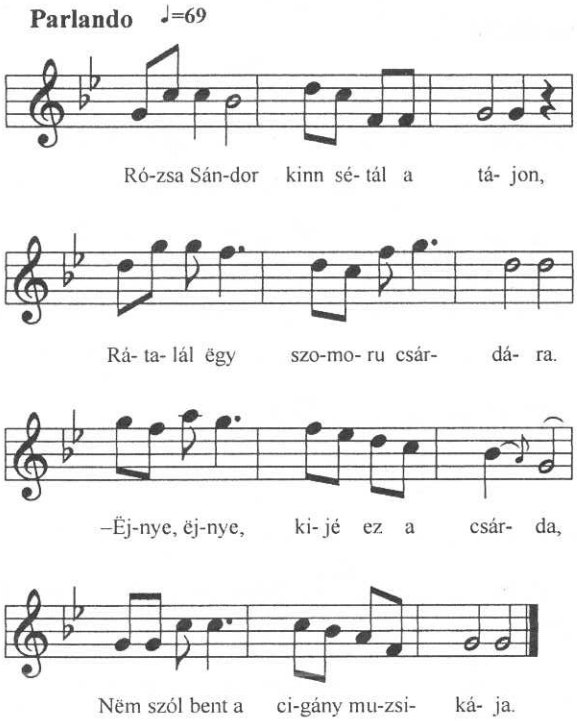

2. – Adjon isten, szép csárdásné asszony!
– Kié ez az elhagyatott csárda?
– Ësztërházi hercegnek csárdája,
Épittette bëtyárok számára.

3. – Szép csárdásné, csak még ëggyet kérdëk,
Járt-ë zsandár itt ezën a hétën?
– Ezt a csárdát zsandárok nëm járgyák,
Elkerülik, mind elhagyott tanyát.

4. – Szép csárdásné, bontsa lë az ágyát,
Adjon szállást a fáradt bëtyárnak,
Mossa më̈g a sáros csizmám szárát,
Holnap délben më̈gadom az árát!

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

Jegyzetek

8. Bakony erdő gyászba van ...

Rózsa Sándor a legismertebb alföldi betyár. Kalandos élete során többször volt börtönben, négyszer halálra ítélték, de mind a négyszer amnesztiát kapott. Sok olyan rablást, gyilkosságot írtak a számlájára, amelyet biztosan nem ő követett el. Az 1848–49-es szabadságharcban a betyárokból szabadcsapatot szervezett, és harcolt a magyar honvédsereg oldalán. A bukás után, a Bach korszakban tovább betyárkodott, elfogták és 1878-ban a szamosújvári fegyházban halt meg.

Kevés olyan betyárballada van, amely az ő nevéhez és tetteihez fűződik. Általában más betyárokról keletkezett szöveget alakítanak át úgy, hogy az ő nevét illesztik be. Ez a ballada is ilyen, amit az is bizonyít, hogy a Bakony erdejét emlegetik, pedig Rózsa Sándor nem errefelé betyárkodott, továbbá ehhez a tájhoz a szövegben szereplő Tisza folyó is messze van. A vidékenkénti aktualizálásra jellemző ennek a Csökölyben gyűjtött betyárballadánknak a befejezése: *„Pécsi lányok sírjatok / értem szomorkodjatok* ... A dallamot és a szöveget az ország minden részén igen jól ismerik, ponyvakiadványok terjesztették el országszerte. A mulatozások alkalmával gyakran Gacsaj Pista nevével éneklik.

Vargyas Lajos az „újabb időkben keletkezett balladák" között tárgyalja, típuselnevezése: „verekedés fog lenni." Szerinte: „fogalmazása is egyedülálló, még inkább sajátos kapcsolata a dallammal... A régi népköltészet sorismétlésének ilyen következetes felújulása újabb dallamokban szinte kivételes" (Vargyas, 1976. 773–5.).

9. Bakony erdő gyászba van ... II.

Az előzőtől különböző, de ugyancsak nagyon népszerű dallamra éneklik. Szövegének sajátossága, hogy az első adatközlő három sort ismételt, a befejező versszakokat közlő pedig csak kettőt. Tartalmilag az előzőnél már általánosabb jellegű.

10. Major erdő gyászba van...

Szövege az előzők változata, hasonló motívumokat tartalmaz, a dallam a 9. sz. variációja.

11. Rózsa Sándor, ha fölül a lovára ...

Ebbe az általános szerelmi témájú szövegbe is alkalmilag illesztették be Rózsa Sándor nevét. Somogyban erre a dallamra egy közismert katonadalt is énekelnek:

„Az ëggyesbe de kemények az ágyak,
Nëm olyan, mint kisangyalom tënálad,
Két szál dëszka, mëg ëgy rongyos bakaköpönyeg,
Látod, babám, ilyen a komisz élet!

Mars agyusztérungba voltam egész nap,
Gyönge vállam föltörte a cakompakk,
De a szivem nëm töri föl sëmmi sëm,
Mundérba is érted dobog kedvesëm."

12. Rózsa Sándor kint sétál a tájon ...

A szöveg és a dallam is műköltői eredetűnek látszik, lehetséges, hogy a szöveget az egyes énekesek, adatközlők vegyítették össze a különböző betyármotívumokból. A dal szövege a betyárélet jellegzetes színterét, a településektől távol eső mezei csárdát mutatja be. Ezeket a csárdákat általában a földesurak építették saját birtokaikon, egy-egy forgalmasabb megyei út közelében, és az árendás csárdások az év legnagyobb részében a földbirtokos borát voltak kötelesek kimérni. Némelyik csárdában az utazókon kívül többnyire csak a pásztorok és a betyárok fordultak meg.

A leghíresebb betyárvezérrel szóló somogyi dalokat áttekintve, igazat adhatunk Vargyas Lajos megállapításának: „Talán ez a késői börtönhalál, a kivégzés nélküli vég az oka annak a meglepő ténynek, hogy éppen róla, a legnagyobbról, a történeti szereplővé vált betyárról nem alakult ki ballada. Csak a lírai dalok és alkalmi névbehelyettesítések tartották fenn nevét a népköltészetben. Mert azt is észre kell vennünk, hogy minden sikeres ballada a halála után éppen haláláról született meg egy-egy betyárnak (Vargyas, 1976. 164.).

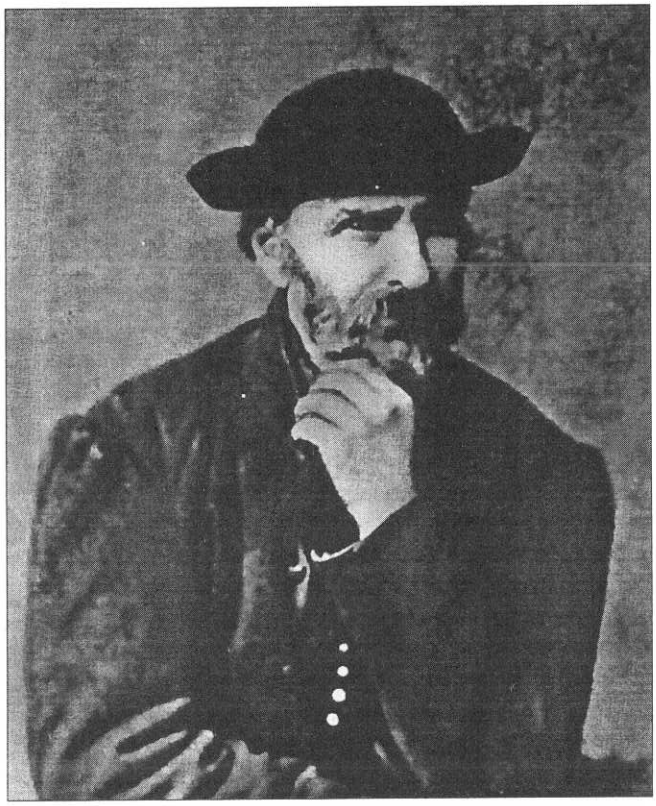

Rózsa Sándor Szamosújváron az 1870-es években

13.

Esik eső, szép csöndesen csöpörög...I. (Cseli Pista)

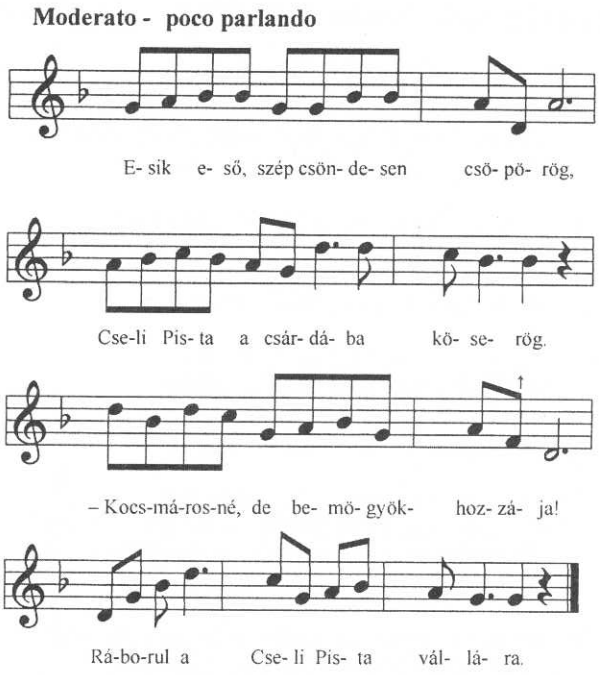

2. – Kocsmárosné, ide halat hozasson,
Az asztalra citromos bort állítson,
A szolgálót állítsa ki strázsának,
Ha zsandár jön, adja néköm tudtomra!

3. A szolgáló ki is állt a kapuba:
– Amott jön már hat zsandár a faluba!
Cseli Pista nëm vötte ezt tréfára,
Fölugrott a kis pejlova hátára.

4. Kis pejlova el is vitte messzire,
A bakonyi fenyves erdő szélére.
Lova lába elbotlott ëgy gyökérbe,
Cseli Pistát ott fogták el örökre.

5. Cseli Pistát föltötték a kocsira,
Csak azt kérdi, merre jár a pejlova.
Azt feleli rá a zsandárkapitány:
– Pista fiam, nëm ülsz többé paripán!

6. – Föcskemadár, szállj lë az én kontómra,
Vidd el az én levelem Rodostómba!
Mondd mög az én kedves feleségömnek:
Gondját viselje a hat gyerökömnek!

Ismétlés a 3-4. sor dallamára:
Në tanítsa csikósnak së gulyásnak,
Mind a hatot tanittassa bëtyárnak!

Cserénfa, 1972. Papp Lajos 72 é.

14.

Esik eső, szép csöndesen csöpörög ... II. (Cseri Pista)

1. Esik eső, szép csöndesen csöpörög,
Cseri Pista a kocsmába keserög:
– Szép csárdásné, bort hozzon az asztalra,
Legszöbb lányát állítsa ki raportra!

2. – Édösanyám, én a posztot nëm állom,
Onnajd alul jönnek már a zsandárok!
Cseri Pista nëm vötte ezt tréfára,
Fölpattan a kis pejlova hátára.

3. Kis pejlova elvitte őt messzire,
Bakony erdő röngeteg sürüjébe,
Lova lába mögbotlott a fenyőbe,
Ott fogták el Cseri Pistát örökre.

4. Cseri Pista beüzen az anyjának,
Gondját viselje a három árvának,
Në taníttassa së papnak, së tanárnak,
Mind a hármat taníttassa bëtyárnak!

5. Bëtyár vagyok, az apám is nëm volt más,
Zöld erdőbe süti a nyers szalonnát,
Jobb kezébe csöpögteti a zsírját,
Azzal keni fekete göndör haját.

Nikla-Hódoshát, 1973. Horváth Györgyné Kesztyűs Erzsébet 78 é.

15.

Csali Pistát elfogták az erdőbe...

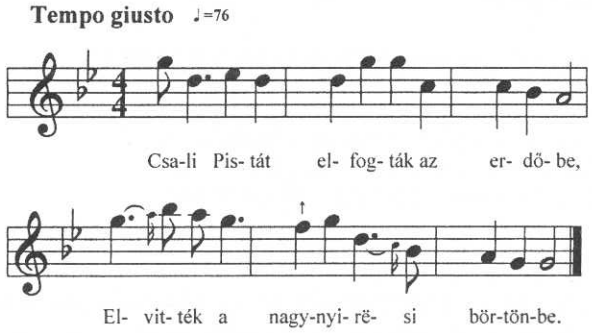

2. Lova lába mëgbotlott ëgy gyökérbe,
Így fogták el Csali Pistát örökre.

3. Csali Pista levelet írt anyjának,
Gondját viselje az ëgy kis fiának.

4. Në tanítsa sëm csikósnak, gulásnak,
Azt az ëgyet tanittassa bëtyárnak.

5. – Édësanyám, csikós leszek, nëm bëtyár,
Ostort fogok a kezembe, karikást!

6. – Kiválasztok három pirost, hat derest,
Engëm a vármëgye hiába keres!

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

Jegyzetek

13. Esik eső, szép csöndesen csöpörög...I.

Országosan ismert balladás dal, különböző betyárok nevével éneklik, Somogyban *Csali Pista, Cseli Pista, Cseli Jóska, Cseri Bandi, Rózsa Sándor és Bogár Imre* neve fordul elő leggyakrabban. A népzenei kiadványokban a „Lova lába megbotlott..." típusnévvel közlik, Vargyas szerint a „19. század közepén keletkezett. Valóságos eseményhez, helyhez, személyhez nem kapcsolódik; pusztán a betyárokról alkotott általános elképzelései alapján költötte róla a nép" (Vargyas, 1976. 678.). Vikár Béla a Somogy megye népköltése c. gyűjteményében Jutából közöl egy 26 versszakos balladát, melynek *Csaló Pista* a főszereplője, betyártettei Somogyhoz kötik (pl. a marcali fogadós kirablása, kilenc zsandár lefegyverzése stb.). Ő lovas betyár volt, lótolvajlással kezdte működését, a katonaság üldözte, elfogása után kilenc évi börtönre, száz botütésre

ítélték, szabadulása után Bácskában tűnt el. Lehetséges tehát, hogy az országosan híressé lett Csali Pista-ballada somogyi eredetű, és – ha részlegesen is – van valóságalapja.

Gyűjtésünk során mindenütt ismerték, a legtöbb példa ebből került a hangszalagra, a különböző variációk között alig van eltérés. Az itt közölt cserénfai változat érdekessége az utolsó versszakba betoldott madármotívum és Rodostó említése:

„Föcskemadár, szállj lë az én kontómra,
Vidd el az én levelem Rodostómba,
Mondd mög az én kedves feleségömnek,
Gondját viselje a hat gyerökömnek,
Në tanítsa csikósnak së gulyásnak,
Mind a hatot tanittassa bëtyárnak!"

14. Esik eső, szép csöndesen csöpörög ... II.

Dallama csak kis mértékben tér el az előzőtől. Érdekes az utolsó versszak, amely a betyár alakjának romantikus ábrázolását adja:

„Bëtyár vagyok, az apám is nëm volt más,
Zöld erdőben süti a nyers szalonnát,
Jobb kezére csöpögteti a zsírját,
Azzal keni fekete göndör haját."

A Felsőmocsoládon gyűjtött változatban is többletnek számít az utolsó versszak, itt is a betyáröntudat büszke kifejezését tartalmazza:

„Bëtyár vagyok, Cseli Bandi a nevem,
A nevemet bëtyárosan viselëm.
Bëtyár vagyok, az apám is nem volt más,
Nyakamban a bëtyársubám, karikás."

Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a típusú szöveget még más dallamra is (pl. Nem messze van ide Kismargita ..) énekelik, vö. 57. sz.

15. Cseli Pistát elfogták az erdőbe...

A szöveg hasonló motívumokat tartalmaz, mint az előbbi két változat. Dallama csonka, kétsoros formájú. Ugyanerre a dallamra még a következő szövegeket is énekelték:

„Zöld erdőben van ëgy bëtyár mëgölve,
Zöld selyemmel van a szëme bekötve,

Mellette a sötét pej paripája,
Azt nyeríti, rég mëghalt a gazdája."

(Felsőmocsolád, 1973. Kirs Lajos 68 é.)

16.

Hirös bëtyár vagyok, Patkó az én nevem ...I.

Parlando

Hi- rös bë-tyár va-gyok, Pat- kó az én ne- vem!

Az e- gész vár- mö-gye ke- res-tet én- gö- met,

Hö-gye-ket, völ-gye-ket, mind ösz-sze- jár- kál- ják,

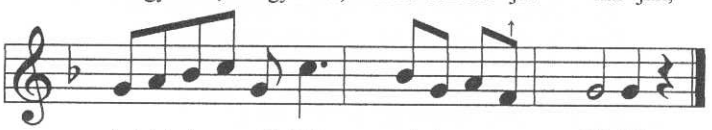

A bë-tyár gye-rök-köt së-hol nëm ta- lál- ják.

2. Bakony az én hazám, szörnyü nagy röngeteg,
Kimögyök belőle, szivem maj mögreped.
– Bözsikém, angyalom, lëhajtom fejemet,
Picike öledbe, alszom ëgy keveset.

3. – Ha valami zajt hallsz, költsél föl engömet!
– Jönnek a zsandárok, tégödet keresnek.
– Zörög már a fegyver, éngömet keresnek!
– Jaj, én hová lögyek, ha tégöd elvisznek!

4. – Bözsikém, angyalom, ülj föl a lovamra,
Ugy vigyázok tërád, mint önnönmagamra!
Amerre én mögyök, të is eljössz velem,
Ha mögsebösülök, bekötözöl engöm!

5. – Sárga ló, sárga ló, ha fölülök rája,
Jöhet énutánam a vármögye zsandárja!
Ha mögsarkantyuzom, Tiszát átugratom,
Zsandárok kezébe magam mégsëm adom!

6. Elejbe, elejbe, sárga ló elejbe,
Hogy be në ugorjon a virágos kertbe!
Be talál ugrani, kárt talál csinálni,
Szerelmes ibolyát lë találja törni!

Zselickisfalud, 1972. Beresznyei Márton 68 é.

17.

Hirös bëtyár vagyok, Patkó az én nevem ... II.

Az előbbi (16. sz.) dallamra énekelt szövegváltozat:

1. Hirës bëtyár vagyok, Patkó az én nevem,
Hét vármëgye régën kerestet engëmet:
Tiszát átusztatom, Dunát átugratom,
Zsandárok kezébe soha nëm gyuthatok.

2. A bakonyi erdő kővel van keritve,
Abba sétál mostan Patkó Pista maga,
Fekete tollával gyászlevelét irgya,
Mert az édësanyja még hirét së hallja.

3. Kedves édësanyám, fölneveltél engëm,
Bëtyárnak születtem, bëtyárnak neveltél.
Sürü sötét erdő az én kedves tanyám,
Mindhiába várnak a vármëgyeházán.

4. A bakonyi erdőt Patkó Pista laktya,
Tizënkét bëtyárral më ëgy szürke lóval,
Nyomoztat utána hét vármëgyeháza,
De a hirës bëtyárt sëhol së találja!

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

18.

A bakonyi erdő körül van kerítve ... (Patkó Pista)

A 16. sz. dal dallamára:

1. A bakonyi erdő körül van kerítve,
Patkó Pista laktya tizënkét bëtyárral.
Sötét sürü lombgya mindég körüfonja,
Igy a hirës bëtyárt mindig betakargya.

2. A bakonyi erdő, Bakonyban születtem,
Abba jár a Patkó mindën áldott este.
Bözsikém, angyalom, hajtsa rám bús fejét,
Ha valaki keres, engöm költsön föl itt!

3. Majd ha utra kélëk, a levelek hullnak,
Szëgény bëtyár legényt sürün betakargya.
Bözsikém, angyalom, majd ha visszagyüvök,
A Bakony közepén újra fölkeresëm.

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

19.

Bakony az én hazám ...

A 16. sz. dal dallamára:

1. Bakony az én hazám, az a nagy rengeteg,
Ha kimegyëk belőle a szivem mëgreped.
Hëgyeket-völgyeket mind összejárhatják,
A bëtyárgyerëkët sëhol nëm találják.

2. Mariskám, angyalom, ülj föl a lovamra,
Ugy vigyázok rëád, mint önnönmagamra,
Szilaj pej paripám, ha mëgsarkantyuzom,
Tiszát átugratom, magam mëg së adom.

Kadarkút, 1973. Kovács György 60 é.

Patkó Bandi elfogása Nagy Ferenc faragott kürtjén

20.

Puszta csárda két oldalán ajtó ... (Patkó)

Tempo giusto

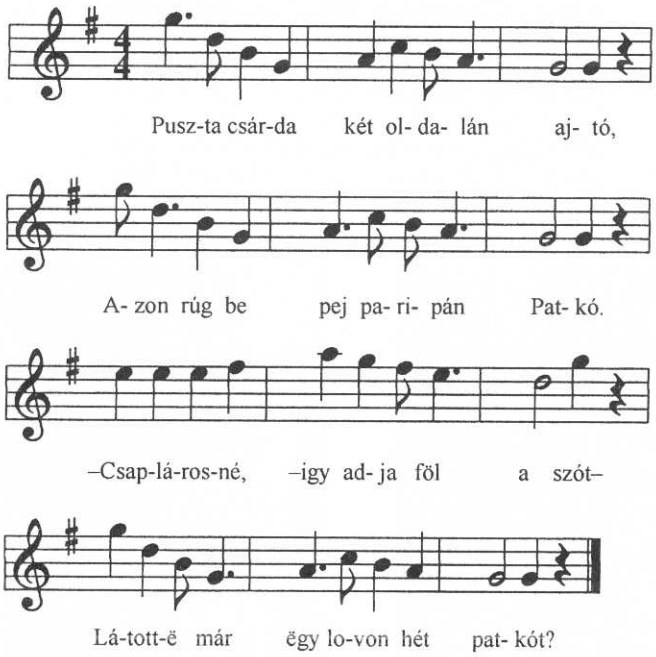

2. Ha nëm látott, jöjjön ide, láthat:
Négyet visel e gyönyörü állat,
Az ötödik magam vagyok, nëmde?
Kettő mëg a csizmámra van verve.

Csököly, 1972. Bácsi Pálné Darab Margit 62 é.

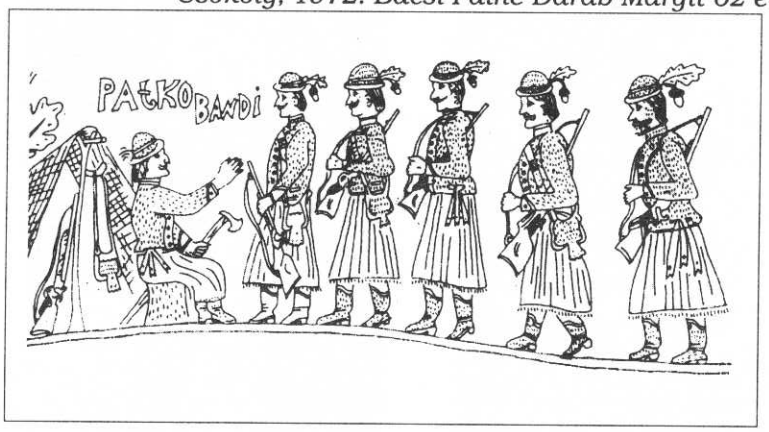

Patkó Bandi betyár társait fogadja
Tóth Mihály karcolt kürtdíszítésén.

21.

Kocsmárosné, hallja-ë, hallja-ë ...

Az előbbi (20. sz.) dallamára:

1.– Kocsmárosné, hallja-ë, hallja-ë,
Marcsa lányát szeretni hagyja-ë?
Ha nëm hagyja, zárja kalickába,
Hogy në fájjon a bëtyár szive rája.

2.– Kocsmárosné, hozzon bort hitelbe!
A szürümet itt benn hagyom érte.
Hogyha én azt ki nëm váltom délre,

A befejező sor dallama:

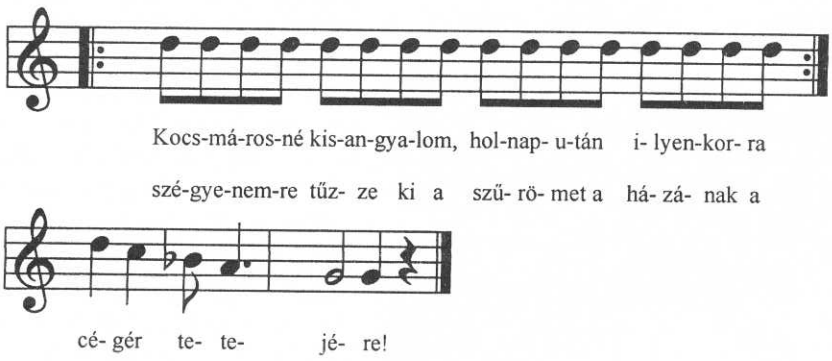

Csököly, 1972. Jó Henrik 75 é.

22.

Jabócsai vadkörtefa...

1. Jabócsai vadkörtefa,
De sok körte lig-lóg rajta!
Patkó Pista ül alatta,
Fejét mély álomra hajtja.

2. Pandur erre nëm mer járni,
Bátran lëhet szundikálni,
Jabócsai sürü erdőt,
Jaj, de kár lënne kivágni!

3. Dándó Kata kosarába
Van a bëtyár vacsorája,
Himës, fehér ruha alatt
Jóizü a bëtyárfalat.

4. Dándó Kata fülemüle,
Ha pandur jár, nëm fél tüle,
Sürü erdő rejtëkében
Hazatalál a sötétben.

Osztopán, 1958. Sass József 61 é.

16–17. Hirös bëtyár vagyok, Patkó az én nevem ...I.

A Patkó testvérek – eredeti nevükön Tóth János és István – a Dunántúl és Somogy híres, rettegett betyárjai voltak. A néphagyomány csak egy Patkót tart számon, és ezt általában Pistának említik, pedig János volt a nevezetesebb, ő volt a bandavezér. Néha a balladákban Patkó Bandi neve is megjelenik (l. Kallós Zoltán: Balladák könyve 431. l.), de ez a névváltozat valószínűleg Angyal Bandi nevének hatására jött létre. A Hortobágyon és az Alföldön a 18. század végén betyárkodó – egyébként nemesi származású – Angyal Bandi neve Somogyban is jól hangzott, ő volt a hős, bátor, igazságos betyár eszményképe.

Patkó Bandi 1859-ben Mikén. Szemlér Mihály krétarajza.

Valószínűleg ezt a képet kapcsolta a somogyi nép a Tóth (Patkó) testvérek alakjához, s amint tudjuk, ők ennek nem feleltek meg. Bátorságban persze nem volt hiány náluk: mindketten merészek, leleményesek és tettre készek voltak rablásaikban. Patkó Jancsi bandájától rettegett Somogy, Zala, Veszprém, Baranya és a horvát határvidék. Legtöbbször földbirtokosok, uradalmi főtisztek, papok, kalmárok, árendás csárdások, földbérlők stb. ellen támadtak, főleg amikor tudomásukra jutott, hogy nagyobb pénzösszeg van náluk. Támadásaikat jól előkészítették, és eredményesen hajtották végre. Nem tekinthetők azonban a társadalmi igazságosság harcosainak, nem tudunk olyan esetről, hogy a gazdagoktól rabolt pénzt szétosztották volna a szegények között. Maguknak, bandájuk szükségletére raboltak, sokszor kegyetlenkedéssel, gyilkossággal.

Jancsi 1862 végén Nagykanizsa tájékán, Galambokpusztánál, a császári vadászok elleni harcban sebet kapott. Társai sebesülten is magukkal vitték, sebe azonban annyira elüszkösödött, hogy Keszthely mellett, Fenékpusztán, Bergán Jancsival, betyártársával agyonlövette magát. Patkó Pista főleg a Kiskoppány-patak völgyében betyárkodott: juhokat és disznókat lopott. 1862-ben a nyimi sűrűben lőtték meg, sebeibe másnap belehalt.

A betyárdalban Patkó egyes szám első személyben szólal meg, a szöveg a betyársors és a betyárvirtus szép, költői kifejezése. Hasonló tartalmú szöveget találunk Vikár Béla somogyi népköltési gyűjteményében (13. l.). Patkóék cselekedeteivel a szövegnek alig van kapcsolata, a vers félig úri, félig népi szerzője az általános betyárelképzelések, a betyárromantika hatása alatt költötte (Vargyas, 1976. 687–689.). A Patkó testvérek – mint a többi somogyi betyár – nem jártak lovon, hiszen az erdők sűrűjében ez akadályozta őket. Leginkább gyalog közlekedtek, vagy egy-egy rablásuk alkalmával befogattak a földesúr parádés kocsisával, aki valamelyik nagyobb erdőségig szállította őket. A szövegben a Bakony, a Tisza és a Duna emlegetése is azt bizonyítja, hogy nem Patkóék betyártettei inspirálták a betyárdal létrejöttét, hanem egy általános betyárkép fejeződik ki benne, és a Patkó nevet csak utólag illesztették be.

A betyárdal Osztopánban gyűjtött változata a rabénekek szokásos képével zárul:

Kitëtték számomra az elfogató hálót,
Ugy fogtak el engëm, mint ëgy utonállót.
Be is zárták énrám a nagy vasrács ajtót,
Nëm is tagadhatom, hogy én bëtyár vagyok!

18. A bakonyi erdő körül van kerítve...

Az előbbi dallamra énekelt, kissé műköltői jellegű szöveg, bár a szerző sok folklorizálódott szövegfordulatot használ. Lényegében szerelmes betyártémájú dalnak tekinthető: a betyár találkozása szeretőjével, menekülés az üldöző zsandárok elől. Zselickislakról egy hasonló szövegváltozat került elő:

„Mögkondul a harang kis falu tornyába,
Arról tudom mög, hogy ma vagyon vasárnap.
– Légy ébrën, angyalom, még ëggyet aluszom,
Ha valami neszt hallol, keltsél föl, angyalom!"

19. Bakony az én hazám...

Ebben is az országszerte elterjedt *bakonyi* lovas betyár romantikus képe jelenik meg, amint szeretőjét is felülteti a lóra. Üldözői *hegyeket-völgyeket mind összejárhatják / A betyárgyerëkët sëhol sem találják.* Szilaj paripáját megsarkantyúzva a *Tiszát átugratja,* magát még se adja meg.

20. Puszta csárda, két oldalán ajtó...

Nem tudjuk, melyik Patkóra vonatkozik a szöveg. Országszerte elterjedt betyárdal, a mai nótaműsorokban is éneklik. Szövege szójátékon alapul, egyfajta népi találós kérdésnek is tekinthető. Ilyeneket a nép kedvelte, a lakodalmak hagyományos rendjében is a menyasszonyt kikérő násznépnek találós kérdéseket kellett megoldani. Ennek ellenére egyet érthetünk Békés István véleményével, aki egyfajta műköltői eredetre gondol: „... a Patkó nóta 1863-ban, szóbeli közlés útján, már Somogyból Aradig eljutott, s így valamiféle poétáskodó iskolamester, nótárius vagy diákfajta elméjéből fakadt, s az urizáló fordulatokkal negédeskedő vers a

leggyorsabban folklorizálódott betyárnóták közé tartozik" (Békés István: Magyar Ponyvapitaval 178. l.). Továbbá: „a hétpatkós csalinótát – amely ... Patkó Jancsi és Patkó Pista közös folklorizált és ponyvai emlékének tekinthető – minden bizonnyal a Patkó név pattantotta ki valamilyen szójátékos falusi rímfaragó elméjéből" (uo. 193.).

21. Kocsmárosné hallja-ë, hallja-ë

A Puszta csárda, két oldalán ajtó... kezdetű Patkó-nóta dallamára énekelt szöveg.

22. Jabócsai vadkörtefa ...

Sajnos, a gyűjtő csak a szöveget jegyezte föl. Osztopán egyik határrészét, egykori erdejét nevezik *Jabócsának*. Ez a dal egy romantikus betyáridillt fest le: Dándó Kata, a betyár szeretője vacsorát visz a vadkörtefa alatt pihenő betyárnak. A betyárokat étellel-itallal ellátó, tiszta ruhát hozó betyárszeretők valóban léteztek, de hogy éppen Patkó Pista és Dándó Kata itt leírt esete előfordult-e, az nem valószínű, tehát itt is egy szép népköltészeti képpel van dolgunk.

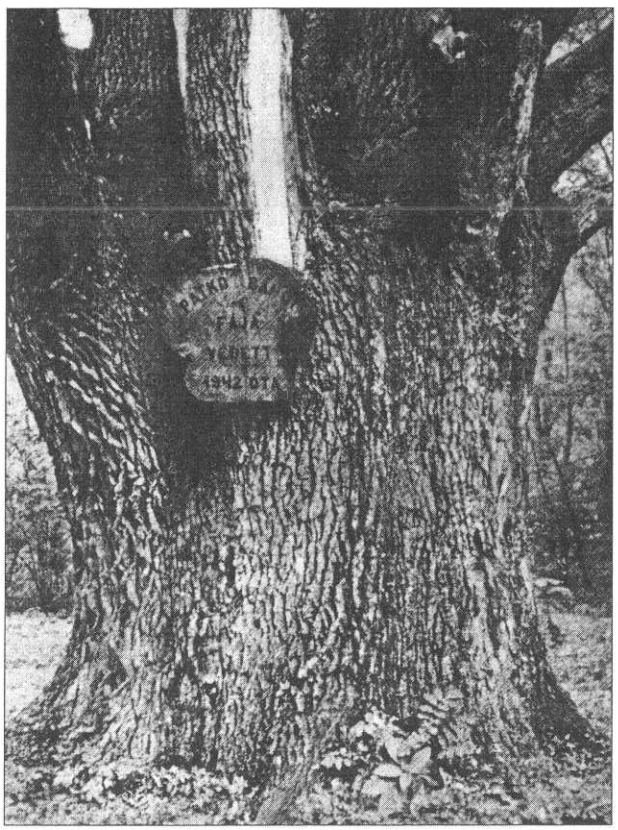

Patkó Bandi fája a barcsi erdőben
(Szántó Gábor: A szép tájú Somogy 88.).

23.

Juhász András, jaj de hirös bëtyár vót ...

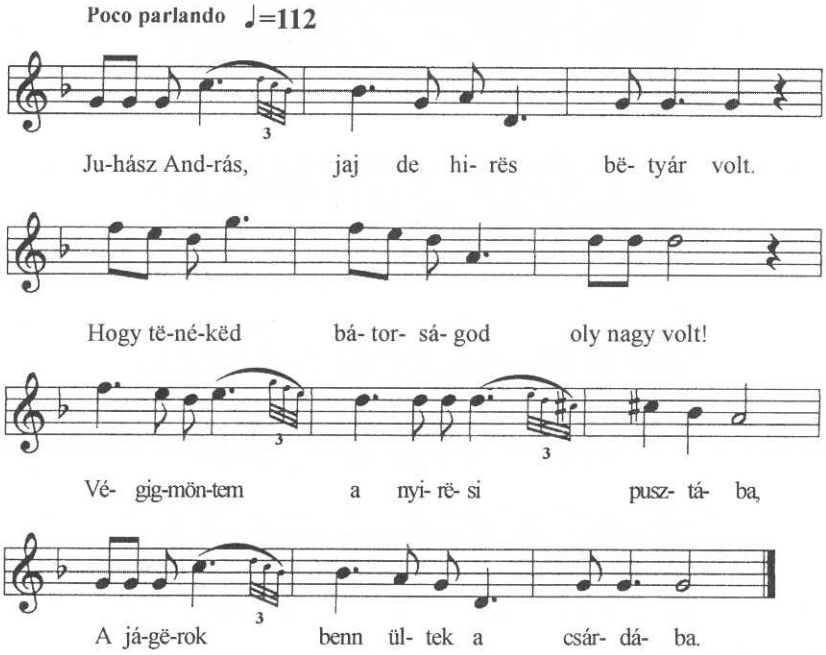

2. A jágërok sok profontot mögöttek,
   Míg tégödet Juhász András kerestek.
   Jöhet zsandár ötfen, hatfan hetfen is,
   Nëm fél attól Juhász András maga is!

Lábod, 1967. Tóth Sándor 76 é.

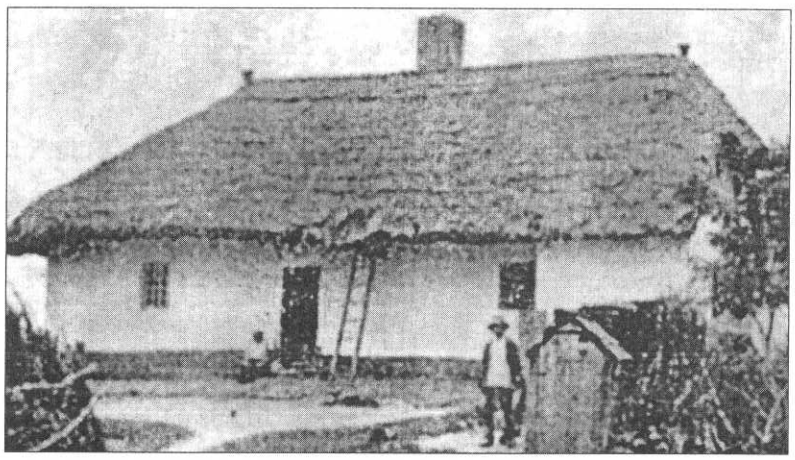

Az alsónyíresi betyárcsárda az udvar felől (Gönczi, 1944. 220.)

24.

Köszönhetöm bajaimat ... I. (Juhász András)

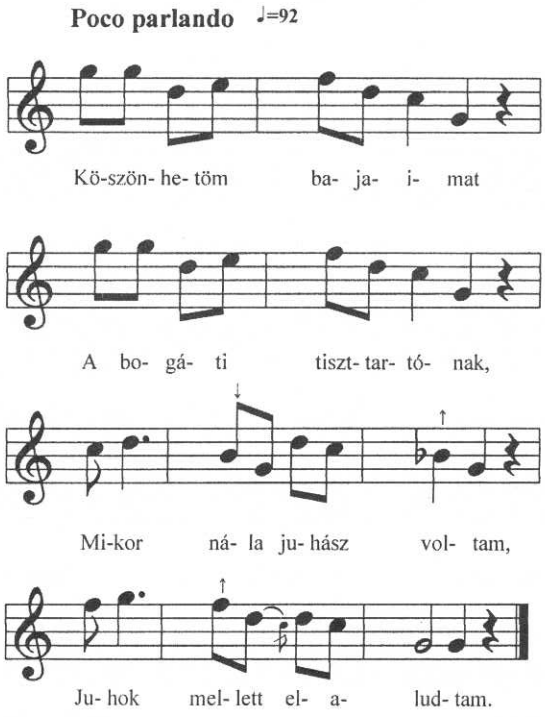

2. A juhaim elszéledtek,
Lucërnásnak nekimöntek.
Hárminchárom fölpuffadott,
Ezér énrajtam kiadott.

3. De levelet nëm jót adott,
Sënki mög sëm fogadhatott.
Azér bëtyár mégsë löttem,
Csak disznókkal keresködtem.

4. Azér bëtyár mégsë löttem,
Csak disznókkal keresködtem,
Háromszor szöröncsés löttem,
De negyedször rajt vesztöttem.

5. Osztopáni vörös biró,
Az akasztófára való
Az állta el az utamat,
Elvötte a disznaimat.

6. A disznaimat elvötte,
Kapozsváron jelöntötte.
Gyüttek mingyár a pandurok,
Feketödtek, mint a sasok.

7. Néztem üket nagy messziről,
A fiadi erdőszélből.
Azér bëtyár még nëm löttem,
Míg hat pajtást nëm szöröztem.

8. Szört töttem jó hat pajtásra,
Akkor möntünk nagy rablásra.
Elindultunk nyugat felé,
A szëntai csárda felé.

9. Még az ajtón be së léptem,
Kérdik tőlem, mi a nevem.
– Juhász András az én nevem,
Pandur, mi bajjod van velem?

10. – Sëmmi bajom nincs tëveled,
Csak azt kérdöm, mi a neved!
– Rakd lë pandur fegyverödet,
Në féltsd itt az életödet!

11. – Kocsmárosné, gyöngyvihola,
Van-ë késszen hizó ludja?
– Vagyon, András, de nincs késszen,
Mingyár mögsüssük egésszen.

12. – Süsse mög hát hamarossan,
Had laktyunk jó sült ludhussal!
Igyunk, legényök, mulassunk,
Mivel pandurokkal vagyunk!

13. – Kocsmárosné, gyöngyvihola,
Küldje ki a Rózsi lánya!
Mögölelöm, mögcsókolom,
Szép kendőmet nála hagyom.

14. – Juhász András, szép kedvesöm,
Tudom, tégöd agyonlőnek.
– Në sirj, kedves kisangyalom,
Nëm lőnek engömet agyon!

15. – Éféltájba van az idő,
Legényök, nekünk mönni köll!
Mi kimulattuk magunkat,
Itt hagyjuk a pandurokat.

Parlando

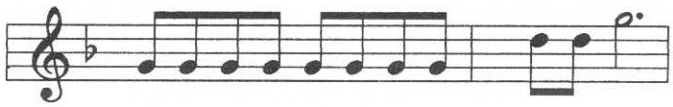

16. –Na, le- gé-nyök, mind a ha- tan id va- gyunk,

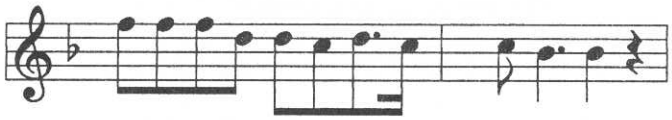

I-gye- nö-sen Osz- to- pán- ba in- du- lunk.

El- mö-gyünk most mi in- nejd Osz- to- pán- ba,

Osz-to-pá-ni vö-rös bi- ró há- zá- ba.

Parlando

17. –Vö-rös bi- ró, ad- jon is- ten jó- es- tét!

Ad-jon is- ten az u- rak- nak szö- rön- csét!

- Nëm tom bi- zon, szö- rön- cse- ë vagy ha- lál,

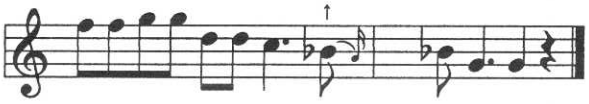

Té-gö-det az á-gya-don is mög- ta- lál!

18. Juhász András mög'gyujtja a világot,
Vörös biró sirva fekszik az ágyon.
– Kelj föl, kutya, térdepöll lë a földre,
Minek álltál Juhász András elejbe!

19. Juhász András belelütt a mellébe,
Druzsin Ferkó utána a fejibe.
– Ez köll, kutya, tögyenek el a földbe,
Minek állsz ëgy szögény legény elejbe!

20. Juhász András tizönhat szél gatyájja,
Fölteritti az inkei lovára.
Mosd ki, babám, ingöm, gatyám fehérre,
Holnap mögyök a főbiró elejbe!

21. – Főbiró úr, adjon isten, jó napot!
– Adjon isten, András fiam, mi bajod?
– Főbiró úr, én most jelöntést töttem,
Osztopáni birót én fejbelőttem.

22. – András fiam, miér cseleködted ezt?
Nézted volna azt a három gyermëkët!
– Van még annak szeksziója, birtoka,
Felesége, ki az árvát eltartja!

Szenna, 1962. Fekete József 76 é.

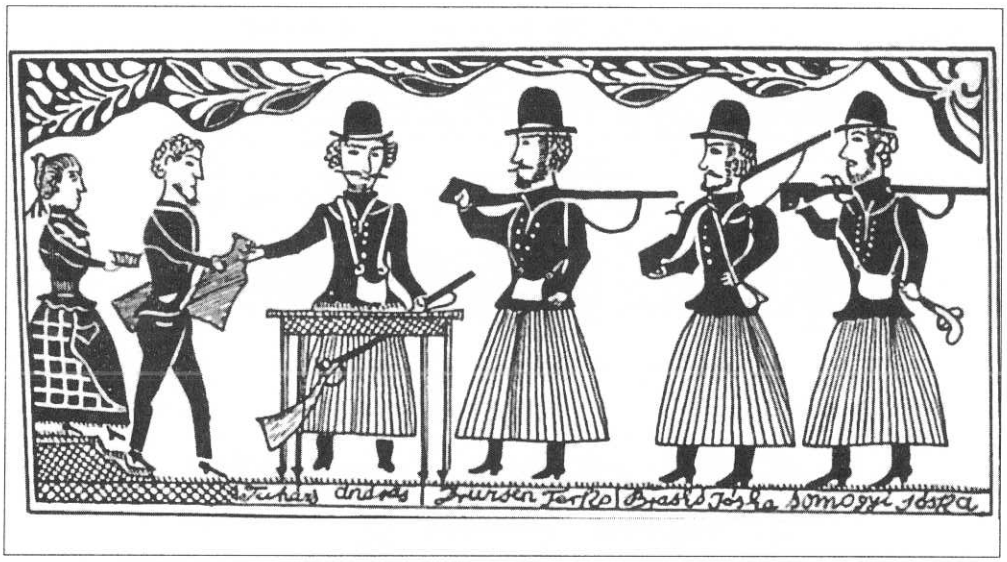

Juhász András és társai: Druzsin Ferkó, Braskó Jóska, Somogyi Jóska.
(Egy borotvatok fedőlapjának faragása)

25.

Amikor én juhászkodtam... (Juhász András)

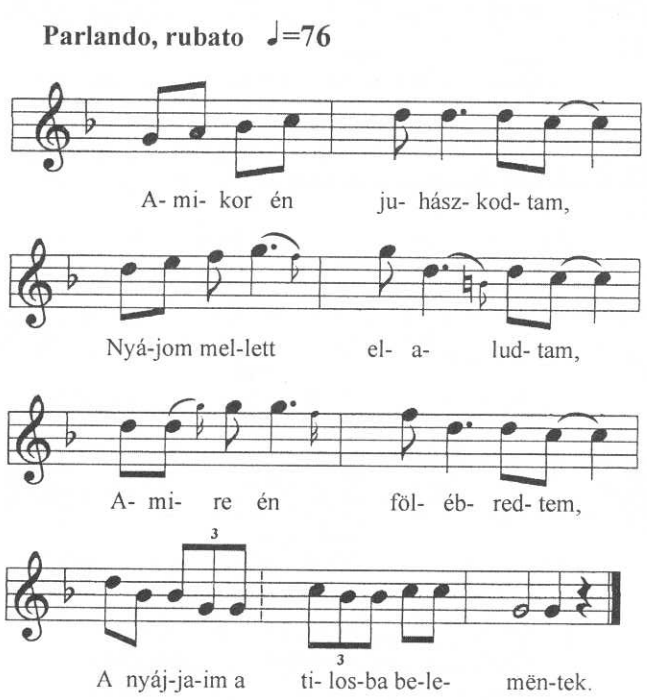

Ismétlés a 3–4. sor dallamára:
Harminchárom elpuffadott,
Rajtam a kasznár kiadott!

2. Bëtyár még akkor sëm lëttem,
Csak disznókkal kereskëdtem.
Osztopányi vörös biró,
Az akasztófára való!

Ismétlés a 3–4. sor dallamára:
Az állta nékëm utamat,
Elvëtte a disznaimat.

3. Pandurokkal elfogatott,
Három évre becsukatott.
Mikor én mëgszabadultam,
Tizënëgy társra jakadtam.

4. El is mëntünk Osztopányba,
Vörös biró udvarjába:

Parlando, rubato ♩=76

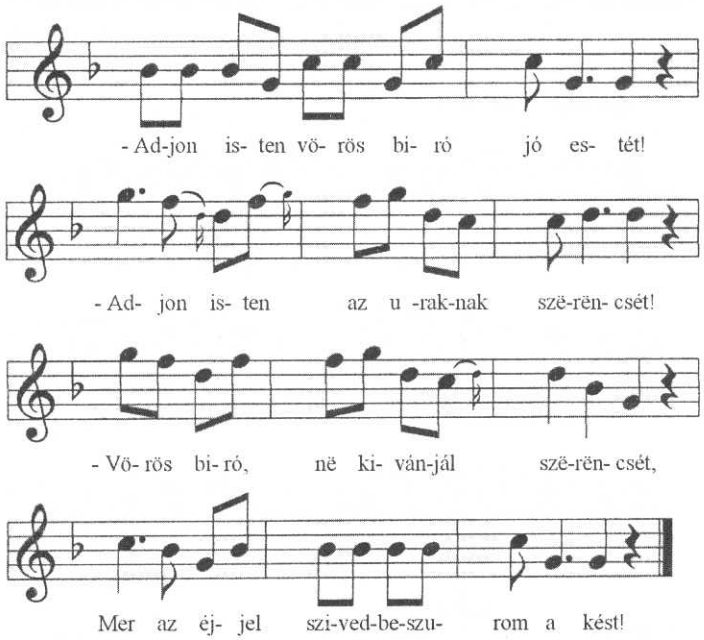

6. Mari lányom, ergye be a városba,
Érckoporsót csináltass a számunkra,
Négy sarkára veresd rá ja nevünket,
A tizënkét bëtyár ontja ki a vérünket!

7. Sáncolják az osztopáni temetőt,
Vörös birót tëszik bele legelőbb,
Vörös birót tëszik bele párjával,
Mëg avval a kökén szëmü lányával.

8. – Vörös biró, boruljál lë ja földre,
Bucsuzz el faludtól most örökre!
Tizënketten ráfogtunk a fejére,
– Vörös biró, vége jaz életëdnek!

Kisbárapáti, 1974. Tóth Imre 72 é.

26.

De szennyes a Juhász András gatyája ...

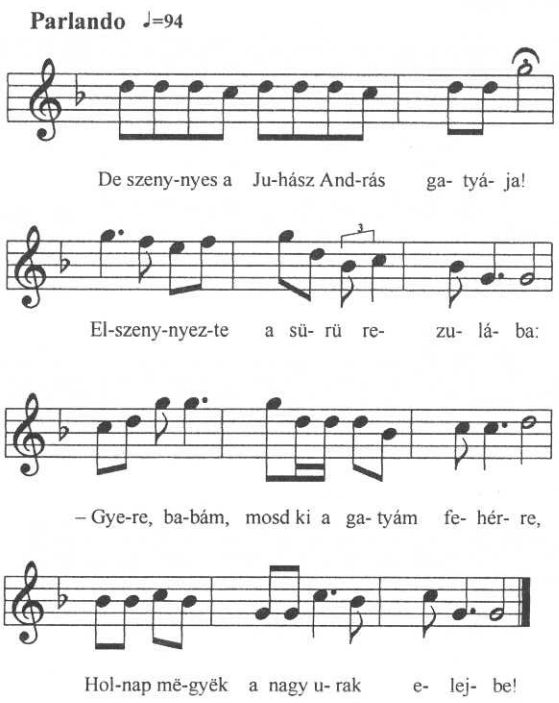

2. – Adjon isten, főbiró úr, jó napot!
– Adjon isten, András fiam, mi bajod?
– Amennyire nékëm bajom nagy nincsen,
Osztopányi vörös birót mëglőttem!

3. – András fiam, ezt nëm jól cselekëdted,
Ki keres a sok árvának kënyeret?
– Van még néki ölég nagy gazdasága,
Éljën më̈g a felesége, árvája!

Nikla, 1973. Németh István 74 é.

27.

Juhász András tizënhat szél gatyája ...

Tempo giusto

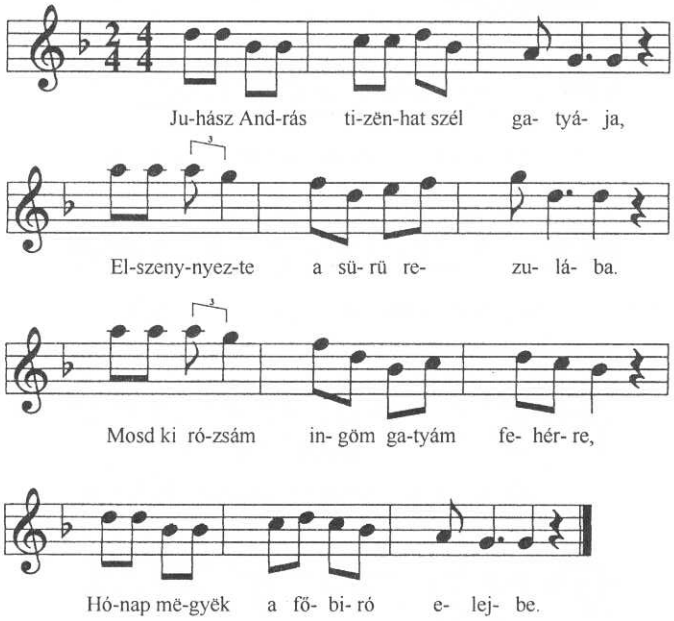

2. – Adjon isten, biró urak, jó napot!
   – Adjon isten, András fiam, mi bajod?
   – Néköm olyan igön nagy bajom nincsen,
   Hortobágyi volt csikóst agyonlűttem!

3. – Mögkéröm a tekintetös urakat,
   Engedjék el ezt a csekél bajomat!
   – Késő van már, András fiam, nëm löhet,
   Régën Sopronba van már a leveled.

Kaposkeresztúr, 1967. Tillmann Ferencné Balogh Anna 58 é.

28.

Juhász András, jaj, de szennyes a gatyád ...

Poco parlando ♩=84

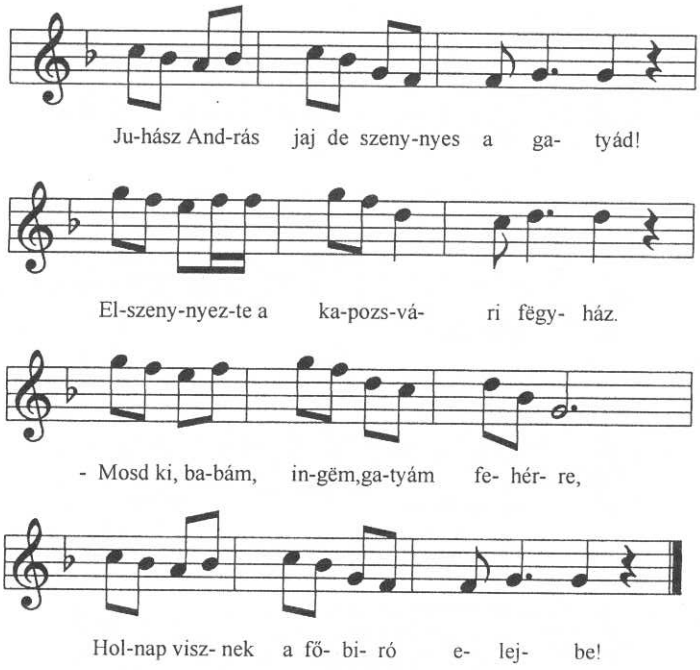

2. – Főbiró úr, adjon isten, jó napot!
– Adjon isten, András fiam, mi bajod?
– Főbiró úr, én nagy hibát nëm tëttem,
Az osztopáni birót agyonlőttem.

3. – Arra kérëm én most csak az urakat,
Engedjék el ezt a csekély bajomat!
– András fiam, elengedni nëm lëhet,
El van küldve Szëkszárdra a leveled!

Felsőmocsolád, 1972. Oláh Mihály 60 é.

29.

A nyirësi kukorica de sárga (Juhász András és Druzsin Jóska)

Parlando

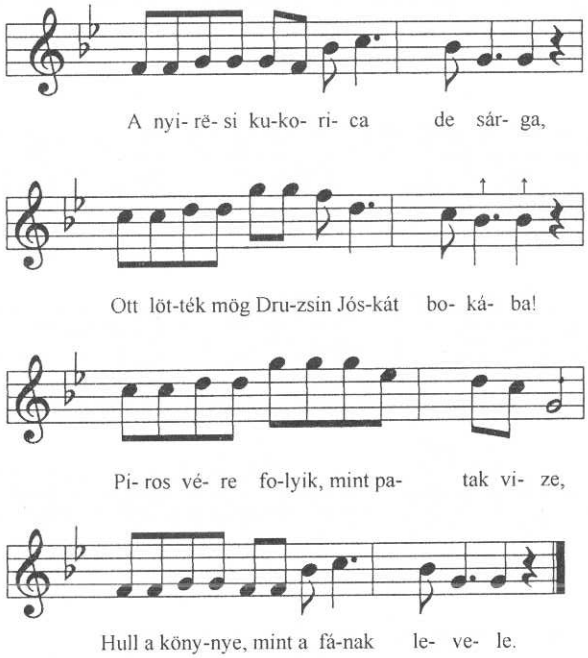

2. Juhász András nëm vötte ezt tréfára,
Fölpattant a kis pejlova hátára.
Kis pejlova el is vitte messzire,
Lëtötte a Bakony erdő szélére.

3. – Agyonlőlek, kedves, édös pajtásom,
Mert ezt a bajt soha ki nëm lábolod!
Mert hogyha të ezt a bajt kilábolod,
Sok özvegynek, sok árvának bajt okoz!

Ismétlés, a 3–4. sor dallamára:
Eláslak a tüskebokor tövébe,
Në kerüljél a zsandárok kezébe!

4. – Në lűjj agyon, kedves, édös pajtásom,
Mer ezt a bajt én még könnyen kilábolom!
Inkább fogadj kocsit, vitess engöm Përdócra,
Adjál át a rëgulaszámadónak!

Bodrog, 1973. Bence János 73 é.

30.

A nyirësi kukorica, de sárga...II.

Az előző, 29. sz. dallamára:

1. A nyirësi kukorica, de sárga,
Ott lütték mëg Druzsi Jóskát bokába,
Jobb lábából, mint a patak folyt a vér,
Hullt a könnye, mint ősszel a falevél.

2. Juhász András nëm vëtte ezt tréfára,
Druzsi Jóskát fëlvëtte a vállára,
Elvitte a nyirësi erdőmélyre,
Lëtëtte a tüskebokor tövébe.

3. – Agyonlüllek, kedves, édës pajtásom,
Mert ezt a bajt të már ki nëm lábolod!
Hogyha të ezt a bajt ki nëm lábolod,
Sok özvegynek, sok árvának bajt okoz!

A 3–4. sor dallamára:
Eláslak a tüskebokor tövébe,
Në kerüljél a zsandárok kezébe!

4. – Në lüjj agyon, kedves, édës pajtásom,
Elfognának, amig a gödröt ásod!
Fogadj kocsit, vitess engëm Përdócra,
Bizzál rája Ragulec számadóra!

5. A përdóci erdőszélën mëgálltak,
Ëggy a jajja szëgény Druzsi Jóskának,
Juhász András vigasztalta, biztatta,
Világitt már Ragulëcék ablaktya.

6. Ragulëc a nyájak főszámadója,
Bëtyároknak szives szállásadója,
Mert azt mondja: ő së tudja, hogyan lësz,
Mikor mondja az uraság: elmëhetsz!

Osztopán, 1958. Sass József 61 é.

Jegyzetek

23. Juhász András, jaj, de hirës bëtyár volt...

Juhász András tipikusan somogyi betyár volt, az 1860-as években tevékenykedett. Üldözése miatt Zala megyébe menekült, ahol Karosfa községben a helyi lakosok agyonverték. Betyárrá válásának történetét állítólag maga verselte meg, ez a következő (24. sz.) balladában szemléletesen tanulmányozható. Gyakran megfordult a nyíresi csárdában is, amelyben dalunk szerint a pandúrok várták. A vele kapcsolatos dalokat, balladákat

leginkább a pásztorok énekelték, de ismerték a falvakban is, sok példát sikerült felgyűjtenünk. A dallam előadásmódja régies, díszített.

A szöveg változata megtalálható Vikár Béla Somogy megye népköltése c. gyűjteményében is (3. és 175. l.). A Kaposváron feljegyzett változat 2. versszaka a mi példánkhoz képest többlet információt tartalmaz, mert megnevezi a betyár társait is:

A nyiresi csárdaajtó, de fényös!
Juhász András, Druzsi Jóska, de ékös!
Kis Gyotai Juhász András legénye,
Druzsi Jóska isten tudja miféle.

(Vikár, 1905, 175.)

Vikár gyűjtésében van egy *Bolgár Jancsiról* szóló két versszakos betyárdal is, amelyet a szerző Jutában jegyzett föl. Ez a mi dalunk változata, valószínűleg ugyanerre a dallamra énekelték. Érdekessége, hogy más név szerepel benne, másrészt pedig a *„duhajok vezérének"* nevezi. A 19. században a hivatalos iratok a *betyár* elnevezést nem használták, *duhajnak* a betyárrá lett szegénylegényeket nevezték, akik nevéhez még gyilkosság nem kapcsolódott. Sokukat a kocsmázás, mulatozás, az ehhez szükséges pénzszerzés (lólopás, más tolvajlások által) vitt bele a betyáréletbe:

Bolgár Jancsi a duhajok vezére,
Belemerült mulatságban nagy méllen,
Fujja a szél duhaj üngét-gatyájját,
Eltakarja vékony karcsu derekát.

A zsandárok sok prófuntot mögösznek,
Még tégödet, hirös banda, keresnek;
Ég nyelt-e jel, főd nyelt-e jel, nem tudják:
Félnek tüled a nagy urak, mögvallják."

(Kovács György, Juta. In: Vikár, 1905. 23.)

24. Köszönhetöm bajaimat... I.

Szinte krónikás hitelességgel mondja el Juhász András életének fontosabb eseményeit. Túlságosan is részletes „... példa a balladává még nem érett paraszti versre" (Csanádi–Vargyas: Röpülj, páva, röpülj 541. l.). Gönczi Ferenc A somogyi betyárvilág c. könyvében azt írja, hogy egyik öreg pásztor adatközlője (Kapoli Antal) szerint Juhász András maga költötte a verset magáról. Három részre tagolódik:

1. Juhász András betyárrá válásának története. Dallama kedvelt juhászdallam, más szövegeket is énekelnek erre a dallamra (vö. 47. sz.), Vikár Béla Somogyszobon a Nádi Jancsi balladáját is ezzel a dallammal rögzítette (Somogy megye népköltése 449.). A dallamot és variációit a Magyar Népzene Tára 6. kötetében gazdag példaanyagon tanulmányozhatjuk (353–362.).

2. A betyárok felszólítása a bosszúra.

3. Az osztopáni bíró megölése. A 2. és a 3. dallam hasonlít, az utolsó soruk majdnem megegyezik. Szintén a juhászdalok igen kedvelt dallamának számít, önálló szöveggel is megjelenik (vö. a 50. sz. dallal). A 3.

rész már nem első személyben mondja el az eseményeket, átvált a harmadik személyű előadásmódra, bár a párbeszédekben megszólal a főhős, Juhász András is. Ez a szövegben törést okoz, de ez a törés és az új dallam jelentkezése bizonyítja, hogy ez a balladánk valószínűleg két ballada összekombinálásából keletkezett. (A 20–22. versszak önálló balladaként nagyon gyakori, erről könnyen meggyőződhetünk, ha összevetjük a 26., 27., 28. és 33. dal szövegével.) Az összekapcsolást az események logikus menete tette lehetővé, mintegy tovább folytatja a történet elmesélését.

Érdemes összevetni balladánkat a Vikár-gyűjtésben közölt példákkal *(Mikor juhászbojtár voltam...; Osztopánba juhász voltam...)*, Vikár a pásztordalok közé sorolta őket. Egyik dal sem említi az osztopáni bíró megölését! Ebből arra gondolhatunk, hogy a szerencsétlenül járt juhászbojtár története egy közismert, régi alaptéma lehetett, ehhez kapcsolták hozzá Juhász András és az osztopáni bíró esetét. Ezt bizonyítja az is, hogy a bíró megölésére induló betyárok tetteit már más dallamra éneklik.

25. Amikor én juhászkodtam ...

A balladát a kiváló pásztor énekestől, a kisbárapáti Tóth Imrétől gyűjtöttük, dallamában szép díszítések vannak, és a szöveg változásaihoz is mesteri variációkat alkalmaz (vö. az 5. sz. dallammal). A szöveg érdekessége, hogy Juhász András történetében több számszerű adatot közöl, mint más balladák: A rá bízott birkákból *„harminchárom elpuffadott,* továbbá az sincs másutt, hogy *„Pandurokkal elfogatott / Három évre becsukatott."* Az 5. versszak a *Pápainé*-típusú balladákból ismert, csak itt nem *kilenc bëtyár,* hanem tizenkettő ment kivégezni az osztopáni bírót. A 6–7. versszak szövege a ponyvaballadákban is gyakori, ebben a tragikus véget ért bírócsalád temetését *(érckoporsóba)* mondja el: *„Sáncolják az osztopáni temetőt / Vörös birót tëszik bele legelőbb, / Vörös birót tëszik bele párjával, / Mëg avval a kökénszëmü lányával."* Ez a balladánk kiváló példa a népköltészet alkotóerejére, a különböző motívumok, formák célszerű vegyítésére, ötvözésére.

26. De szennyes a Juhász András gatyája ...

A betyárdalok szokásos motívumait tartalmazza, szinte csak az első két sor tekinthető elbeszélő jellegűnek, az egész balladás dal párbeszédre épül. A főbíró előtti jelenetre – mint tudjuk – a valóságban nem került sor, ez a népköltészet alkotása. Sajátos a betyár indoklása az osztopáni bíró meggyilkolásával kapcsolatban: *– András fiam, ezt nëm jó cselekëdted, / Ki keres a sok árvának kënyeret? – Van még néki ölég nagy gazdasága, / Éljën mëg a felesége, árvája!*

27. Juhász András tizënhat szél gatyája...

Ez a dallam is gyakran megjelenik más szöveggel, többnyire a ponyvaballadák kedvelik. Ilyen például a két szerelmes öngyilkosságáról szóló történet, akik a vagyoni különbségek miatt nem házasodhattak össze: l. a bevezető tanulmányban közölt *Juhász András, de híres telkes gazda* c. ponyvaballadát.

28. Juhász András, jaj de szennyes a gatyád...

Egyes változatokban „Ingëdgári Juhász Ferenc gatyájáról" van szó, ez a betyárnév egyébként nem ismeretes a betyárvilágról szóló irodalomban. A dallam igen kedvelt, sokat énekelt juhászdal, közismert szövege a következő:

1. „Beszegődtem Tarnócára bojtárnak,
Jó legelője van ott a juhnyájnak,
Fizetésöm három forint husz krajcár,
Mögél abból szögényösen ëgy bojtár.

2. Szentgyörgy napkor jönnek értem szekérrel,
A gazdámmal löszök majd ëgy könyérön,
Föltöszik a tulipános ládámat,
Melléje a furulyámat, dudámat.

3. Jaj, istenöm, de bajos a szögénynek,
Mer elmondja a jó gazda mindönnek.
Në mondjon el engömet a jó gazda,
Igy is, ugy is ölég a magam baja."

Gölle, 1968. Király János 56 é.

Köztudomású, hogy a pásztorokból, leginkább a juhászbojtárokból kerültek ki a betyárok. A bemutatott szöveg első két versszaka derűsen ábrázolja a pásztoréletet, de az utolsó versszak már a szegények megalázott helyzetéről, a bajokról szól, amelyből sokszor csak a betyáréletbe láttak – ideig-óráig – kiutat.

Ennek a dallamnak a változataira énekelték a 25/2. sz., 32., 43., 76. sz. szövegeket is.

Juhász András rablásairól a korabeli sajtó rendszeresen beszámolt. Különösen figyelemre méltó az, hogy tetteinek népköltészeti hatásairól is írtak. A Somogy c. folyóiratban találtuk a következő verset:

1. Erdő, erdő, ne hullasd el leveled,
Juhász András tanyája van tebenned!
Patak tükre, légy a szolgálatára,
Hadd mossák ki gyolcs gatyáját tisztára!

2. A nyíresi csárdaajtó nyitva áll,
Felette egy fehér galamb szálldogál.
Repülj, galamb, vidd hírül a betyárnak,
Térjen erre, s lábai rózsán járnak.

3. Dráva malma ki van kötve a partra,
A jágerok puskája nem fog rajta.
Ahány golyót lő a pandúr feléje,
Elteszi azt mind szépen a zsebébe.

4. Csillagos ég, ne felhőzz éjszakára,
Ragyogj inkább mindenütt az útjára.
Hadd jöjjön, egy csókra hívja babája,
Megóvja tán, s mehet aztán tíz vármegye utána.

Idézet a Somogy c. folyóirat 1868. szept. 29-i számából.

A folyóirat ezt a „népdalt" Juhász András bandájának felszámolása évében közölte, tehát a betyárdal szinte egy időben született az eseményekkel. Ez azt a véleményünket erősíti meg, hogy a betyárballadák egy része a maga korában egyfajta hírvers volt, a nép ezen az úton szerzett tudomást a számára érdekes dolgokról. Még a nyomtatott sajtó is felfigyelt rájuk, azonban nem győzte korholni a nép romlott erkölcsét, amiért *„gazemberre költötték s dalolják, mint a minő Juhász Andris"*. Érdemes ezt a jegyzetet teljes egészében idézni: „Említettük már, hogy valamint Patkót annak idejében, úgy most Juhász rablót késérik a népdalok útjában. Azon dalok közül, melyek róla daloltatnak, egy beküldetett hozzánk... E dal úgy termett, mint mezei virág, észrevétlenül, vadon, de költészeti illatánál fogva bizonyára felhat még a palotákba is. E dal a jelen idő egy jelensége, mely híven jellemzi népünk egy részének magatartását, érzelmeit Juhász viselt dolgai iránt, melyekről hasábokat írtak a lapok. Csak a lelkesedés teremthet ily dalt, és dalolásában sírva kell fakadni népünk romlott erkölcsén. Szép e népdal, csak az a kár, hogy egy gazemberre költötték s dalolják, mint a minő Juhász Andris."

29–30. A nyirësi kukorica de sárga...I–II.

A balladában szereplő Druzsin Jóska, Gönczinél Druzsin Ferkó (i. m. 389.) eredetileg Inke községben volt kanász, később Juhász András bandájához társult, egyik fő embere lett. Főleg lovakat és disznókat lopott. A nyíresi csárdában mulattak, amikor meglepték őket a pandúrok, itt Druzsin Jóska halálos lövést kapott. Juhász Andrásnak ekkor sikerült még elmenekülnie. Érdekességként említem, hogy a betyárnál talált pásztorfaragások még az alispáni jelentésbe is bekerültek, mert elterjedt a hír, hogy a betyároknál – az akkor még újdonságnak számító – fényképeket találtak: „Mi a fényképezését illeti e rabló bandának – az mese, rágalom, hazugság – megtaláltatott utánuk Druzsinnak kistokban lévő tükre – ezen fatokra van metszve képpel 5 alak – ezt itt tömlöcben létekor metszették vagy kint, ért é valamelyik illy metszéshez nem tudni – sok pásztor van, ki botra, pipa szárra ily metszéseket készitt – midőn ezen tükröt megtalálták *egy polgár több uraknak hirül adván ezt, mondá „megtalálták a tükröt is, melyen a rablók vagynak"* ezt magyarázták oda hogy tükrön vagynak tehát fény képezve vagynak" (SML. Főispáni iratok 1868. 96/477. sz. – idézi Berta, 2000. 247.).

Az Osztopánban feljegyzett (dallam nélküli) változat részletesebb, de mindegyik ellentmond a téma kutatói által feltárt tényekkel. A ballada szerint Juhász András magával vitte a berzencei Përdóc major felé menekülve a halálos sebet kapott Druzsint, felajánlotta neki, hogy agyonlövi, mert ha elfognák, akkor az *„sok özvegynek, sok árvának bajt okoz."* De végül is elviszi egy „jó emberükhöz", aki nyilván a betyárbanda orgazdája volt: *Ragulec a nyájak fő számadója, / Bëtyároknak szives szállásadója, / Mert azt mondja, ő sëm tudja, hogyan lësz, /Mikor mondja az uraság: elmëhetsz!*

31.

Bene Vendel tizënhat szél gatyája ...I.

Moderato -- poco parlando

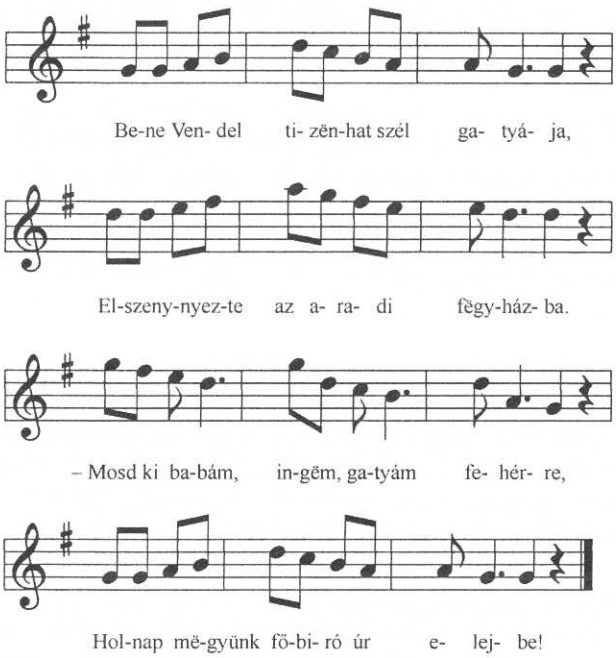

2. – Adjon isten, főbiró úr jó napot!
   – Adjon isten, Bene Vendel, mi bajod?
   – Főbiró úr, nëm ëgyéb az én bajom,
   A zsandárok elhajtják a bojtárom!

3. – A zsandárnak nincsen annyi hatalma,
   Hogy engëmet a nyájamtól elhajtna!
   Mert én addig el nëm mék a nyájamtól,
   Míg a gazdám ki nëm lép a csárdából!

4. A számadó ki is jött a csárdából:
   – Zsandár urak, há hajtják a bujtárom?
   – Elhajtjuk a tëmësvári fëgyházba,
   Vasat verünk a kezére, lábára.

5. Csak azt kérdi tőle a főkapitány:
   – Hová való születés vagy, te bojtár?
   – Jásznagyberény, Kiskúnság az én hazám,
   Ott nevelt föl engëm az édësanyám.

Cserénfa, 1970. Papp Lajos 70 é.

32.

Bakony erdő kizöldellt a tavasszal ... (Bene Vendel)

A 28. sz. dallamára:

1. Bakony erdő kizöldellt a tavasszal,
   Bene Vendel sátort ütött alatta,
   Kilenc zsandár körüljárgya az erdőt,
   Hol találják Bene Vendel lakhelyét.

2. Jaj, de hosszu, jaj de szélës az az út,
   Amëllikre Bene Vendel elindult.
   Kilenc zsandár vágtatva gyün elébe,
   Bene Vendel beugrott a sürübe.

3. Bene Vendel tizënhat szél gatyája,
   Mëgakadt a vadrózsafa ágába:
   – Vadrózsafa, ereszd el a gatyámat,
   Bujdosni këll a szëgény bëtyárnak!

4. Bene Vendelt a zsandárok elfogták,
   A két keze össze vagyon kötözve.
   – Kötözzetëk, mégis kiszabadulok,
   Mégis azér hirës bëtyár maradok!

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

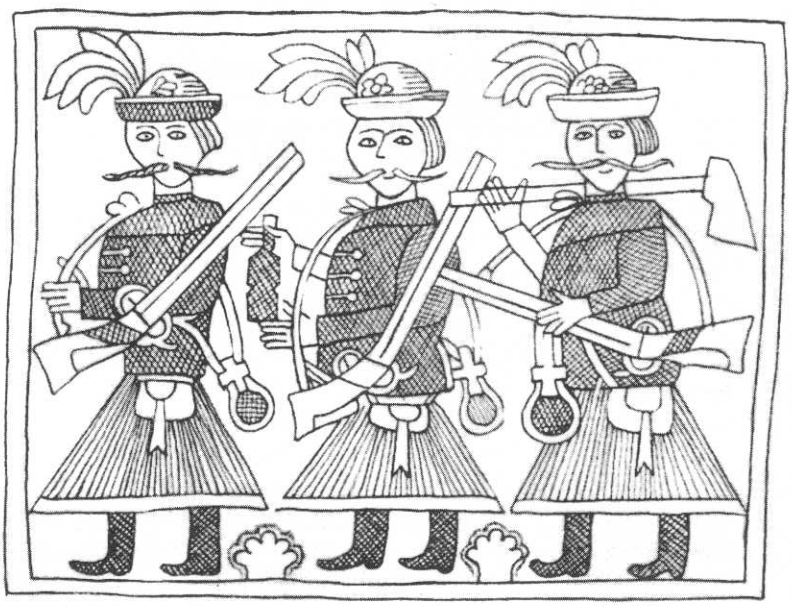

Vonuló betyárok „teljes díszben".
Egy XIX. sz. végi tükrös karcolt díszítménye.

33.

Bene Vendel tizënhat szél gatyájja ... (II.)

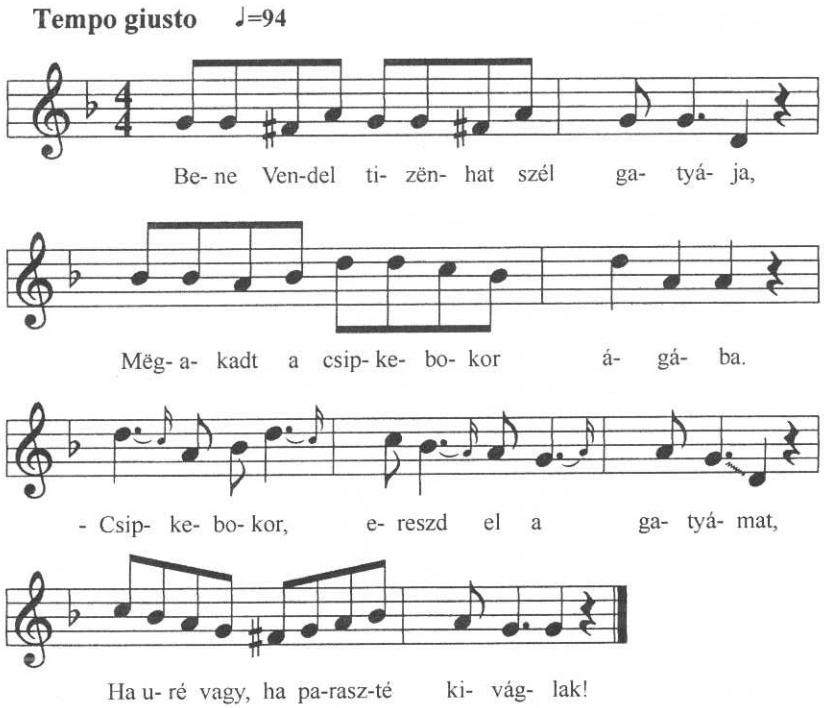

2. – Tizënkettő, tizënhárom, tizënnégy,
Hát të pajtás, ilyen későn hová mész?
– Elmëgyëk a szalavári sürübe,
Ott van nékëm hat pár csikóm lëkötve.

3. – A csikódat mind elvitte a zsandár,
Mit legeltetsz, të szalavári bojtár?
Tudom, ugyis fáj a szived utána,
Nëm legeltesz soha të már a nyáron.

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

Jegyzetek

31. Bene Vendel tizënhat szél gatyája I. ...

Bene Vendel valószínűleg Juhász András bandájához tartozott, a betyárdal egyik változatának szövege szerint is csikókat, lovakat lopott, ezeket adta tovább, ezért üldözték a zsandárok. Ez a Cserénfán gyűjtött dal a betyárt más vidéken valónak mondja: – *Jásznagyberény, Kiskúnság az én hazám, / Ott nevelt föl engëm az édësanyám!* Az első

versszak már úgy indul, hogy a híres *tizënhat szél gatyát* nem a – szokásos motívum szerint – valamelyik erdei vágásban, rezulában, hanem az *aradi fëgyházban* szennyezte el. Érdekes a számadó szerepeltetése is, a pásztorvilágban igen nagy tekintélynek örvendett, a bojtár csak neki engedelmeskedett: – *A zsandárnak nincsen annyi hatalma, / Hogy engëmet a nyájamtól elhajtna! Mert én addig el nëm mék a nyájamtól, / Még a gazdám ki nëm lép a csárdából!*

Az adatközlőt nem zavarta, hogy a szöveg több ellentmondást is tartalmaz, ilyen pl. az, hogy a főbíró *Bene Vendelnek* szólítja a számadót, pedig ez a bojtárja neve, őt fogják el: – *Elhajtjuk a tëmësvári fëgyházba, / Vasat verünk kezére és lábára.* Itt egy újabb zavar van: az első versszak még az aradi fegyházról beszélt. Tanulságul azt állapíthatjuk meg, hogy a betyárdalok virágkora után a dalszövegek már romlásnak indultak, így gyakori, hogy a mai adatközlők már hibás szövegrészeket mondanak. A mai énekesnek a dallam a fontosabb, a szövegből nem a pontos részletek, hanem a hangulatuk a fontos.

32. Bakony erdő kizöldellt a tavasszal...

A szöveg különböző betyármotívumok összevegyítéséből keletkezett. A második versszak más betyárdalok, balladák jellegzetes kezdősorával indul *(Jaj de hosszu, ja de szélës az az út)*, aztán a *kilenc zsandár* is gyakori motívum. A harmadik versszak nagyon szép népköltészeti képet tartalmaz, a bujdosó betyár *tizënhat szél gatyája* nem másban, mint a *vadrózsafa ágában* akadt meg. A dal szerint a betyárt a hírnév is érdekli, ki akar szabadulni a rabságból, és *hirës bëtyár* akar lenni! Dallama a 28. sz. alatt közölt dallam variációja.

33. Bene Vendel tizënhat szél gatyája...II.

Az első versszak szövege gyakran előfordul más betyárdalokban is, a *csipkebokor* a vadrózsa népi neve, őt kéri a betyár, hogy eressze el bő gatyája szárát. A közölt dal szövege töredékes, az adatközlők már néhány versszakot elfelejtettek. A lényeges részt azért tartalmazza: Bene Vendel csikókat lopott, azokat rejtette el a *szalavári* (Zala megye) sűrűbe. A zsandárok azonban a lopott jószágot elhajtották, de a betyár sorsát már ebből a hiányos szövegből nem tudjuk meg.

Egy másik, jobban ismert változat szövege szerint a betyár a bíróság elé kerül:

„Bene Vendel tizënhat szél gatyája,
Elszennyesült a várándi vágásba.
– Mosd ki babám, ingöm, gatyám fehérre,
Holnap mögyök a vármögye elejbe.

– Arra kéröm a vármögyei urakat,
Engedjék el ezt a kevés bajomat,
Hajtok érte két szép borjas tehenet,
Kiér tudom a vármögye nëm keres."

(Szenna)

A betyárdalok közismert jelenetét látjuk: a vármegyei főbíró előtt megjelenő betyár arra kéri a „vármögyei urakat", hogy engedjék el „ezt a kevés baját", Más dalokban a gyilkosságot is „csekél bajnak" nevezik. Itt még az ítélkező urak megvesztegetése is szóba kerül: „Hajtok érte két szép borjas tehenet", amit persze ismét lopásból teljesítene.

A magyar néptánckutatás *Bene Vendel tánca* néven számon tart egy Nyugat-Somogyban is hagyományos táncpantomimot, amelyet lakodalmakban, általában az éjfél utáni mulatozás szünetében adnak elő (vö. Magyar tánchagyományok, 1980. 350–354.).

Táncoló pár. Kálmán István faragása.

34.

Hallod, pajtás, fajszi Cserbe mi történt ...

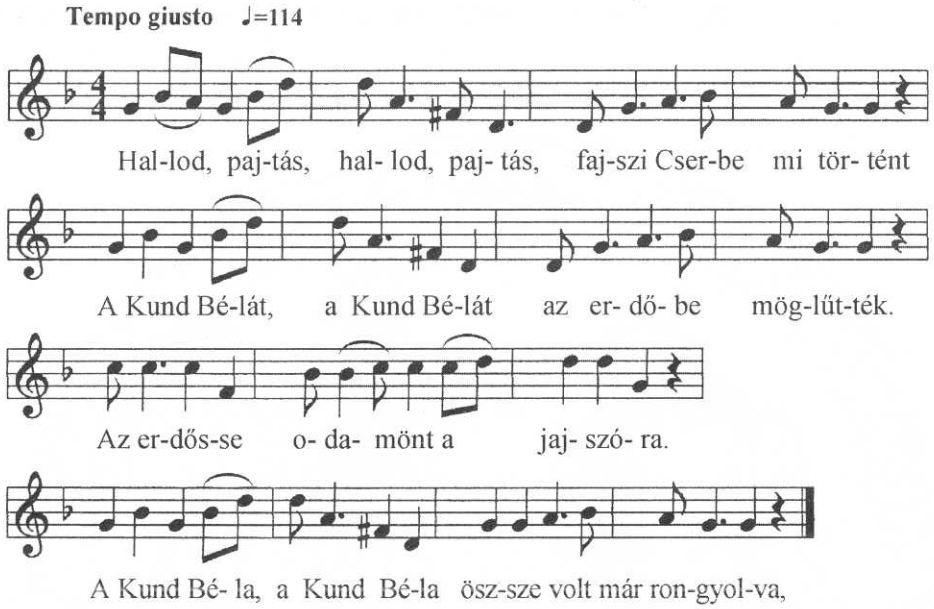

2. A Kund Bélát, A Kund Bélát föltötték a kocsira,
Vitte aztat Somogyfajszra négy fekete paripa,
||: Pirozs vére ugy folik, mind a patak,
Felesége, de gyermökei gyönge szive möghasad. :||

Nikla-Hódoshát, 1973. Horváth Györgyné Kesztyűs Erzsébet 78 é.

34. Hallod, pajtás, fajszi Cserbe mi történt...

A Kund család Somogyfajszon volt földbirtokos, ezen a tájon betyárkodott Juhász András is. Adatközlőnk szerint: „Állítólag Kund Bélát Juhász András lőtte agyon. [A betyár] hajtotta a disznókat, lopnyi akarta, és mögtámadta Kund Béla, és ezér agyonlütték. Azonn a helön möghalt. A csoknyai erdőné." Más betyármondák szerint Kund Béla korbáccsal rátámadt a Tallián uraság disznóhajtóira, rablóknak nevezte őket, és azok verekedés közben megölték (vö. könyvünkben a Niklai mondák c. résszel).

Példánk az új stílusú népballadákra jellemző fordulatokkal, krónikás hangon mondja el az eseményeket. Az utolsó két sor a gyilkossá-

gokról szóló ponyvaballadákban gyakran szerepel, ez szinte állandó motívum: *„Piros vére ugy folik, mint a patak, / Felesége de gyermökei gyönge szive möghasad."* Szövegét vö. a következő dal szövegével:

„Hallottátok a faluba mi történt:
Horvát Jóskát a lováról lëlőtték!
Piros vére ugy folyik, mint a patak,
Édösanyja gyönge szive möghasad.

Kaposkeresztúr, 1968. Tillmann Ferencné Balogh Anna 58 é.

Betyár és szeretője (karcolt tükrös)

35.

Mi történt a somodori határba ...

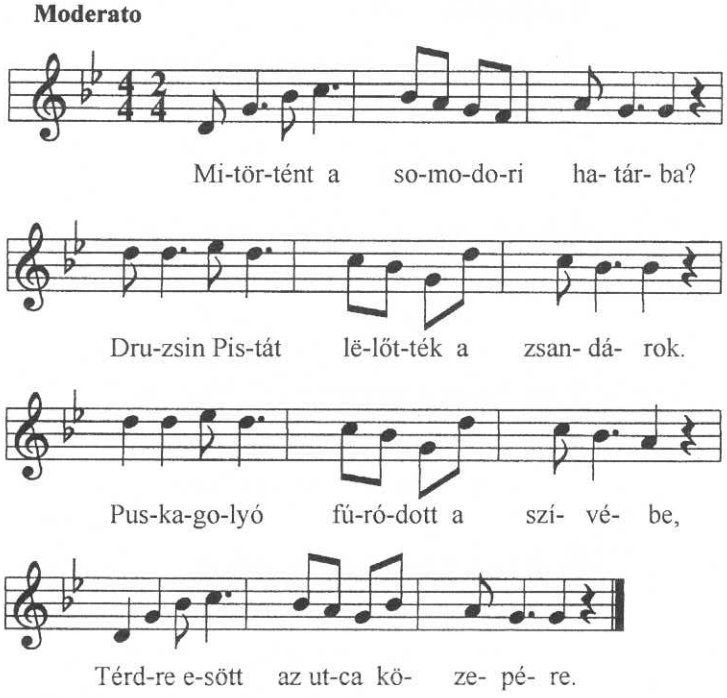

2. Mikor ezt a szép jegyëse mëgtudta,
A két kezét a fejére kulcsolta:
– Ja, isteném, hogy këllëtt ezt mëgérném,
Jegyësëmet a temetőbe kitënném!

3. – Gyertëk, lányok, öltözzünk föl fehérbe,
Gyöngykoszorut tëgyünk föl a fejünkre!
Gyöngykoszorut mindën lëány fejére,
Ugy kisérjük a jegyësem a kiskertbe!

Szenna, 1973. Papp Deák Imréné 63 é.

35. Mi történt a somodori határba ...

Egy üldözött betyárt a zsandárok lelőttek, az adatközlő azonban nem mondta érthetően a betyár nevét. Valószínű, hogy itt nincs is szilárd kapcsolat a dallam és a szöveg között, ezt a dallamot gyilkosságtörténethez is kapcsolják, az utolsó versszak az ilyen témájú ponyvaballadákban gyakran megjelenik.

36.

Zavaros a Tisza ... II. (Bogár Imre)

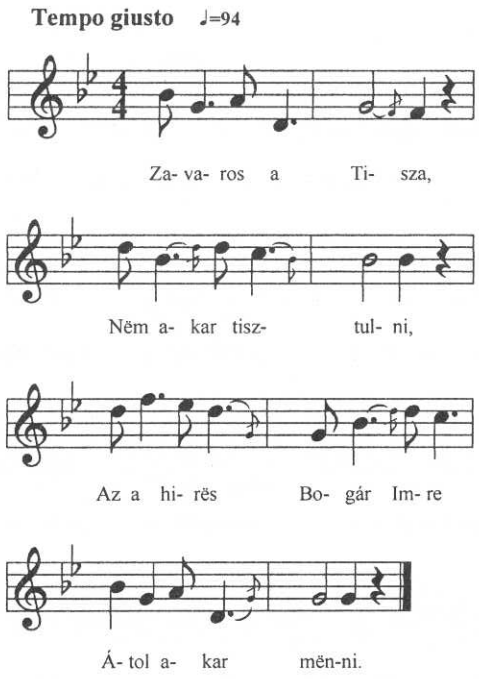

2. Átol akar mënni,
Lovat akar lopni,
Kecskeméti nagy vásárba
Pénzt akar csinálni.

3. Pénzt akar csinálni,
Mëg akar nősülni,
Duli Marcsa a babája,
El akarja vënni.

4. – Kocsmárosné, hallja:
Száz icce bort hozzon!
Mëgkinálom a vármëgyét,
Hogy në lëgyek rabja.

5. Huncfut a vármëgye,
Nëm iszik belőle,
Az a hirës Bogár Imre
Most van a kezébe.

6. – Nézz ki, Marcsa, nézz ki,
Ablakod firhangján!
Most kisérik Bogár Imrét
Aranyszin paripán.

7. Ezüst a zablája,
Arany a kantárja,
Az a hirës Bogár Imre
Annak a gazdája.

A 3-4. sor ismétlése:
Duli Marcsa, a babája,
De hiába várja!

Táska, 1973. Papp Gulyás Imréné 62 é.

37.

Harangoznak délre ... (Bogár Imre)

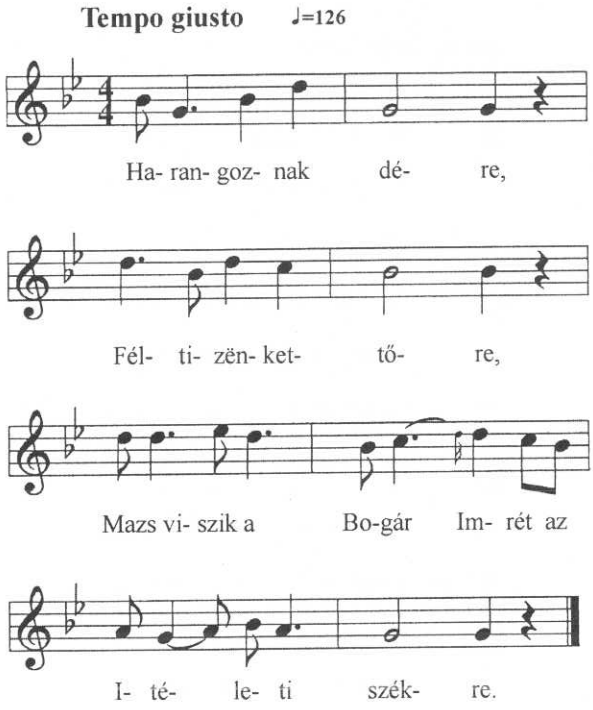

2. Föl is áll a székre,
   Fölsóhajt az égre:
   – Jaj, istenëm, mid vétöttem,
   Hogy ide kerültem!

3. Mëgöltem ëgy embört
   Százhusz forintjáér,
   Beledobtam a Tiszába
   Két szürke lováér.

4. Tisza be së vëtte,
   Partjára kivetëtte,
   Arra jött ëgy révészlegény,
   Csónakjába tëtte.

5. El is indult vele
   Kolozs vármögyébe.
   Kolozsvári vártemetőbe,
   Ott lëtt eltemetve.

Kaposkeresztúr, 1968.
Tillmann Ferencné Balogh Anna 58 é.

38.

Egy útszéli csárda... (Bogár Imre)

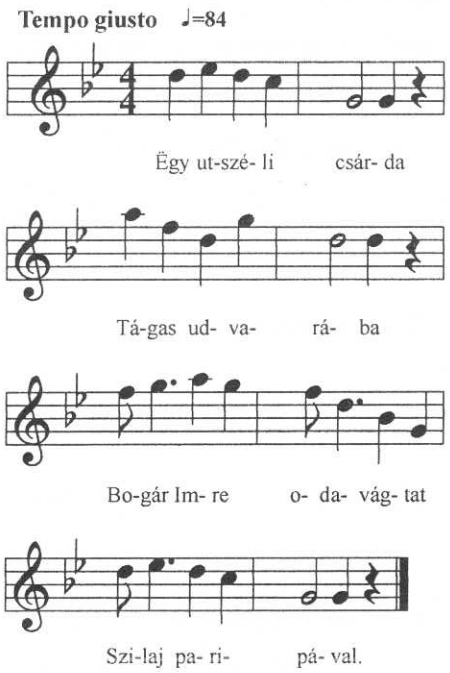

2. Arany a zablája,
Ezüstös kantárja,
Ez a hirës Bogár Imre
Annak a gazdája.

3. A zsandárok hada
Csárdát körülfogta,
Bogár Imrét mëgkötözték,
Törvényszékre vitték.

4. Harangoznak délre
Fél tizënkettőre,
Bogár Imrét most kisérik
Ki a vesztőhelyre.

5. Bitófához lépve
Föltekint az égre,
Jaj, isteném, mért izs voltam
Bëtyár az erdőben!

6. Huncut a vármëgye,
Ëgye më g a fene,
A zsandárja, a pandurja
A bëtyárt hajszolja!

Nagyberki, 1973. Gelencsér Sándor 73 é.

39.

Bëtyár vagyok, Bogár Imre a nevem ...

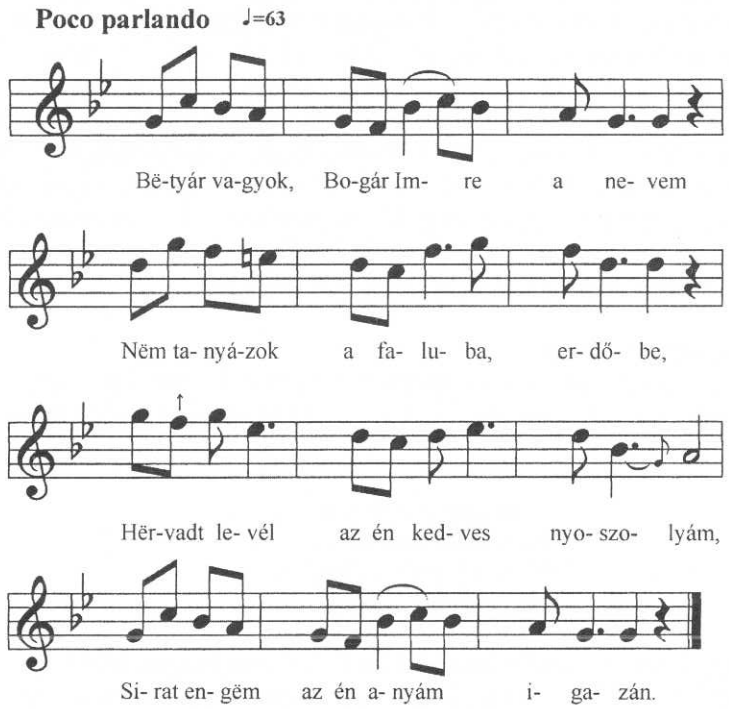

2. Bogár Imre sétálgat az erdőbe,
Rézfokossát vág'gya a fa törzsébe,
Nevét vési a fának a törzsébe,
Hirës betyár járt ebbe az erdőbe.

3. – Édësanyám, irtam nekëd levelet,
Nincsen póstás, akitől azt elküldjem.
Szomoru a bëtyárgyerëknek sorsa,
Éjjel-nappal sürü erdő takargya.

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

Jegyzetek

36. Zavaros a Tisza ...

Bogár Imre Patkóékkal egy időben betyárkodott. Gulyásbojtárként kezdte, később az Alföld egyik leghíresebb lovas betyárja lett. 1862-ben akasztották fel Pesten. Balladája szövege beszámol lólopásáról, arról, hogy ebből a *„kecskeméti nagy vásárban pénzt akar csinálni."* Elmondja babája nevét is: *„Duli Marcsa a babája, / El akarja* vënni." Ez a

táskai gyűjtésű változat az elfogásáról csak röviden szól, a következő példákban erről és felakasztásáról is részletesebben énekelnek. Természetesen a balladában szereplő adatok nem mindig felelnek meg a történeti hűség követelményeinek, ez tulajdonképpen népköltészeti alkotás, szép lírai fordulatokkal, szemléletes költői képekkel. A szöveg régiessége azt valószínűsíti, hogy nem is Bogár Imre betyárkodása idején (1862 körül) keletkezett, hanem egy régebbi dallamhoz és szövegbe utólag illesztették be a betyár nevét. A dallam ugyan műköltői eredetű (l. Sárosi Bálint: Zenei anyanyelvünk. Gondolat K. , Bp., 1973. 128. l.), de a nép teljesen magáénak tekintette, és pusztán, falun városon egyaránt énekelték.

Az ország legkeletibb vidékére, a bukovinai székelyekhez és a moldvai csángókhoz is eljutott (l. Kallós Zoltán: Balladák könyve 461. l.). Bartalus István már 1870–71-ben feljegyezte a ballada egyik változatát a Magyar Népköltési Gyűjtemény II. kötetében. A ponyvakiadók is fölkapták, és a vásárokon mindenfelé terjesztették, egy ponyvafüzetben 1881-ben „Bogár Imre nótája" címen jelent meg.

37. Harangoznak délre ...

Ez a Kaposkeresztúron gyűjtött változat Bogár Imre történetének a gyászos végkifejletét mondja el, itt az előzményekről csak az akasztófa alatt szól:

„Mëgöltem ëgy embört
Százhusz forintjáér,
Beledobtam a Tiszába
Két szürke lováér."

Ez egy ismert önálló ballada beillesztése Bogár Imre történetébe, a valósághoz kevés köze lehet. Nagyon érdekes, hogy ehhez a szomorú történethez vidám, lendületes előadásmód társul.

38. Egy útszéli csárda...

A szöveg általánosan beszél a betyársorsról, nem említ egyetlen konkrét tényt sem Bogár Imréről. A legfontosabb motívumok azonban itt is megjelennek: *„Harangoznak délre, / Féltizënkettőre, / Bogár Imrét most kisérik / Ki a vesztőhelyre...Bitófához érve / Föltekint az égre...* A lovának *arany a zablája, ezüstös kantárja* van stb.

39. Bëtyár vagyok, Bogár Imre a nevem ...

A szokványos új stílusú dallamra énekelt betyárdal szövege még nem igazán csiszolódott, eléggé mesterkélt verselésű. Képei, szóhasználata is műköltői jelleget mutat, és a 19. század végi, 20. század eleji betyárromantikát juttatja eszünkbe. A betyár büszke volt „hírnevére", sőt ő maga is igyekezett emléket állítani:

„Bogár Imre sétálgat az erdőbe,
Rézfokosát vág'gya a fa törzsébe,
Nevét vési a fának a törzsébe:
Hirës bëtyár járt ebbe az erdőbe."

A dal énekese a következő magyarázatot fűzte hozzá: „Mikor Kaszópusztán laktunk, én még akkor vótam olyan 7–8 éves kislány, s az édësapámmal mëntem a somogyszobi faluba, és odahivott az édësapám ëgy öreg tölgyfának a törzsihöl, és azt mondja nékëm: – Gyere csak kislányom, mutatok itt nékëd valamit! Hát mint odaérkëzünk, bele vót vésve a fának a törzsébe, annyit lëhetëtt kivënni belüle, hogy *amikor a betyárok itt jártak.* Csak a dátum az már nëm látszott më̈g."

40.

A Vidrócki hirës nyája ...

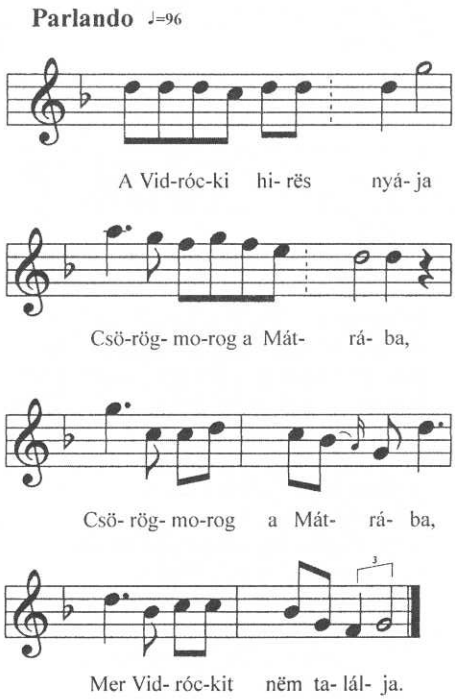

2. Mëgyën az nyáj, mëgyën az nyáj
Körös-körül a gaz alján.
– Ugyan hol állok elébe,
Kerek erdő közepébe.

3. – Hozd ki, babám, szürö̈m, baltám,
Hadd mönjek a nyájam után,
Mert lëvág'gyák a kanyomat,
Keselábu ártányomat!

4. Estelëdik már az idő,
Szállást kérnék, de nincs kitől.
Sürü erdő a szállásom,
Csipkebokor a lakásom.

Parlando ♩=92

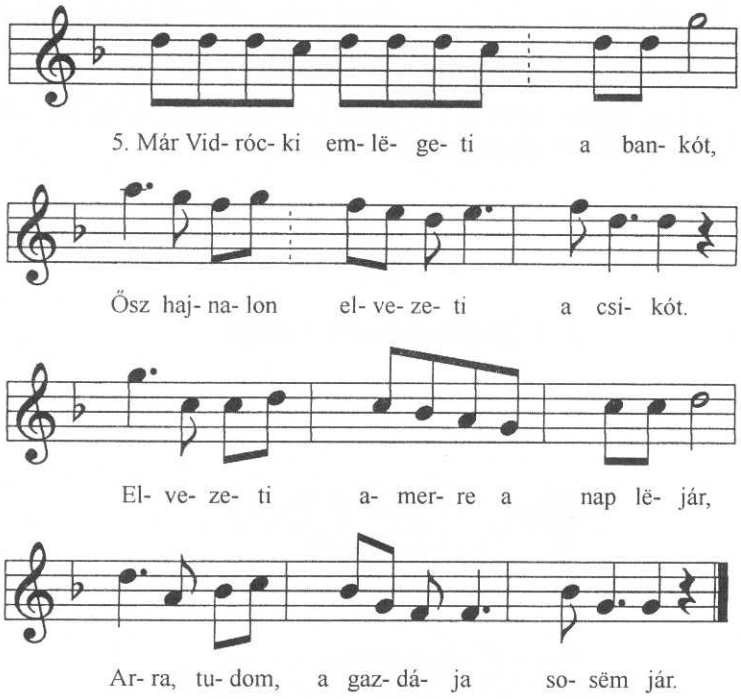

6. Hallottad-ë Vidróckinak nagy hirét,
Pintér Pista, hogy lëvágta a fejét.
Pintér Pista ugy lëvágta ëgyszërre,
Mingyár lëborult Vidrócki a földre.

Ismét az 1. verszak dallamára:

7. A Vidrócki sirhalmára,
Gyöngy hull a koporsójára.
Hej, Vidrócki, most gyere ki,
Hat vármëgye vár ideki!

A 3-4. sor dallamára:

Mit ér nekëm hat vármëgye,
Tizënkettő jöjjön ide!

Nikla, 1973. Vecsernik Istvánné Tomisa Margit 71 é.

40. A Vidrócki hirës nyája ...

Vidrócki Marci a Bükk és a Mátra vidékén betyárkodott, Somogyban csak kevesen meséltek róla, balladáját a népköltészet terjesztette el erre a vidékre is. Manapság legtöbben Kodály Zoltán Mátrai képek c. kórusművéből ismerik a nevét.

1837-ben született, apja juhász volt. Az ő betyárrá válása is az akkoriban szokásos okok miatt következett be: megunta az osztrák mundért, megszökött a katonaságtól, ezért az erdőkben kellett bujdosnia. Mint fiatal kondásgyereket a számadója egy kis vétségért kegyetlenül megverte, ez is az üldözött, dacos szegénylegények közé vitte. Közhírűen nagyon mulatós betyár volt. Mindegyik balladaszöveg beszámol haláláról, amely 1873. február 8-án történt. Valóban egyik cimborája, Pintér Pista ölte meg egy nézeteltérés miatt, erről később a Gyöngyös c. újság tudósítója szerint így vallott: „... én Rácz Antaltól elkértem a baltáját, s gondoltam magamban, ha én agyon nem vágom, ő lő agyon, fogtam hát a baltát, s hátulról fejbe vágtam. Erre leesett, kétszer vágtam még azután fejébe a baltát, s fegyveremmel rálőttem..." (Küllős, 1988. 140–1.).

Ezt a balladánkat Somogyban csak kevesen ismerik, szövege hasonló az országosan elterjedt változatokhoz, dallama azonban eltérő, más, mint a Kodály műben szereplő változat. Sajátossága, hogy az 5. versszaktól – a szótagszám bővülése miatt – a dallam is kibővül, a befejező 7-8. versszak újra visszatér a kezdő dallamhoz. (Dallamát vö. még az 59. sz. dallal!)

41.

Tizënkettő, tizënhárom, tizënnégy ... (Séta Pista)

1. Tizënkettő, tizënhárom, tizënnégy
Séta Pista, mondd mëg nekëm, hová mégy!
– Elmëgyëk a verőcei csárdába,
Lëiszom a bünöm pünkösd napjára.

2. Harangoznak Verőcén már hajnalban,
Séta Pistát kihozták az udvarra:
– Imádkozzál Séta Pista csëndesen!
Szuntig Márton pödri bajszát hëgyësen.

3. Verőcei temetőnek sáncai,
Ott nyugosznak Séta Pista hamvai,
Arra mëgy a Bödő Böske sétálni,
Séta Pista sirhalmán imádkozni.

Kadarkút, 1973. Keserű Erzsébet 75 é.

Jegyzetek

41. Tizënkettő, tizënhárom, tizënnégy... (Séta Pista)

Gönczi kutatásai szerint a somogyi betyárvilág utolsó szakaszában, 1876-ban kezdték emlegetni rablásait, főleg a megye déli részén, a szigetvári, a nagyatádi és a kaposi járásokban. Ha üldözői nyomában voltak, akkor Baranyában, és a határon túl, Szlavóniában és Verőce megyében is

megfordult 4–5 tagú bandájával. Voltak somogyi és Verőce környéki társai is, akik alkalmilag kapcsolódtak egy-egy környékbeli rablásához. A hír szerint megfelelt a nép körében emlegetett „betyármódszernek": a szegényebb embereket általában kímélte, csak a vagyonosokat zsarolta, őket rabolta ki. A bemutatott kadarkúti betyárdalban is emlegetik szeretőjét, *Bödő Böskét,* nem véletlenül, hiszen „Séta Pistát társaival s bizonyos Bödő Erzsi nőszeméllyel a többek között a ropolyi, zselickisfaludi erdőrengetegben ... látták kujtorogni" (Gönczi, 1944. 131.).

Bödő Böske, Séta Pista szeretője (Gönczi, 1944. 373.).

Legtöbbet – a többi betyárhoz hasonlóan – haláláról tudunk. 1877. május 6-án Verőce mellett, a Branyevina majorban, egy üres ménesistállóban pihent Séta Pista, bandája néhány tagjával. Ezt hírül vitték Igmándy Benedek szigetvári főszolgabírónak, aki az istállót 11 emberével, illetve a hozzájuk csatlakozó 4 csendőrrel és 16 honvéddel körbefogatta. Éjjel aztán kívülről a betyárokra zárták az ajtót, akik puskatűzzel akartak kitörni. Kölcsönös lövöldözés kezdődött, de a betyárok csak azután adták meg magukat, amikor a padláson át vágott nyíláson fölülről is lőtték őket a csendőrök. Sétának átlőtték a tenyerét, de ő nem kapitulált, hanem az utolsó töltényével szíven lőtte magát. Ahogy a betyárdal is említi, valószínű, hogy a verőcei temető árkában földelték el, ez minden öngyilkosság esetén szokásos volt.

A somogyi néphagyomány a balladákban, dalokban lévő adatokon túl nem sokat mesél róla. Somogyfajszon úgy tudják, hogy Séta Pista fajszi születésű betyár volt, aki nemcsak bátor cselekedeteiről, hanem daliás termetéről, betyáros bajuszáról, szép öltözetéről is híres volt. Állítólag egy Bödő Böske nevű szolgálólány volt a szeretője addig, még a betyárt a pandúrok le nem lőtték.

Séta Pista nótája

1. Tizenkettő – tizenhárom – tizennégy,
   Ej, te betyár Séta Pista hová mégy?
   Elmegyek a verőcei csárdába,
   Leiszom a bűnöm pünkösd napjára.

2. Brányavina, hej a borod nem tiszta,
   Séta Pista az altatót most issza,
   Séta Pista ne idd meg az altatót,
   Kovács pandúr reád csukta az ajtót!

3. Add meg magad! – kiált is már Sétára,
Meg ne mozdulj, vagy készülj a halálra!
Erre Séta felkapja a fegyverét:
Megállj, pandúr, azt az élted-életét!

4. Kovács pandúr nem is vette tréfára,
Reátüzelt Séta Pista betyárra,
Oly ügyesen kapta célra fegyverét,
Hogy a golyó átfúrta bal tenyerét.

5. Vármegye kopója lelőtted kezem,
Mivel fogom a drótcsövű fegyverem?
Puszta, puszta, erdők csendje hol vagytok?
Fejem felett még egy csillag sem ragyog.

6. Puska ropog, villámlik az éjszaka,
Az a sok bűn mind ott van a nyakadba!
Imádkozzál Séta Pista csendesen,
– Szólt Igmándy – s pödri bajszát hegyesen.

7. Imádkoznám, de nem látom az eget,
Bűnhődöm is, tettem én bűnt eleget,
Ez a töltés, ha már tied nem lehet,
– Amért jöttél – vegye el az éltemet!

8. Harangoznak Verőcén már hajnalra,
Séta Pistát kihozták az udvarra.
Csillag nem ég, még a nap sem süt rája,
– Szemfedő sincs, bűne lesz a párnája!

Idézet a Somogy c. folyóirat 1877. máj. 29-i számából, a mai helyesíráshoz igazított formában.

Tanulságos a lap szerkesztőjének a betyárdal alá írt megjegyzése is: „Közöljük a hozzánk beküldött költeményt, melyet a Dráva partján már széltében dalolnak egyik kedvenc népdalunk után, mint egyik jellemvonását népünknek, mely még a hírhedt haramiáira is dalban önti ki érzelmeit; s – hála az égnek – erkölcsi tekintetben annyira elütőleg a múlttól, hogy e dalban legalább nem dicsőit, hanem elítél s csak ezért is közöljük." Tehát a *Somogy* szerint a korábbi betyárdalok dicsőítették a betyárokat, s ezt a tényt az úri osztály és az értelmiség nem győzte elítélni (vö. a Juhász Andrásról közölt *Somogy*-beli betyárdalhoz írott jegyzetet is).

A Séta Pista elfogása után nem sokkal keletkezett dal még csak részben folklorizálódott, az előző rövid, már csak néhány fontos jegyet közlő változattal szemben ez részletesen leírja a betyár elfogásának körülményeit, valóban az a különlegessége, hogy ebben a pandúrok névvel szerepelnek, nem tekinthetők negatív figurának, hiszen az igazságszolgáltatás katonái. Nyilvánvalóan itt egy nép között élő versfaragó alkotásáról van szó, aki ismert népdalok, betyárdalok fordulatait is felhasználta. (Megköszönöm Nagy Zoltánnak, hogy a dokumentumra felhívta figyelmemet.)
A Séta Pistáról szóló dalt, sajnos, nem sikerült dallammal felgyűjtenünk.

42.

Engëm hivnak Savanyu Jóskának ...

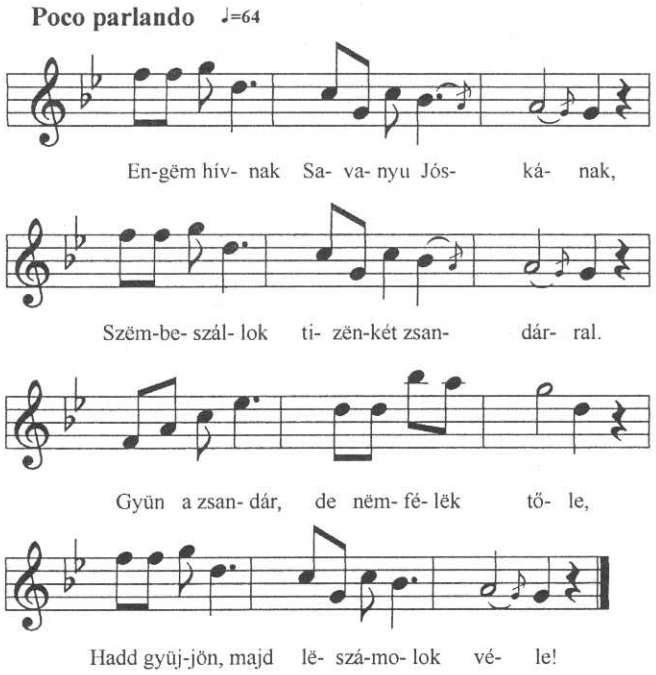

2. Savanyu Jóska ugrat az erdőbe,
A zsandárok szëmbeszállnak véle.
– Állj më̈g, Jóska, mer mingyár agyonlőlek,
Mit keresël ebbe az erdőbe!

3. – Zsandár urak, ugyan mit akartok,
Merre járok, nyomoztok utánnam,
Engëm hivnak Savanyu Jóskának,
Tüskön-bokron gyühettök utánnam!

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

43.

Kizöldellt már a Dabasnak teteje ...(Savanyú Jóska)

A 28. sz. dallam változatára éneklik:

1. Kizöldellt már a Dabasnak teteje,
Savanyu Jóska maga sétálgat benne.
Bánatosan föl-fölsóhajt magába:
– Mért is vagyok csalfa asszony babája!

2. – Adjon isten, Nárai szomszéd, jó estét!
– Adjon isten, Jóska pajtás, szërëncsét!
– Van-ë borod bëtyárgyerëk számára?
Mulatni akar bëtyárgyerëk bujába!

3. – Ha nincs borom, a faluból hozatok,
A bujtárral a faluba szalajtok.
– Ergye, bujtár, hozzál bort a faluból,
Hadd igyék a bëtyárgyerëk, ha mondom!

A 3-4. sor dallamára:
Bëtyár gyerëk nagyot kurjant magába:
– Én vagyok a Dabasnak a királya!

4. Savanyu Jóska tizënhat szél gatyája
Mögakadt a cserfacsalit ágába:
– Cserfacsalit, ereszd el a gatyámat,
Szëgényé vagy, de uré, akkor lëváglak!

A 3-4. sor dallamára:
– Cserfacsalit ereszd el a gatyámat,
Mert mëgfognak engëmet a zsandárok!

5. Savanyu Jóskát kilenc zsandár kiséri,
Szeretője bánatosan de nézi.
– Në nézd, babám, a sok szenvedésemet,
Mind tëérted szenvedëm el ezëket!

6. Ej, Nárai, hogy tudtad ezt mëgtënni,
Jópajtásod ily rútul elárulni!
Azt gondoltad, nëmës vadnak sok száz forint az ára,
Jó lësz nekëd Nárai az bundára!

7. – Adjon isten, Nárai, hát jó estét!
Mëghoztuk a nëmës vadnak bördiszét!
Jószërivel ki së mondta a nevét,
A fejszével széjjelvágta a fejét.

Nikla, 1973. Virág Gyuláné Horvát Erzsébet 75 é.

Jegyzetek

42. Engëm hivnak Savanyu Jóskának...

Szövege általános, ismert képeket tartalmazó betyárdal, tulajdonképpen akármelyik betyárról szólhat. Savanyú nevét csak beleillesztették a már kész dalba. Dallama a magyar nóták fordulatait idézi, előadásmódja érzelmes, „nótás".

43. Kizöldellt már a Dabasnak teteje ...

Savanyú Jóska a Bakony utolsó nagy betyárja volt, ő is juhászbojtárként kezdte, azt mondják, hogy a vidék összes juhásza segített neki. Bandavezér volt, kedves társa volt Nárai, aki a közölt szöveg szerint elárulta. Míg a korszak többi betyárját (pl. a Patkók) néhány évi betyárkodás után elfogták, addig Savanyú Jóska kb. húsz évig tudott betyárkodni. A bemutatott szövegben kevés a valóságelem, ezt a korabeli szerzőknek nem róhatjuk föl, hiszen egy szájhagyományból táplálkozó népköltészeti alkotásról van szó. A levéltári adatokból tudjuk, hogy nem Nárai árulta el, hanem Mogyorósi Imre billegi juhászbojtár vezette nyomra a pandúrokat. Olyan ételt vitt Savanyónak, amelybe erős altatót kevertek. Így fogták el 1884. május 4-én a Tapolca közelében lévő véndeki cseresben (Zákonyi, 1966. 92.).

A szöveg nem egységes: a 3. versszakot önállóan, más dallammal és más betyárok nevével is éneklik (pl. a 6. sz. dalban). A 4. versszak más balladában is előfordul, leggyakrabban a gyermekgyilkos anyáról, Szabó Vilmáról énekelt ponyvaballadában fordul elő. Egyes adatközlők szerint Savanyó Jóskának Szabó Vilma volt a szeretője, aki azzal vált hírhedtté, hogy három újszülött gyermekét meggyilkolta (l. a 78–79. sz. alatt közölt szövegeket és jegyzeteket).

Az utolsó dunántúli betyár, Savanyú Jóska alakja még az 1930-as években is foglalkoztatta a népi verselőket. Gelencsér Sándor nagyberki néprajzi gyűjtő feljegyzett egy 1935-ből származó verset, amely a nép sajátos betyárszemléletét fejezi ki: sajnálják a magányos, bujdosni kényszerülő betyárt, ugyanakkor sajátos, hogy neki – ellentétben a többi betyárral – „nincsen szeretője", „félnek tőle", és szinte szánalmasan könyörög a megbocsátásért. Ez a vers egy helyi parasztköltő alkotása lehet, motívumai, szemlélete teljesen elüt a 19. századi betyárdaloktól:

1. Savanyu Jóskának nincsen szeretője,
   Hogyha közeledik, bújnak, félnek tőle,
   Könyörög a lánynak, meg a menyecskének:
   – Rabló betyár vezér, nem szeretnek téged!

2. – Ne nézzetek úgy rám, mint egy csavargóra,
   Mintha szívem-lelkem soha nem lett volna,
   Ne nézzetek úgy rám, ne bántsatok engem,
   Nekem is van szívem, nekem is van lelkem!

3. Ha nem volna szívem, ha nem volna lelkem,
   Nem látnátok soha csavarogni engem,
   Most sincsen nyugalmam, nem bírok feledni,
   Mert annak ki szegény, nem szabad szeretni.

Nagyberki, 1961. Megyer János 83 é.

44.

Nádi Jancsi Fenékbe van ...

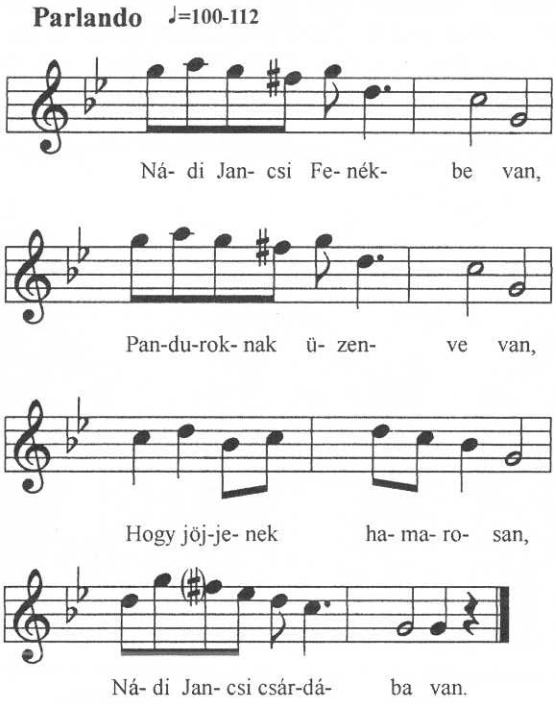

2. Nádi Jancsi csak azt kérte,
Függönyöket eresszék lë.
De a pandur azt feleli:
– Későn van már, szëgény Jancsi!

3. Elkeritti a mindönit,
Kezibe kaptya fegyverit,
Mire magát észrevötte,
Golyó szivét sértögette.

4. Nádi Jancsi mit gondoltál,
Hogy Fenékbe elindultál.
Magadat agyonlüvetted,
Pajtásidat rabbá tötted!

Büssü, 1962. Sági János 61 é.

Erről a betyárról lényegében csak a róla szóló ballada alapján tudunk, amely szemléletesen mondja el a fenékpusztai csárdában történő elfogását és halálát. A keszthelyi Festetics-uradalomban volt csikós, az intézővel támadt ellentéte miatt csapott fel betyárnak. Felesége és gyermekei a fenéki majorban éltek, sűrűn látogatta őket; a pandúrok kilesték, így került csapdába (l. Zákonyi, 1988. 75–6.).

Balatonkeresztúron még élnek a betyár rokonai, közülük Nád József úgy tudja, hogy *Nád János* először hírvivő cseléd volt, majd később

Festetics gróf huszárja lett. A grófékat külföldre is elkísérte, egyszer Párizsban ő mutatta be, hogyan kell a bivalyt meglovagolni. Később betyár lett, aki a szegény embert nem bántotta, csak a gazdagokat. A balatonberényi *Ferus Ferkó* volt a cimborája (l. Tengerdi, 2000. 40–1.).

Más balladákban emlegetik betyártársát, Ferus Ferkót is: *Ferus Ferkó, jó* pajtása, / *Hülő tetemit së látta* / *A keszthelyi temetőbe* / *Nyugszik a fekete földbe.* Gönczi szerint egy üldözés alkalmával átlőtték a lábát, sántítva járt. Időnként Patkó Pista bandájába is beállt legénynek (i. m. 392.). A Nádi Jancsiról énekelt ballada az egyik jellegzetes dél-dunántúli dallamtípus példája (vö. még 24. sz.).

Savanyó Jóska elfogása. Karcolt somogyi tükrös.

45.

Zörög a kocsi a fagyon ...

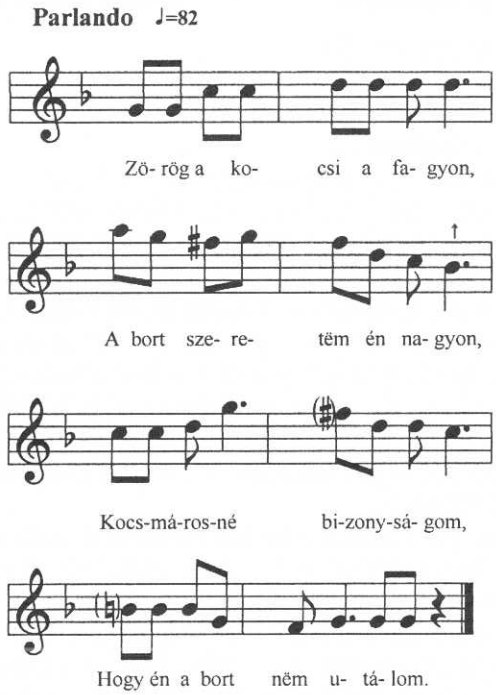

2. Kocsmárosné lánya, Rézi,
Nëm akarja a bort mérni,
Válogat a réziccébe,
Szeretője van eszébe.

3. Én vagyok ám az a nëm jó,
Csárdaajtó nyitogató,
Csárdaajtó nyitogató,
Barna kislány csalogató!

4. Néköm azt në mondja sënki:
A csárdából takarodj ki!
Mögadom a borom árát,
Nëm kivánom sënki kárát.

5. A szënnai hirës csárda
Zsandárral van körülállva,
Akik abba benn mulatnak,
Mind ilyen gyerökök voltak!

6. Két hete már, vagyis három,
Muta a számadót várom.
Amoda lë jönni látom
Feketeszürke szamáron.

7. – Jó nap isten, jó bujtárom,
Csak azt kérdöm, van-ë károm.
– Kára nincsen, de nëm is lössz,
Még a nyája kezemön lössz.

8. Kilenc bográcsnincs hus benne:
– Ergye, pajtás, hozzál bele,
Ürüt hozzál, de faggyusat,
Azt a fekete bancosat!

9. Üres üveg nincs bor benne:
– Szép csárdásné hozzá bele!
Jó bort hozzon, në vizesset,
Hogy potyába në fizessek!

10. Mikor bujtárgyerök vótam,
A nyáj mellett elaludtam,
Fölébredtem éjféltájba,
Ëgy barom sincs az állásba.

11. Összejártam határimat,
Köröskörül járásimat,
Mégsë találtam barmomra,
Csak a kedves galambomra.

12. Estelödik, alkonyodik,
A számadó káromkodik,
De hiába káromkodik,
Mind a három bojtár iszik.

13. Ëgyik iszik (a) Cserepesbe,
A másik a Levelesbe,
Harmadik a fogadóba,
Iszik a százas bankóra.

Szenna, 1962. Fekete József 75 é.

45. Zörög a kocsi a fagyon ...

Dallama közismert pásztordallam (vö. a 1., 2., 5., 25., 46. sz. dallammal). A szöveg azt tanúsítja, hogy a betyárok mind szilaj, jó ivó, jó mulató, menyecskéző emberek voltak. „Mulatozásaik, az állandó eszem-iszom mellett, épp úgy, mint a pásztoroké, zajos, fékezhetetlen volt. Táncolva, dalolva, hujjogatva baltáikat az ivószoba gerendáiba vagdalták, és bent hagyták mindaddig, míg a mulatozás tartott" (Gönczi, 1944. 210.). A legtöbb betyárdal szerint a kocsmárosné, csárdásné vagy valamelyik lánya is részt vett a mulatozásban, sok közülük a betyárok szeretője volt. Ezekben a betyárcsárdákban a pásztorok is állandó vendégek voltak, hiszen a legtöbb betyár pásztor volt eredetileg, és szinte mindegyik összejátszott a betyárokkal.

A betyárdalok és a pásztordalok dallamai, szövegei össze is keveredtek, ezt a dalunkat például a 6. versszaktól önálló pásztordalként is megtaláljuk, sőt önállóan gyakoribb előfordulású. Fekete József, híres szennai pásztor, Várkonyi Imre adatközlője ehhez a betyár + pásztor témájú szöveghez még 22 strófa szerelmi témájú szöveget énekelt, végig ugyanarra a dallamra (vö. Bádogozzák a szennai templomot, Kaposvár, 1989. 72–74.).

46.

Csütörtökön virradóra ...I.

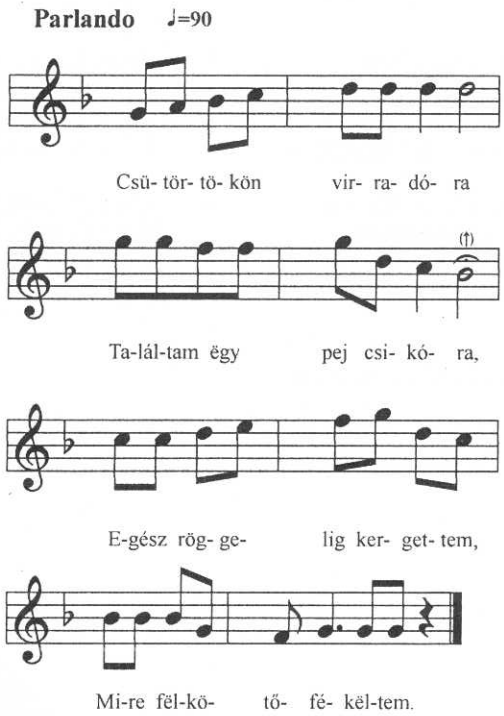

2. Mire fëlkötőfékëltem,
Mingyár nyerög alá vöttem,
Ültem karcsu dörökára,
Möntem Szigetre vásárra.

3. Kérik a lovam bankóér,
Ezërnyolcszáz forintokér:
– Az én lovam nëm eladó,
Gyönge gyerök alá való!

4. Nyerög, szërszám, de sallangos,
Kis pej lovam de takaros!
Még estére, tiz órára
Elvisz engöm a tanyára.

5. Az Ortoványinak a vize,
Szölke babám, në félj tőle:
– Átul mönnék, de nëm merök,
Lëfordul vélem a nyerög!

6. Uccu, édös lovam, Bëtyár,
Babám kapujánál mögállj!
Mögverögetöm az ajtót,
Onnajd hallok ëgy gyönge szót.

7. – Nyisd ki, babám, ablakidat,
Nyújtsd ki rajta gyöngykarodat!
Mutasd ki fehér melledet,
Az vigasztal mög engömet!

Kazsok, 1972. TakácsJózsef 68 é.

47.

Csütörtökön virradóra ... (II.)

A Köszönhetem bajaimat... Juhász András ballada (24. sz.) dallamára:

1. Csütörtökön virradóra
Találtam ëgy szilaj lóra.
Addig üzöttem, hajtottam,
Még föl nëm kantározhattam.

2. Mihelyt fölkantározhattam,
Nyerög alá szoritottam,
Ugy rugtattam Fehérvárra,
Arra a hirös vásárra.

3. Kérik lovam nagy olcsóér,
Ezörkétszázhusz forintér.
– Kis pej lovam nëm eladó,
Nëm is zsandár alá való!

4. Kis pej lovam nëm eladó,
Nëm is zsandár alá való,
Mert ha arra zsandár ülne,
Még a madár is rab lönne.

Szenna, 1962. Fekete József 75 é.

Utcarészlet a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjteményben.
Fotó: Tarlósi Miklós

48.

A kis bëtyár az erdőben ...

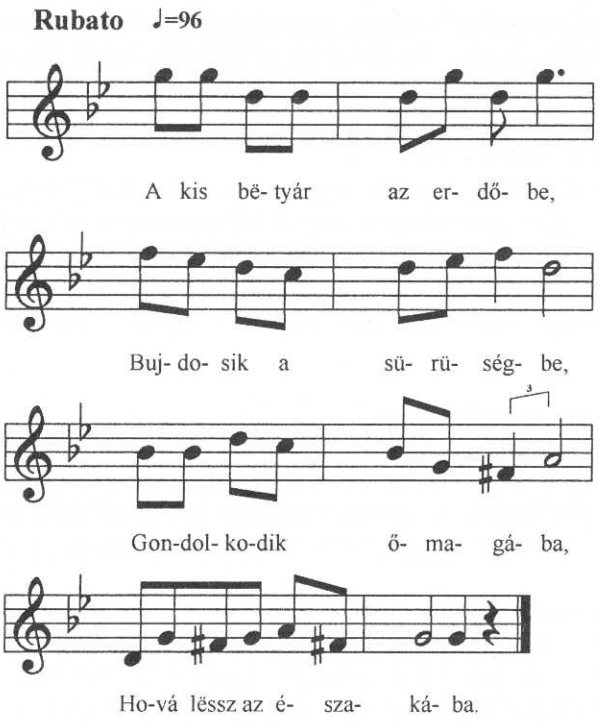

2. Hova lësz az éjszakára,
Szeretője ablakába
Bekopogtat bëtyárosan:
– Idehaza-ë a gazda?

3. – Nincs idehaza a gazda,
Kerülj bëtyár az ajtóra,
Készen az ágy, më̈g van vetvel,
Ahogy tetszik, feküdj bele!

4. – Nëm fekszëk én az ágyadra,
Mert elalszok virradóra!
– Në félj, bëtyár, nëm alszol el,
Éjféltájban ébrën lëszël!

5. Éjfél után ëggy az óra,
Kelj fël bëtyár virradóra,
Irigyeid mind alusznak,
Még a kutyák së ugatnak!

6. Dobërdónak szélës vize,
Kis pej lovam, në félj tőle,
Holnap rëggel nyolc órára,
Berugtatok Kaposvárra.

Felsőmocsolád, 1972. Oláh Mihály 60 é.

Jegyzetek

46. Csütörtökön virradóra ...I.

Az Alföldön, Dunántúlon és Somogyban is nagyon elterjedt balladás dal. A betyárélet romantikus ábrázolását adja elő: lólopás (*„...virradóra / találtam egy pej csikóra"*), vásárra viszi, babájának meglátogatása). Szép képek, szemléletes nyelvi fordulatok jellemzik, érett népköltészeti alkotásnak tekinthető. Közismert pásztordallam (vö. 1. sz.).

47. Csütörtökön virradóra ... II.

Ennek a változatnak a szövege az előzőnél három versszakkal rövidebb, de annál egységesebb jellegű. A különbség a szövegben még az is, hogy itt a zsandár : betyár ellentét van a központban: a betyár mindene a jó futó ló, ez a leghűségesebb társa: *„Kis pej lovam nëm eladó, / Nëm is zsandár alá való, / Mert ha arra zsandár ülne, / Még a madár is rab lënne."*

48. A kis betyár az erdőben...

Szerelmi témájú betyárdal, ebből sem a betyár személye, sem pedig bujdosásának oka nem derül ki. A betyárromantika általános képe jellemzi: az erdőben bujdosó betyár a szeretőjénél pihen meg éjszakára, de ott sincs nyugta, mert az „irigyei" elárulhatják. Alvását, nyugalmát szeretője vigyázza.

Az utolsó versszakba a *Doberdó* nyilván csak az első világháború idején, utána került be, mivel a somogyi *„rosseb bakák"* itt is harcoltak, és sok népdalban énekeltek róla. A *kis pej lovával* a Doberdó széles vizén átkelő és Kaposvárra *berugtató* betyár képe jellegzetes népköltészeti alkotás. Dallamát műdalfordulatok használata jellemzi.

49.

Igyál, bëtyár, múlik a nyár ...

A 46. sz.(Csütörtökön virradóra...) dallamára:

1. Igyál, bëtyár, múlik a nyár,
Ugysë soká bëtyárkodsz már!
Lëhullik a nyárfalevél,
Hová lësz a bëtyárlegény!

2. Iszom, iszom ëgy-ëgy kicsit,
Ha lopásommal tëszëm szërit,
Ha lopásommal tëszëm szerit,
Mégis iszom ëgy-ëgy kicsit.

3. Kicsi tinó, nagy a járom,
De szép kislány ez a három!
De szeretném az ëgyiket,
Három közül a szëbbiket.

Cserénfa, 1970. Papp Lajos 70 é.

A „Csütörtökön virradóra..." dallamának változata, igen kedvelt pásztorének. (Vö. még a „Sárbogárdon juhász voltam ... 2. dallamával, 18. oldal, és a 24/3. dallammal!) A szöveg a betyársors legnehezebb évszakára, a télre emlékeztet: *„Lëhullik a nyárfalevél, /Hova lësz a bëtyárlegény!"*. A nyári lombos, sűrű aljnövényzettel borított erdők, csalitosok jó búvóhelyet biztosítottak a betyárnak, de a lombja vesztett őszi és téli erdő már nem volt menedékhely. Ilyenkor rendszerint ismerős pásztorok bújtatták őket pusztákon, pásztorszállásokon.

Betyárok ábrázolása id. Kapoli Antal szarukürtjén (1948)

50.

Arra alá legelész ëgy pej csikó ...

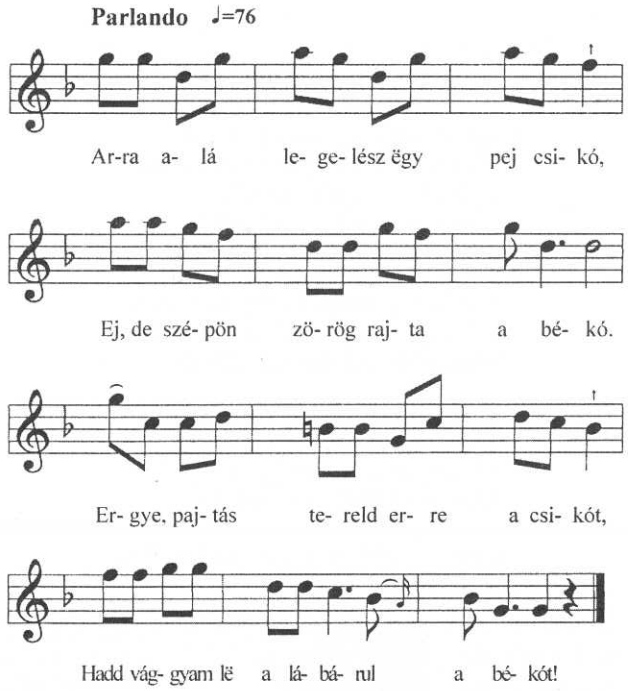

2. Ha lëvágod a lábárul a békót,
Hát azután hova hajtod a csikót?
– Majd elhajtom arra, merre nap lëjár,
Arra, tudom, a gazdája sosë jár.

3. Beizentem a kapozsvári uraknak,
Në lüjjék el alulam a lovamat!
– Ejnye, ejnye, azt a bëtyár mindönét,
Lovát félti, nëm a maga életét!

4. Beizentem a kapozsvári uraknak,
Engedjék el ezt a csökél bajomat!
Hajtok nekik szép két borgyas tehenet,
Ezér, tudom, a vármögye nëm keres.

5. Halas alatt fölfogtam négy pej csikót,
Mire vérradt, rám is verték a békót.
Kezem, lábam, rajta zörög a bilincs,
Hogyha löhet, kisangyalom, rám tekints!

Szenna, 1962. Fekete József 75 é.

Közismert betyárdal, szép népköltészeti alkotás. Elmondja, hogy miként lesz a pásztorból betyár: többnyire egy könnyűnek tűnő csikólopással kezdődik, aztán az üldöztetés és a megtorlás miatt már nincs visszaút. A negyedik versszak érdekes helyzetet ír le, a betyár megpróbálja a vármegyei urakat megvesztegetni: *Beizentem a kapozsvári uraknak, / Engedjék el ezt a csekél bajomat, / Hajtok neki szép két borgyas tehenet, / Ezér tudom a vármögye nem keres!* Később az újabb csikólopás után a betyársors a börtönben ért véget: *Kezem, lábam, rajta zörög a bilincs,* s csak egy vigasza marad, a szeretője látogatása.

Kedvelt pásztordallam, megjelenik még a Juhász András balladában is (vö. Bev., 24/3.).

51.

Már mihozzánk jönnek vërbuválni ...

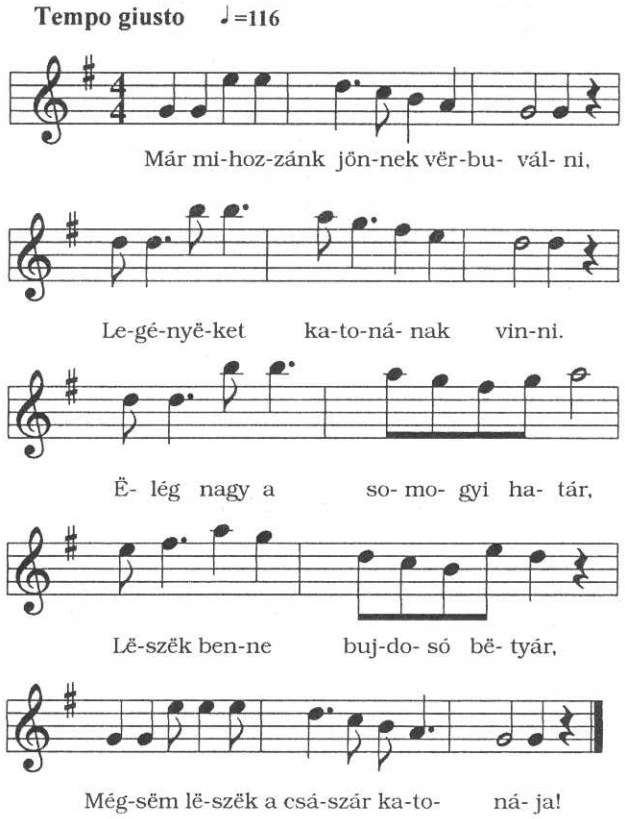

2. Sürü erdő bëtyárja vagyok én,
Nappal alszom, éjszaka járok én.
Az én babám otthun sirdogál,
Szeretője bujdosó bëtyár,
Mégsëm lëszek a császár katonája!

Nagyberki, 1970. Gelencsér Sándor 70 é.

Ismert betyár témájú dal, de nem egy konkrét betyár sorsát énekli meg, hanem a betyárrá válás egyik leggyakoribb okáról, a „vërbuválás", az erőszakos katonafogdosás, a 12 évi katonáskodás előli menekülésről szól: *„Ëlég nagy a somogyi határ, lëszëk benne bujdosó bëtyár, / Mégsëm lëszëk a császár katonája."*

52/a.

Köszönhetëm bajaimat ... II.

1. Köszönhetëm bajaimat
A marcali csárdásnénak,
Ha az szajha nëm lëtt volna,
Holtig bëtyár lëttem volna.

2. A marcali csárda előtt
Elejbém áll kilenc zsandár,
Mind a kilenc kérdi tőlem:
– Van-ë utazóleveled?

3. – Várj ëgy kicsit, majd mëgmondom,
Ha a lájbim kigombolom!
Kilenc közül hármat lőttem:
– Ez az utazólevelem!

Nagyberény, 1964. Szántó Ferenc 51 é.

52/b.

Én az úton bandukoltam....

1. Én az uton bandukoltam,
Zsandárokkal találkoztam.
Azt kérdi a zsandárkáplár:
Van-ë nálam igazolvány.

2. Gondolkodtam, mit csináljak,
Elfussak-ë vagy mëgálljak,
Ha elfutok, főbe lőnek,
Ha mëgállok, vasra vernek.

3. Bekisértek a fëgyházba,
Engëmet ezëk otthagytak.
Azt kérdi a fëgyházkáplár:
– Loptál-ë vagy gyilkoltál-ë.

4. – Së nëm loptam, së gyilkultam,
Csak a lányokhol eljártam.
Azok engöm nagy tört csaltak,
A zsebëmbü pénzt mind kicsalták.

5. Nëm maradt más, mint e ruhám,
Az is nagyon elkopott már,
Elindultam nagyvilágnak,
A szélës Magyarországnak.

Felsőmocsolád, 1973. Kirsch Lajos 68 é.

A két szöveg dallama lényegében megegyezik a Sárbogárdon juhász voltam... kezdetű, Juhász Andrásról szóló ballada 1. dallamával. Összeköti őket a betyárrá válás indítékának elmondása, és a Van-e utazóleveled? motívum szerepeltetése.

Az első szöveg a betyárélet egyik legjellemzőbb helyszínét, a csárdát mutatja be. Itt egy névtelen betyár azt panaszolja, hogy a vesztét a marcali csárdásné iránti vonzalma okozta, mert itt lepték meg a zsandárok. A betyárdalokban jellemzően mindig „kilenc zsandárt" emlegetnek. A statárium időszakában a legtöbb elfogott betyárra az akasztófa vár, ezért nem volt ritka eset, hogy szembeszálltak a zsandárokkal : *„Kilenc közül hár-*

mat lőttem, / Ez az utazó levelem!" A betyárballadákat közlő kötetek ezeket a dalokat általában „A betyár utazólevele" típusnév alatt említik.

A második szöveg párbeszédes formában mondja el a betyár találkozását a zsandárokkal. Az 1850-es, 60-as években a „közbátorság" nagymérvű romlása miatt többször hirdettek ki statáriumot, ezekben az években a körözött rablókat, zsiványokat stb. (= betyárokat) a rögtönítélő törvényszék legtöbbször az elfogás helyszínén elítélte, és a halálos ítéletet is nyomban végrehajtották. Több somogyi község határában tudunk akasztófa állításáról és kivégzésekről. Az úton lévőknek „utazó levelet" kellett fölmutatni, ebben a dalban is rögtön az igazolvány iránt érdeklődik a zsandárkapitány. Ez a példánk nem igazi betyárdal, legalább is az egyes szám első személyben elmondott történet főhőse azt állítja, hogy: *„Së nëm loptam, së nëm gyilkultam, / Csak a lányokhol eljártam."*

A szöveg eléggé mesterkéltnek tűnik, nem tekinthető igazi népköltészeti alkotásnak.

3587. sz. 1851.

HIRDETMÉNY.

A. szünni nem akaró gyakori rablások, és utonállások meggátlása végett Somogy Megyében Kaposvárott felállitott rögtönitélő Bíróság jóllehet a közbátorság elleni merényeket megbosszulván, még ez évi Aprilis hóban négy rablókat kötélleli halálra itélt el, a kik is az Akasztófán vétkökért bünhödtek; e' rettentő példának még is ohajtott sikere nem lévén; ismét:

folyó évi September hó 3kán

Nagy György 26 éves.
Gyömörey Ignácz 37 éves.
Szabó Gábor 22 éves.

Elkövetett rablások, és gyikolási szándék miatt;

Folyó évi September hó 6án mégis:

Horváth vagy Kiss István 26 éves.
Babai Ferencz 21 éves.

Elkövetett rablási, és gyilkolási szándék miatt,

KÖTÉLLEL
AKASZTÓFÁN
KIVÉGEZTETTEK.

Szolgáljon ezen szomoru példa mindenkinek intésül, hogy a gonosz akaratot elfojtva, Istennek, és Törvényeknek engedelmeskedve, békes, és munkás életre térjen meg!; mert az őrködő Kormány, a Törvényhatóságok szigoru itéletével minden rablót, és utonállót bizonyossan elérni, és Akasztófán az élők sorából csúf halállal kivégeztetni fog.

Kelt Kaposvárott September hó 7én 1851.

Hochreiter Ambrus s. k.
Somogy Megye Cs. Kir. Főnöke.

Somogy megyei könyvtár

53.

Iszik a bëtyár a csapon ...

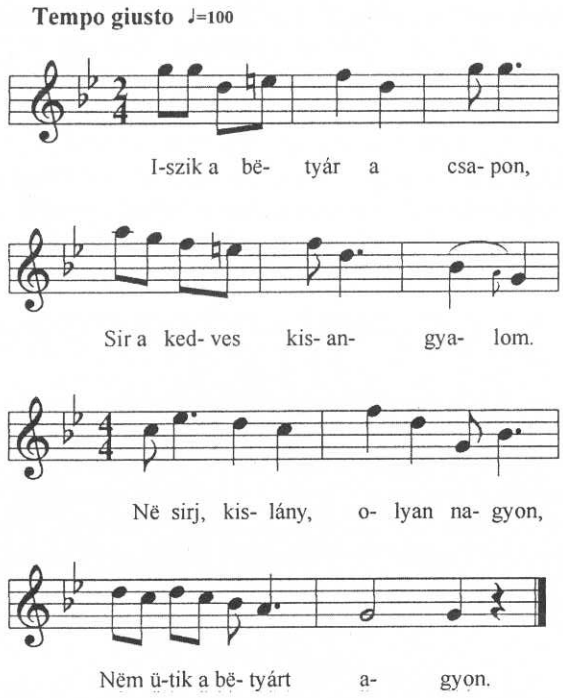

2. Kutyakaparási csárda
Zsandárokkal körülzárval,
Azér van az körülzárval,
Bëtyár mulat a csárdába.

3. Jaj, isteném, mi csináljak:
Szaladjak-ë, vagy mëgálljak,
Ha szaladok, agyonlőnek,
Ha mëgállok, mëgkötöznek.

Kisbárapáti, 1974. Tóth Imre 72 é.

Talán a legismertebb, és ma is legtöbbször énekelt betyár témájú dalunk. A csárdában mulató, a zsandárok által üldözött betyár helyzetképét eléggé vidám ritmusú dallam fejezi ki. Műköltői eredetű, nem a valóságos betyársorsot, hanem a betyárromantikát tükrözi. Az utolsó strófában megfogalmazott dilemma azonban nagyon is valóságos volt.

54.

Ha bemögyök a büssüi csárdába ...

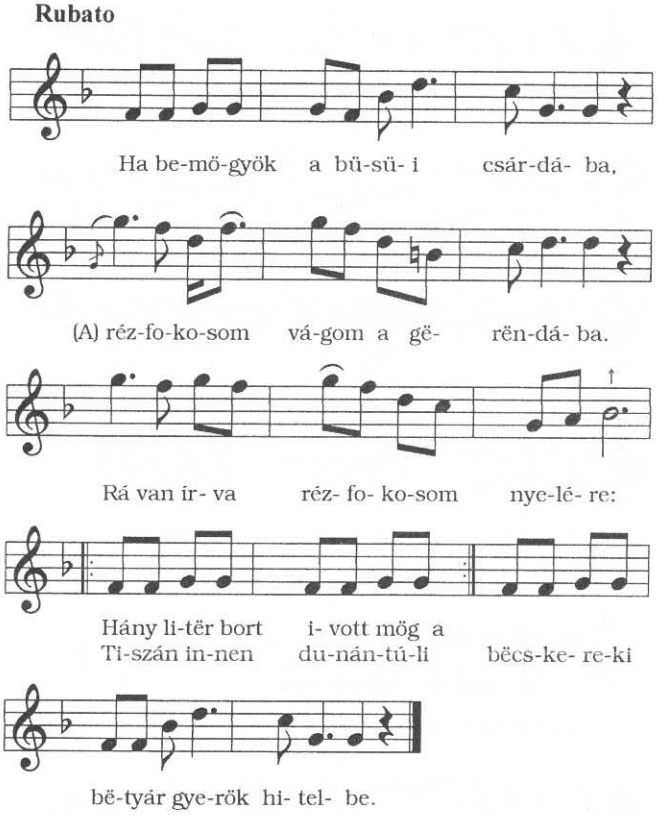

Büssü, 1962. Sár István 66 é.

Közkedvelt, mulatozáskor énekelt pásztor- ill. betyárdal. A csárdában mulatozó betyárok – ahogy Gönczi Ferenc is leírta a Somogyi betyárvilág c. könyvében – valóban be szokták vágni baltáikat, rézfokosukat a csárda mestergerendájába. Érdekes az a kép is, mely szerint rá van írva, róva a rézfokos nyelére, hány liter bort ittak meg hitelre. Ezt az utolsó sort más változatokban még hosszabban cifrázva láthatjuk. A „bëtyár gyerök" kifejezést itt már gyakran átvitt értelemben találjuk, leginkább betyáros természetű pásztorok, duhaj legények kedvelték ezt a fordulatot.

55.

Hëgyoldalba nagyot nyerít a szamár ...

Parlando

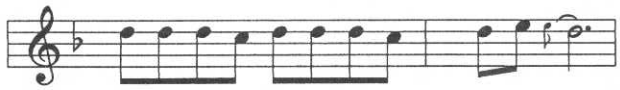

Hëgy-ol-dal- ba na-gyot nye-rit a sza- már:

– Pa-kulj föl a sza- ma- rad- ra, të buj- tár!

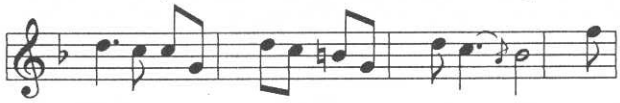

Nyer-geld föl a sza-ma-ra-dat, të buj- tár, Mer

ke-zed, lá-bad vas-ba ver-jük, de mind-jár!

Parlando

2. De a boj-tár nëm vët- te ezt tré- fá- ra,

Föl-kap-ta a nagy bot-ját a vál- lá- ra:

–Csak azt mon-dom, zsan-dár káp-lár ka-pi-tány,

Hëj, mëg në üs-sön kend en- gem! Hëj,

bi- zo-nyá-ra mon-dom: lë-ve- rëm ken-dët!

3. Csak azt kérdi már a zsandárkapitány:
– Hova való születés vagy, të bujtár?
– Hëj, Kiskunságba, Jászberénybe születtem,
Hëj, anyám sëm volt, mégis fölnevelődtem!

Ismétlés a 3-4. sor dallamára:
Hëj, ugy nőttem föl, mint ősszel már a gomba,
Hëj, loptam lovat húszesztendős koromba!

A 3. verszak 2. sorának eltérő dallama:

Nagyberény, 1964. Szántó Ferenc 51é.

Jegyzetek

55. Hëgyoldalba nagyot nyerít a szamár

Nagyberényi adatközlőnk maga is juhász volt, mély átérzéssel énekelte a bojtársors nehézségéről szóló sorokat. A pásztorokat a zsandárok nagyon gyakran zaklatták, sokszor a kisebb bűneik (lólopás) miatti üldözés kényszerítette bele őket a betyársorsba, s ott már nem volt megállás: egyre nagyobb rablások következtek, aztán hamarosan a tömlöc vagy az akasztófa. Dalunk szövege balladás tömörséggel mutatja be a betyár szembefordulását az őt üldöző hatalom zsandáraival, magabiztos, büszke származására.

A dal előadásmódja díszített, kissé improvizatív. A 2. versszak dallamát annyira variálja, hogy a jobb áttekinthetőség kedvéért ennek a dallamát is külön közöljük. Szövegét már Vikár Béla is összegyűjtötte (l. Somogy megye népköltése 142. l.).

56.

A szënnai utca végig sáros ...

Tempo giusto

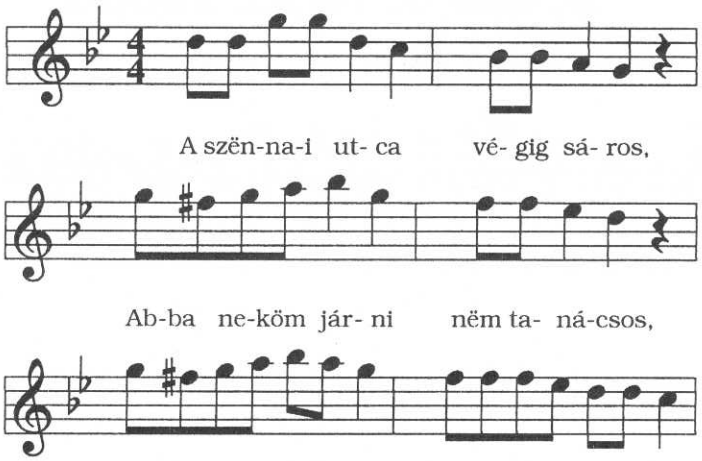

2. Ëj, de szépön tunnék könyörögni:
– Zsandár urak, tessék möghallgatni!
Në kössék mög a karom,
A babámat akarom mögölelni!

Szenna, 1962. Fekete József 76 é.

Népies dal, betyártartalmú szöveggel: a zsandárok elől menekülő, bujkáló betyárlegény nem meri a szeretőjét meglátogatni, mert elfogják a zsandárok. Ezt szemléletes képpel, nagyon tömören fogalmazza meg. Érdekes a betyárdalokban az a rész, amikor az egyébként büszke betyár könyörög az őt elfogó zsandároknak, vagy az ítélkező törvényszéki uraknak. Itt pl.: *„Ëj, de szépön tunnék könyörögni: / – Zsandár urak, tessék möghallgatni!*

Valószínű, hogy ezek a szavak nem a valódi betyárok ajkán születtek, hanem a betyárokkal rokonszenvező hozzátartozók, a szegény pásztorok, falusiak körében. És természetesen része volt benne a „műnépi" betyárromantika írástudó művelőinek is.

57.

Nëm messze van ide Kismargita ...

Parlando

Nëm mesz-sze van i-de Kis-mar- gi- ta,

Kö-rös-kö-rül foly-ja azt a Ti- sza,

Kö-ze- pi- be a Lë-bu- ki csár- da,

Ab- ba mu-lat ëgy bë-tyár ma- gá- ba.

2. Onnand alól jönnek a zsandárok,
Már messziről fénylik a csákójuk.
Elöl jön a zsandár főkapitány,
A kismargiti csárda előtt mögáll.

3. – Adjon isten, szöröncsés jó estét!
Hát ez a szép szilaj csikó kié?
– Ott benn mulat ennek a gazdája,
Most érközött, nincs ëgy fél órája.

4. – Küldje ki hát annak a gazdáját,
Vagy pediglen elhajtom a lovát!
– Ki së mögyök, mög së adom magam,
Kinek tetszik, hajtsa el a lovam!

5. – A lovamat nëm annyira bánom,
Csak a nyerögizzasztót sajnálom:
Nyerögizzasztó a bugyëlláris,
Abba hever százezör forintom.

6. – Kettőt adtam ezér a csikóér,
Hármat mög a rávaló szörszámér,
Kettőt mög a csinos barna lányér,
Kit nëm adnék szélös e világér!

Csököly, 1972. Markó Józsefné Papp Katalin 72 é.

Változat egy versszak hozzátoldásával:

7. – Kutya zsandár, rakd lë fegyverödet,
Kutyák ögyék, igyák a vérödet!
Mögmutatom én azt nëmsokára,
Lëtösznek a sötét föld gyomrába!

Csököly, 1972. Márkus Ferenc 65 é.

Országszerte elterjedt, Somogyban is népszerű balladás dal. A Csökölyben gyűjtött példa dallama és szövege is megegyezik az általánosan ismert formával, csupán az utolsó versszakban szereplő átok tekinthető itt többletnek, máshol ez hiányzik. Valószínűleg egy másik balladás dalból illeszthették ide. Sok változat a második versszakkal kezdődik, így bármelyik csárdához, betyárhoz (somogyihoz is) kapcsolni lehet. A szöveg különlegessége az, hogy hol tartja a betyár a rablott pénzt: lova szerszámjának „nyerög izzasztójában".

58.

Patkó Pista fölül a lovára ...

A Nem messze van ide Kismargita ...(57. sz.) dallamára:

1. Patkó Pista fölül a lovára,
Berugtat a bakonyi csárdába:
– Csaplárosné, bort hozzon most ide,
Mert a Patkó mulatni kezd itt benn!

Ismétlés a 3-4. sor dallamára:
Ha zsandár gyün, në emlitse nevem,
Hogy a Patkó a csárdába van benn!

2. Csaplárosné szalad a csárdába:
– Onnand alu gyünnek a zsandárok.
Gyünnek, gyünnek, fénylik a csákójuk,
Ëgyenësen a csárdaajtóhoz!

Ismétlés a 3-4. sor dallamára:
– Hadd gyüjjenek, nëm félëk én tőlük,
Ha akargyák, lëszámulok vélük!

3. – Adjon isten, csalfa csaplárosné,
Hát ez a szép szürke csikó kié?
– Ott benn iszik ennek a gazdája,
Most érkëzëtt, nincsen fél órája.

4. – Küggye ki hát ennek a gazdáját,
Mondja néki, vagy adja mëg magát!
– Ki së mëgyëk, mëg së adom magam,
Kinek tetszik, hajtsák el a lovam!

5. – A lovamat nëm is nagyon bánom,
Csak a nyergët, szügyellőt sajnálom,
A szügyellője a bugyëllárisom,
Abba hever százezër forintom.

6. – Csaplárosné, mért árult el engëm,
Hogy a Patkó a csárdába van bent?
Éjfél után tiz bëtyár gyün ide,
A lëgszëbb lányát elvitetëm innen!

7. – Én a lányom Patkónak nëm adom,
Inkább a zsandárnak elárulom!
– Csaplárosné, rég elmëntek innen,
Legszëbb lánya hirës bëtyárt szeret.

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

A Nem messze van ide Kismargita ... dallamára éneklik. A szöveg az előzőnek sok részletben különböző variációja, még nem teljesen megérett alkotás. A szerzők, énekesek Patkó Pista nevét illesztették bele, a helyszín „bakonyi csárda", egyébként a csárdánál megjelenő zsandárok és a csaplárosné párbeszédét teszi a középpontba. A „szürke csikó" gazdája a csárdában mulató betyár, aki itt is a következőt mondja:

„– A lovamat nëm is nagyon bánom,
Csak a nyerget, szügyellőt sajnálom,
Szügyellője a bugyëllárisom,
Abba hever százezër forintom."

Ennek a változatnak még az a különlegessége, hogy a betyár megfenyegeti a csaplárosnét, hogy miért árulta el:

„Éjfél után tiz bëtyár gyün ide,
A lëgszëbb lányát elvitetëm innen!"

59.

Én az éjjel elaludtam ...

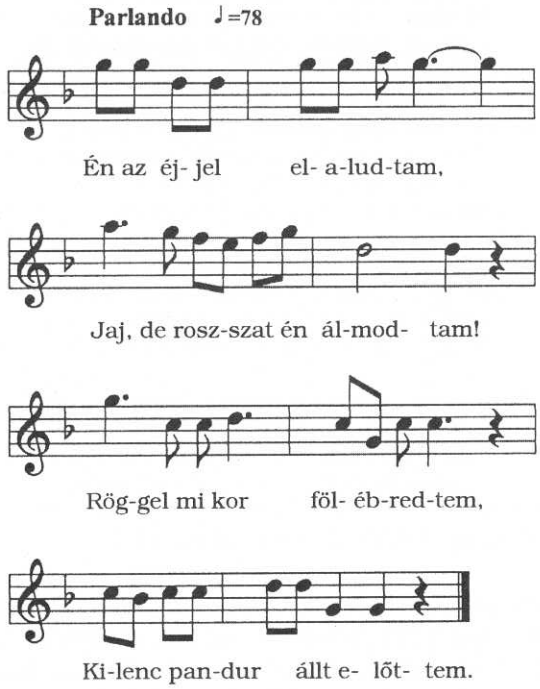

2. Mind a kilenc lőfegyverrel,
Azt a mellemnek szögezte.
– Kutya bëtyár, neköd lövök,
Hát të innen mög nëm szököl!

3. – Nyirëgyházi fëgyházajtó,
Hét lakattal van az zárva.
Oda löszöl të bezárva,
Ott lösz neköd a halálod!

4. Az udvarba a bitófa,
Föl van állidval számodra.
Arra löszöl fölakaszdval,
Ott hullik el a bëtyárságod!

5. Éjféltájba zörren a vasajtó,
Kisangyalom áll az ajtón.
Az éngömet kiszabaditott,
A sötétből kivezetött.

6. – Szabad vagy már, kedves rózsám,
Kereshet a pandurkáplár!
A bëtyárnak nyoma veszött,
Azt të hiába keresöd!

7. – Vesd mög rózsám az ágyadat,
Hadd pihenjen ki magamat!
Én az éjjel nëm aludtam,
Csak tërólad gondolkodtam.

8. – Itt az ágyam, feküdj bele,
Pihend hát csak ki magadat!
Majd én tégöd virrasztalak,
Hogy të rosszat në álmodjál.

9. – Kelj föl, rózsám, në aludjál,
Kisütött a fényös nap már!
Elmögyünk mi messze földre,
Amerre a madár sëm jár.

Felsőmocsolád, 1973. Kiss Lajos 73 é.

A betyárok elkerülhetetlen sorsát, elfogatását mondja el – a betyárballadákra jellemzően – egyes szám első személyben. Az akasztófától a szerelem erejével szabadul meg a betyár, ugyanis szeretője szabadítja ki a hét lakattal zárt börtönből. Szép lírai motívumokat, kifejező párbeszédeket tartalmaz (a betyár és szerelmese párbeszéde). (Dallamára vö. a 40. sz.)

60.

Tisza partján elaludtam ...

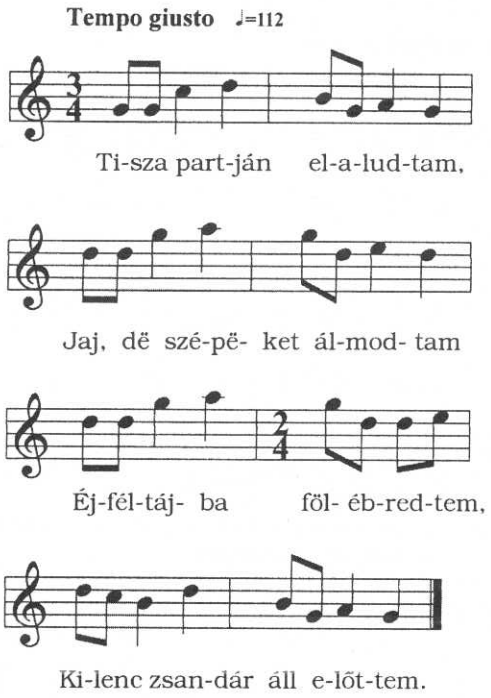

2. – Zsandár urak, mit akarnak,
Talán vásálni akarnak?
– Nëm akarunk mi vásálni,
Szilaj csikót elhajtani!

3. – Szilaj csikó nëm eladó,
Nëm is zsandár alá való!
Mert ha arra zsandár ülne,
Mint a madár elrëpülne!

Büssü, 1967. Böröcz József 58 é.

Országosan ismeretes betyárdal, még Erdélybe is eljutott (l. Kallós Zoltán: Balladák könyve 479–482. l.). Az alvó betyárt meglepik a zsandárok, itt is „kilenc zsandárról" van szó. A betyár és a zsandárok kedélyes párbeszédének lényege, hogy a zsandárok nem „vásálni" akarnak, ahogy a betyár „ártatlanul" feltételezi, hanem a lopott „szilaj csikót" akarják elhajtani.

61.

Jaj, de szélös, jaj, de hosszú ez az út ...I. (Pápainé)

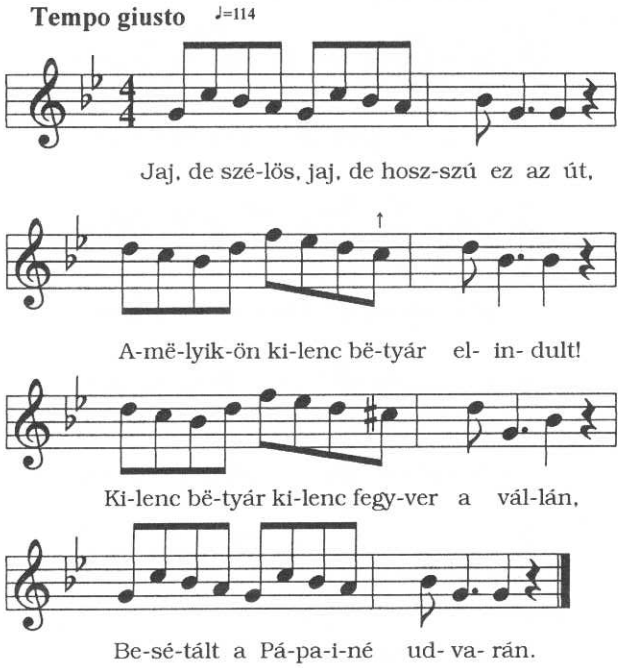

2. – Pápainé, adjon isten jó estét!
   – Adjon isten az uraknak szöröncsét!
   – Pápainé, në kivánjon szöröncsét,
   Még az éjjel nagy kés járja a szivét!

3. – Ergye, lányom, ergye lë a pincébe,
   Hozzál föl bort az aranyos iccébe!
   – Pápainé, nëm köll nékünk a bora,
   Csak a pénzét rakja ki az asztalra!

4. – Jaj, istenöm, hogy fogok én möghalni,
   Hogy fog az én piros véröm kifolyni!
   Pápainét viszik a temetőbe,
   Kilenc zsandárt kisérik a börtönbe.

Csököly, 1972. Markó Józsefné Papp Katalin 72 é.

62.

Jaj, de szélës, jaj, de hosszú az az út ...II. (Pápainé)

Moderato (poco parlando)

Jaj, de szé-lës, jaj, de hosz-szú az az út,

A-më-lyi-kën ki-lenc zsan-dár el- in-dult,

Ki- lenc zsan-dár, ki-lenc fegy-ver a vál- lán,

Úgy sé-tál-nak Pá-pa-i-né ud-va-rán.

2. – Adjon isten, Pápainé, jó estét!
   – Adjon isten az uraknak szërëncsét!
   – Në kivánjon Pápainé szërëncsét,
   Még az éjjel nagy kés járja a szivét!

3. – Vilma lányom, eridj lë a pincébe,
   Hozzál jó bort az aranyos iccébe!
   – Nëm këll nekünk Pápainé a bora,
   Csak këll nekünk piros vére kiontva!

4. Pápainé kiszaladt a kiskertbe,
   Föltekintëtt a csillagos egekre:
   – Csillagos ég, vëdd hozzád a lelkëmet,
   Még az éjjel kés járja a szivemet!

5. – Hallod pajtás, arra alá mi történt:
   Pápainét më̈g a lányát më̈gölték.
   Folyt a vére, mint a fogoly madáré,
   Pápainé göndör hajú lányáé.

Csököly, 1972. Bácsi Pálné Darab Margit 62 é.

63.

Jaj, de gyöpös, jaj de sáros az az út...

Az előző, 62. sz. dallamára:

1. Jaj, de gyöpös, jaj de sáros az az út,
Akijën a kilenc bëtyár elindult,
Akijën a kilenc bëtyár elindult,
Szép Zungërné udvarába befordult.

2. – Adjon isten, szép csárdásné, jó estét!
– Adjon isten maguknak is szërëncsét!
– Kocsmárosné, në kívánjon szërëncsét,
Még az éjjel nagykés járja a szivét!

3. – Rézi lányom, ergye lë a pincébe,
Hozzál föl bort az aranyos iccébe!
– Nëm köll nekünk, kocsmárosné a bora,
Csak a pénzét raktya ki az asztalra!

4. – Mindënt tudunk, szép csárdásné, magárul,
Árulóval nëm iszunk ëgy pohárbul,
Árulóval nëm iszunk ëgy pohárbul,
Mëg këll halni, aki minket elárul!

5. Szép Zungërné kinn sétál a kiskertbe,
Föltekint a csillagos nagy egekre:
– Én isteném, vëdd hozzád a lelkëmet,
Még az éjjel föld issza a vërëmet!

6. Most sáncolják a füredi temetőt,
Szép Zungërné fekszik benne legelőbb,
Szép Zungërné fekszik benne párjával,
Mégpedig a Rézi nevü lányával.

Osztopán, 1958. Pamuki József 68 é.

Jegyzetek

61–63. Jaj, de szélös, jaj, de hosszú ez az út ...

A szöveg egyes változatai kilenc betyárról, mások kilenc zsandárról szólnak, akik egy Pápainé nevű csárdást gyilkolnak meg. Ez a balladás dal átvezet bennünket a ponyva- vagy krimiballadák körébe, hiszen tulajdonképpen egy rablógyilkosságról van szó:

„Pápainé nëm köll nékünk a bora,
Csak a pénzét raktya ki az asztalra!"

Nem tudjuk, mért került a szövegbe a zsandárok neve, hiszen ők a rend őrei voltak, éppen az ilyen gyilkosságok elkövetőit üldözték. Adatközlőnk is bizonytalan volt, mert az első versszak kilenc fegyveres betyárról szól, az utolsóban viszont a végkifejlet a következő:

„Pápainét viszik a temetőbe
Kilenc zsandárt kisérik a börtönbe."

Az Osztopánban feljegyzett változat a legteljesebb, ebből kiderül, hogy a nép ezt a rablógyilkosságot a tipikus betyártettek közé sorolta: a csárdásné elárulta a betyárokat, elsősorban ezért kellett meghalnia. Különlegessége még az aktualizálás: *Pápainé* helyett a kocsmárosnét *Szép Zungërnénak* nevezi, a lány megmarad *Rézinek*, és a *füredi temetőben* hantolják el őket. – Az előző két dallam bármelyikére énekelhették.

A folklórkutatók feltárták az énekben szereplő esemény eredetét: valóban kiirtottak egy kocsmároscsaládot 1859-ben, áldozócsütörtökre virradó hajnalon. Ez a Tisza partján, Szolnoktól délre történt. A gyilkosság állítólag bosszúból történt, a tettes a kocsmáros keresztkomája volt, akinek persze bűntársai segédkeztek. A korabeli ponyvaballadák szerzői nyomban lecsaptak a szenzációra, a tragikus eseményt megverselték, kinyomtatták, a vásári énekesek terjesztették el. A 19. század második felében feljegyzett változatok még egészen részletesek, a későbbiek, a mi somogyi gyűjtésű példáink pedig már rövidebbek, egyszerűbbek, csak a tragikus tényre összpontosítanak, és – mint már említettük – a betyár, zsandár témához kapcsolódnak (l. Vargyas, 1976, 606–19).

64.

Túl a Tiszán van ëgy csárda ëgymagán ...

Parlando

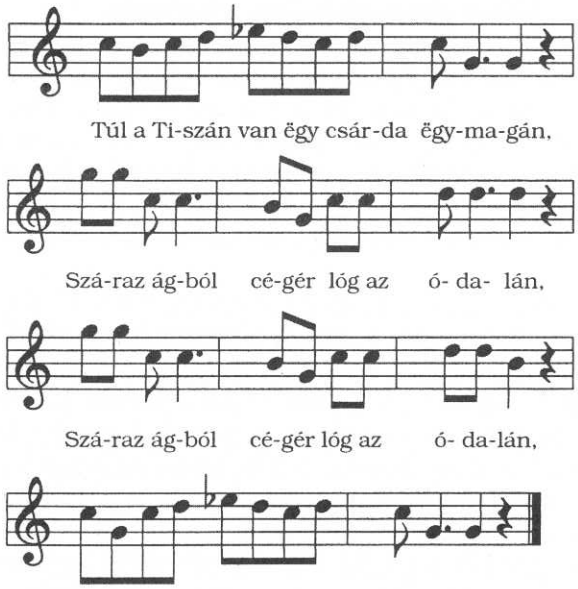

2. Káromkodik, iszik folyvást, mint a csap,
Néha-néha a göröndafához csap.
Danúgatja gróf Rëdëncki nótáját,
Elszerették tőle kedves babáját.

3. Onnand alól Gunarasról fun a szél,
Velem többet kedves babám nëm beszélsz!
– Kocsmárosné, hozzon néki vacsorát,
Fehér cipót, fehér bort és kocsonyát!

4. – Kocsmárosné, száz litör bor nëm ölég!
Hát abbul a jó borábul van-ë még?
Hozzon jó bort, mert mögöl az unalom,
Üvegeit mind a fődhöz vagdalom!

Szenna, 1962. Fekete József 76 é.

Szövege alapján műköltői alkotásnak minősíthető. A magányosan álló Tisza menti csárdában betyárok iddogálnak, a dalszerző a főszereplőt mutatja be. Bánatának tudjuk az okát, de hogy miért a Radetzki indulót „danúgatja," ez kicsit furcsa állítás, talán katonaszökevény. A szöveg többi része is a városiak, a 19. század végi polgárság betyárképét, az irodalmivá lett betyárromantikát példázza. A „Kocsmárosné, száz litör bor nëm ölég!" sor nagyon emlékeztet a manapság is kedvelt betyár témájú magyar nótára: *„Kocsmárosné, száz szál gyertyát, / Száz icce bort ide az asztalra!"*

65.

Esik eső, nagy sár van a faluba ...

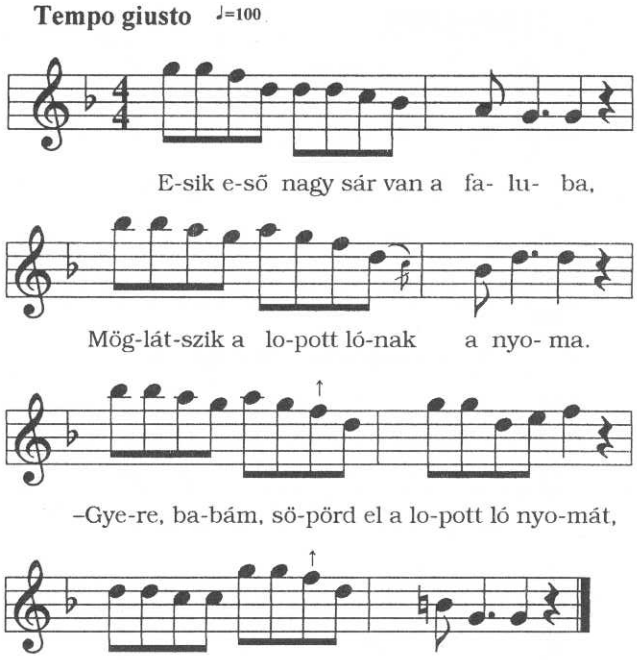

2. Az Alföldön csikós legény vagyok én,
Harminchárom csikót legeltetök én.
– Ergye, babám, tereld mög a ménös elejét,
Në legelje lë a rózsa levelét!

Szenna, 1962. Fekete József 76 é.

Országosan is jól ismert, betyár témájú népdal. A második versszak szerint itt egy alföldi csikóslegényről van szó. A betyárok a lopott ló árát igen gyakran szeretőjükre költötték:

„– Gyere, babám, söpörd el a lopott ló nyomát,
Még az éjjel tërád költöm az árát!"

66.

Én is voltam valaha ...

Tempo giusto

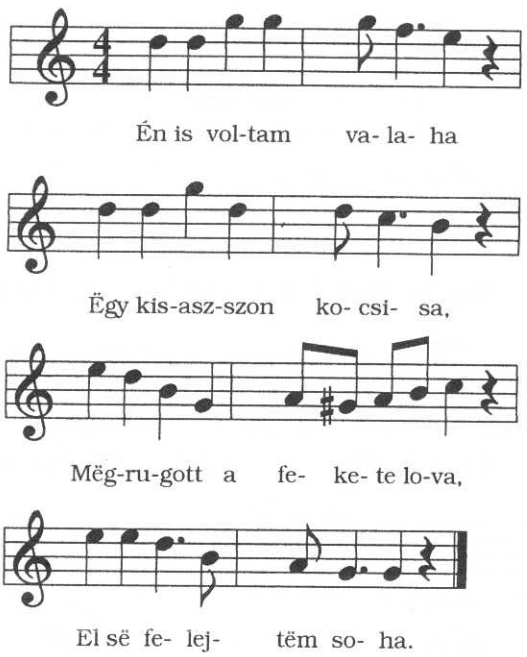

2. A büssüi birónak
   Két szép lovat mondanak,
   Ellopnám az éjszaka,
   Ha hajnal nëm hasadna.

3. Kezd a hajnal hasadni,
   Jönnek a zsandárok vasalni,
   Mëgkötik a gyënge kezemet,
   Elhajtanak az ëggyesbe.

4. Az ëggyesből a kettesbe,
   Kettesből a négyesbe,
   Gyere, babám, váltsál ki,
   Në hagyjál elhërvadni!

5. Kiváltalak, ki, ki, ki,
   Nëm hagylak elhërvadni,
   Eladom az imakönyvemet,
   Kiváltom a szeretőmet.

Büssü, 1967. Decsi János 42 é.

Ennek az ismert népdalunknak a szövege rokonságban van a betyárdalokkal, az első személyben megszólalót valószínűleg lólopásért fogták el a zsandárok. Fiatalkori csínytevéseire vidáman emlékezik vissza, hasonló lehetett a megjavult egykori betyárok lelkivilága is.

67.

Csukd be, paraszt, istállódat...

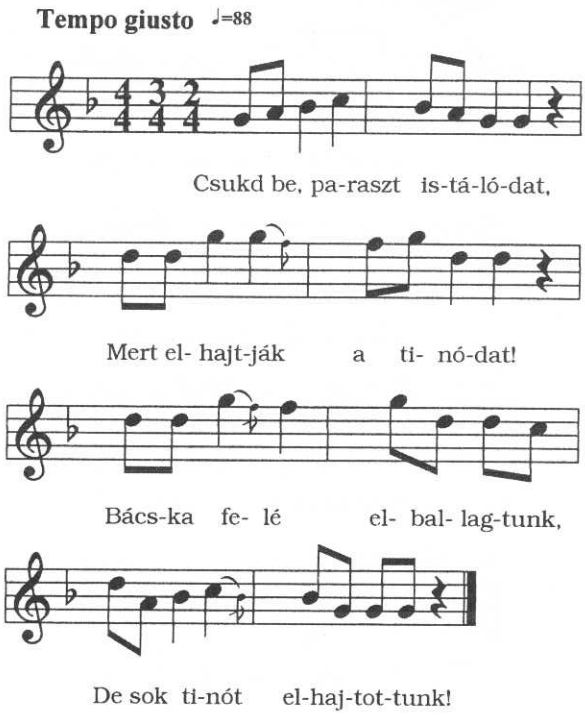

2. Az éjszaka jó barátunk,
Sürü erdő a szállásunk.
Sok jászolt üresen hagytunk,
De sok embërt mëgrékattunk!

Büssü, 1962. Nagy M. Lajos 48 é.

A marhalevél („passzus") bevezetése előtti időkben nagyon gyakori betyárcselekedet volt az állatok ellopása, és a határon túli (Horvátország, Bácska stb.) értékesítése. Egész útvonalak, szálláshelyek alakultak ki a ló- és marhatolvajok működése következtében.

68.

Lëhullott az erdő fája ...

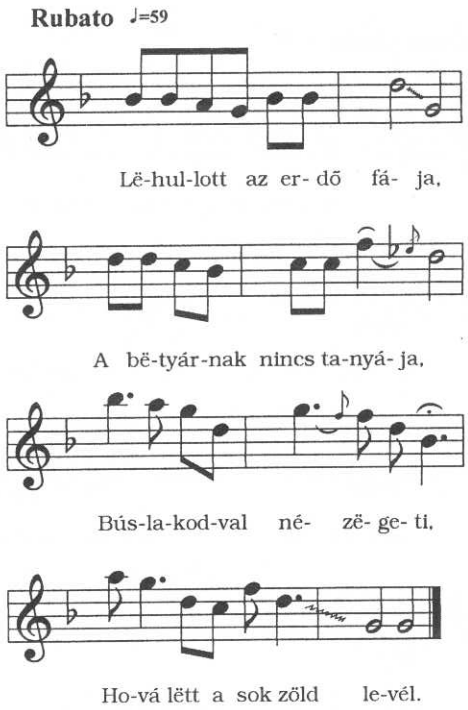

2. Bëtyár legény, nincsen tanyád,
Hol ütöd lë a sátorfád?
Mind lëhullott a sok levél,
Hol bujdosol, bëtyár legény!

3. Bëtyár legény az erdőbe
Szomoruan utnak indul,
Gondolkodik ëgymagába,
Hol lësz ujra a tanyája!

4. Szomoru a bëtyár sorsa,
Nincsen meleg takarója,
Nincsen aptya, nincsen anyja,
Nincs is aki mëgsirassa.

5. Kizöldellt az erdő fája,
A bëtyárnak lësz tanyája.
Fokossára támaszkodva,
Igy alszik az északába.

6. Hármat füttyentëtt a rigó:
– Kelj fël, bëtyár, bujdosóra,
Mert elfognak, mëgkötöznek,
Rabbá ejtik életëdet!

Csurgó, 1970. Borbély Teréz 57 é.

Szövege még nem teljesen kicsiszolódott változat, érződik a műköltői eredet, a nép körében ezt úgy látszik kevesebbet énekelték, gyűjtésünkben is csak ez az egy változat fordul elő. A betyár és a számára menedéket nyújtó zöld erdő kapcsolata van a középpontban. Szánalomra méltónak festi le:

„Szomoru a bëtyár sorsa,
Nincsen meleg takarója,
Nincsen aptya, nincsen anyja,
Nincs is aki mëgsirassa."

Csak az erdő madarai vigyáznak a „fokossára támaszkodva" alvó betyárra:

„Hármat füttyentëtt a rigó.
–Kelj fël, bëtyár bujdosóra,
Mert elfognak, mëgkötöznek,
Rabbá tëszik életëdet!"

69.

Molnár, van-ë pénzëd?

Vót ëgy molnár. Annag vót három kutyájja. Nagyon szép kutyág vótak, nagyon hű kutyág vótak, de nagyon okos kutyág vótak. És āra számitott minddig, hogy: Ëj, ha ëccör mögtámonnák ütet a bëtyárok, mi is lönne akkor! De a gazdagsága nagyon messze el volt, hire vót neki, hogy milyen gazdag mónár! A felesége möghāt, a fia elmönt, a családja messze ütüle, hát utojjára csak maga maradt az őllető legénnyeivel. De a házába fönt este csak maga vót, szokott furugjázgatni.

Ëgy este mögmönnek ám a bëtyárok! Hát amikor a bëtyárok odamönnek, azt mondják, hogy:
– Mi a kivánsága, az utolsó, mer tovább nëm él?
– Az én kivánságom az, hogy még ëccör furugjázzak.
– Hát az a legkevesebb, azt mögengedjük. Hát pénze mennyi van?
– Hát van ëgy kis pénzëm is.
– És hun van a pénze?
– Hát itt is, mög ott is.
– Hát akkor kezdje a furujjázást, mer nekünk rövid az időnk!
Akkor elkezdi ám:

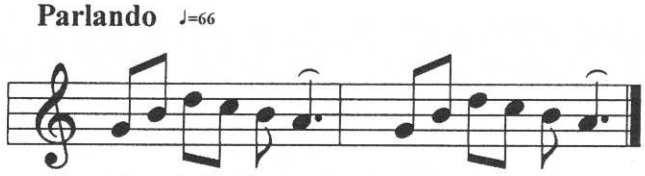

Szól ám nagyba a furujja, hallja ám, hogy ëccör elkezdik a falat kaparni. Hogy elterelje a figyelmüket, annál jobban elkezdte ám fujni nekik:

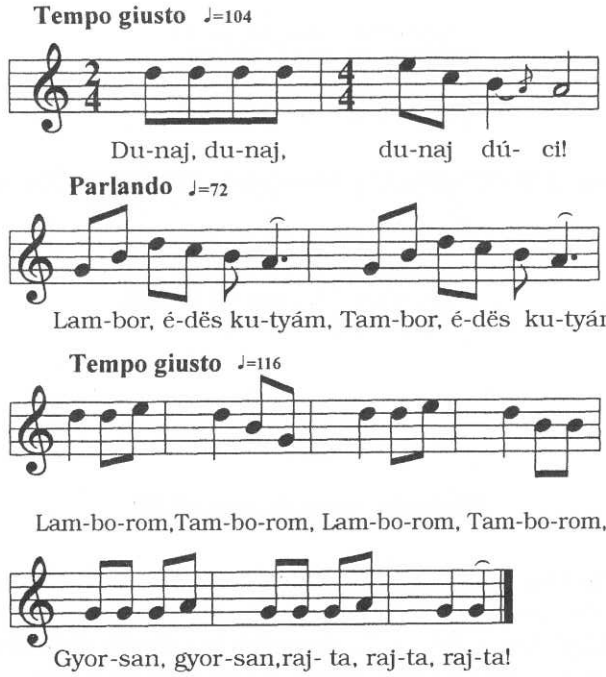

Avval a kutyák beértek, és összetépték mind a bëtyárokat. Mikor szépön mondja a furugjáva:

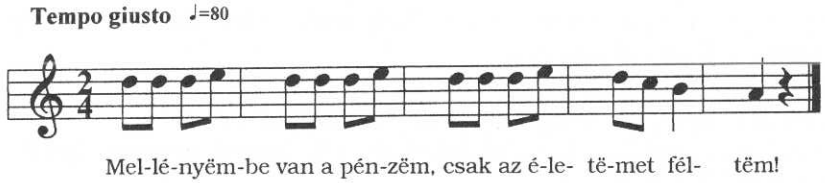

Avval a kutyák meg jobban rohantak nekik, mer be voltak tanidva. Ujra mondja:

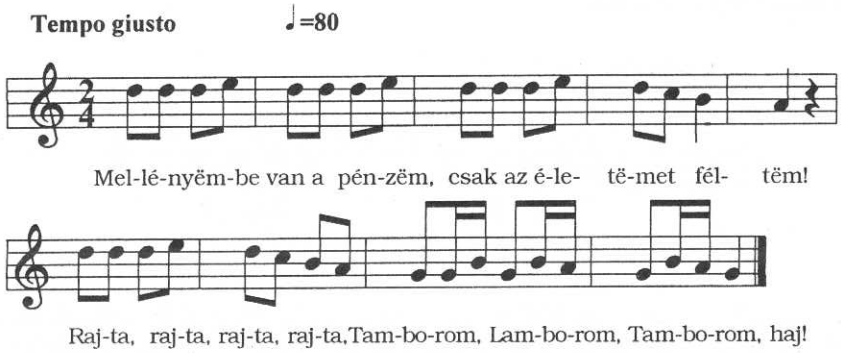

Avval széttépték a kutyák, és mög vót mendvē a környék a rabló bandátu.

Büssü, 1965. Somogyvári Istvánné Tóth Mária 63 é.

Nagy rét közepében...

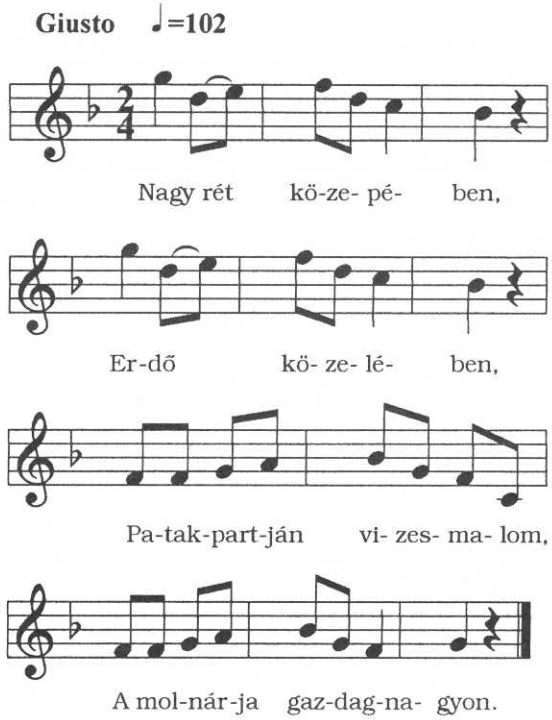

2. Ëgy sötét éjjelben
Molnár alszik ott benn
Szobában feleségével,
Rablók hozzájuk betértek.

3. – Molnár, van-ë pénzëd,
Vagy szép feleségëd?
– Sublatomba van a pénzëm,
Csak az életëmet féltëm!

4. – Ó, rabló uraim,
Në bántsanak addig,
Engedjenek utoljára
Furulyázni furulyámmal!

5. Busan szólt a flóta,
Két ëb mëghallotta,
Szoba falán lyukat ástak,
Molnár ágya elé álltak.

6. – Tambor, Lambor fogd mëg,
Minket mentsetëk mëg!
Három rablót széjjeltéptek,
Bëtyár rablók ez këll néktëk!

Gölle, Nagyberki, 1970. Gelencsér Sándor 73 é.

69. Molnár, van-ë pénzëd?

A betyár témájú szöveg mellett különösen figyelemre méltó a dalbetétek alkalmazása, ezek a mesétől függetlenül önállóan is előfordulnak. „Egy ... dél-dunántúli különlegesség „A molnár és kutyái" című dallambetétes történet, amely prózából és versből, szövegből és dallamból, énekből és furulyaszóból felépített egység volt" (Olsvai Imre: Népzenei hagyományok. In: Somogy megye népművészete, 440). Kazsokban gyűjtöttük a következő dallamváltozatot:

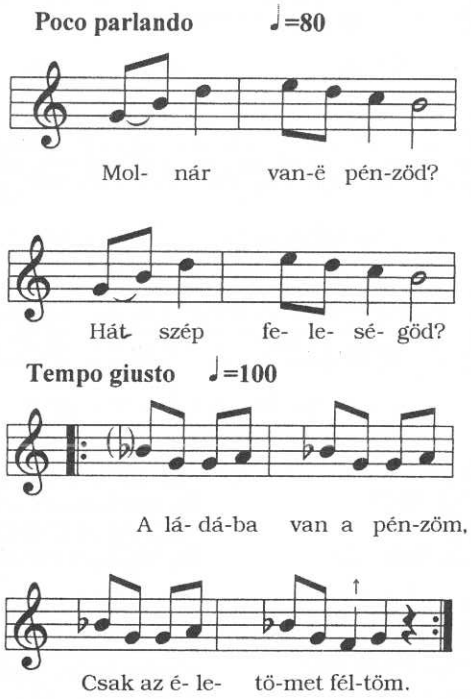

Nagy rét közepében ...

Gelencsér Sándor nemcsak adatközlőnk volt, hanem önkéntes néprajzi gyűjtőként is tevékenykedett. A vízimolnár és két nevezetes kutyájának versét, nótáját még gyerekkorában, 1910 előtt Göllében tanulta, aztán feljegyezte. Míg a büssüi gyűjtés szinte népmesei jellegű, ebben a gölleiben nincs próza, a történet tömör verses formáját kapjuk, ám a szöveg megfogalmazásában kissé műköltői nehézkességet érzünk. Dallamát viszont a Dunántúli dallamkérdező is értékesnek tünteti fel.

Rabénekek

70.

Jaj, de nagyon szélös ...

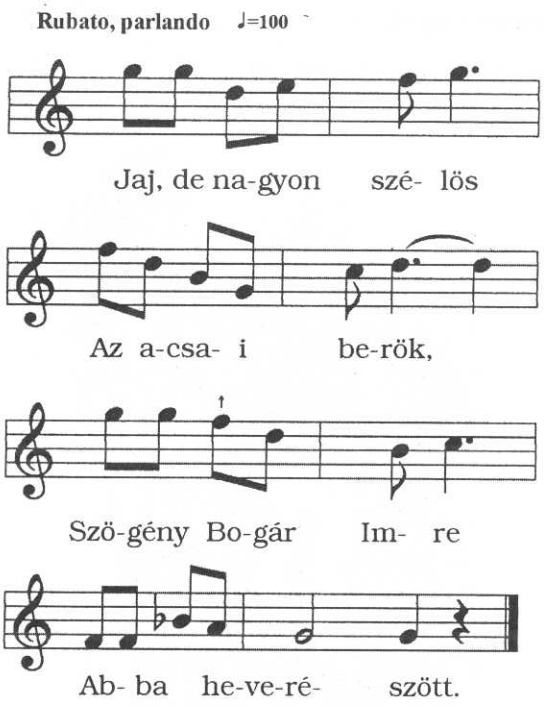

2. Fujd el szellő, fujd el
Az országut porát,
Në lássa a zsandár
Fakó lovam nyomát!

3. Rimaszombat felől
Fujdogál a szellő,
Ej, de rossz hírt hallok
Magam sorsa felől.

4. (Mer) Kivetötték rám az
Elfogató hálót,
Ugy elfogtak engöm,
Mind ëgy utonállót!

5. Fölkisérnek engöm
Rimaszombathelyre,
Rimaszombathelyön
A sötét börtönbe.

6. Másnap kisérnek föl
A nagy törvényszékre,
Ott lë is ültettek a
Vádlottak helyére.

7. Látom az urakat,
Tizönketten vannak,
Mind a tizönketten
Rólam gondolkodnak.

8. Az ëgyik azt mondja:
– Kötél által halál!
Fölváltja a másik:
– Húsz esztendő fogház!

9. – Röpüll madár, röpüll
Az erdőn körösztül!
Szállj be a babámhoz,
Maga van ëgyedül!

10. Ha kérdi, hol vagyok,
Csak azt mondd: rab vagyok,
Rimaszombathelyön
Első legény vagyok.

11. Térdig vasba vagyok,
Könyékig bilincsbe,
Elhërvadok babám
Lënn a sötétségbe.

12. Kilencfontos vasat
Hármat elszaggattam,
A negyediket is
Jól mëgavitottam.

13. Hërvadj, rózsa, hërvadj,
Künn a domb tetején,
Én mög itt halok mög
A börtön fenekén!

Szenna, 1962. Fekete József 76 é.

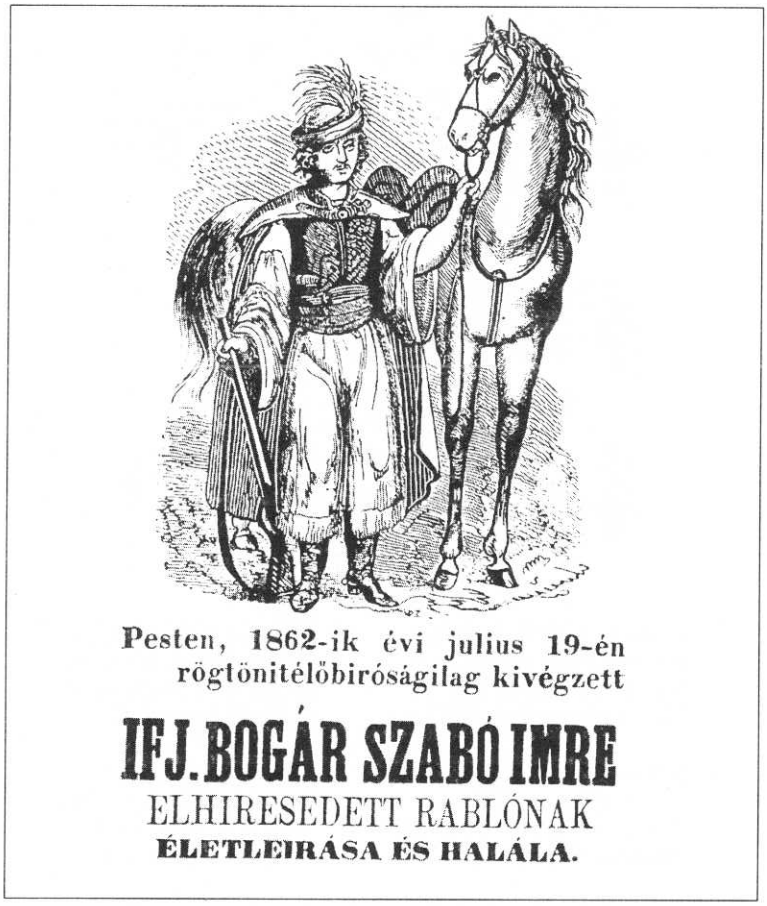

Egy Bogár Imréről szóló ponyva címlapja

71.

Ha fëlmëgyëk Budapestre ...

Parlando, rubato ♩=78

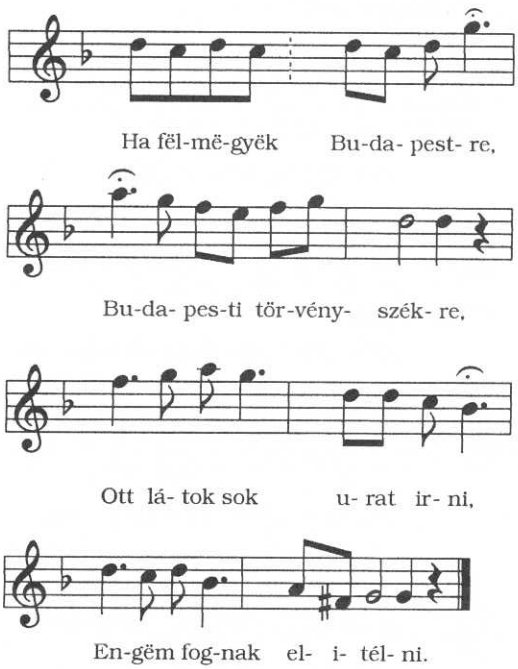

2. Zörög már a börtönajtó,
Talán jön a tömlöcbiró:
– Në vizsitáld vasaimat,
Në nehezitsd rabságimat!

3. – Anyám, anyám, édësanyám,
Kérlek szépën, jöjj el hozzám!
Koporsóm së lëgyën másból,
(Csak) lëgyën orgonavirágból!

Büssü, 1967. Decsi János 42 é.

72.

Bóthajtásos az én tanyám ...

Parlando ♩=76

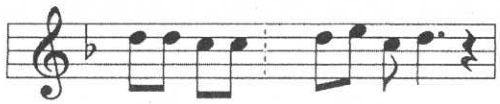

Bót-haj-tá-sos az én ta-nyám,

Még a fé-nyös hold së süt rám,

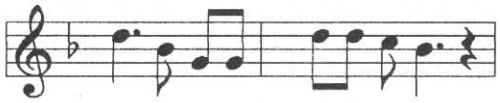

Hát az a szép nap-su-ga-ra,

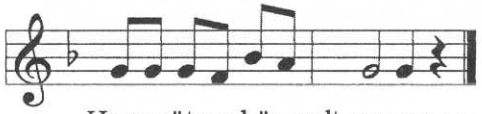

Hogy süt-ne hër-vadt ar-com-ra.

2. Zirëg-zörög a vasajtó,
Talán gyün a börtönhajdu.
Körülnézi sok szép rabját,
Nëm is talál sëmmi hibát.

3. Nëm is szödték föl a téglát,
Nëm is talált sëmmi hibát,
Kezébe fogta a lámpát,
Nëm is mondott jó éjszakát.

4. Zirëg-zörög a vasajtó,
Mögin gyün a börtönhajdu.
Rëám tekint komoly szókkal:
– Készülj, bëtyár, indullóra!

5. Mikor a törvényhöz értem,
Jaj, de nagyon mögijedtem!
Láttam a sok urat írni,
Rëám nézött valamennyi.

6. Fölolvasták a hat évet,
Szabadulnék, de nëm löhet.
Irtam haza: – Édösanyám,
Fehér ruhát hozzon rëám!

7. Irtam haza: – Édösanyám,
Fehér ruhát hozzon rëám,
Mert nëm tudni, mely órába
Visznek Márianosztrára.

8. Hozott is az fehér ruhát,
Sirt, zokogva borult rëám.
– Sirhatsz, anyám, fönnhangon is,
Ëgy lányod volt, rab lött az is.

Kazsok, 1971. Táncos Ferencné 67 é.

73.

Hallottad-ë hirét...I.

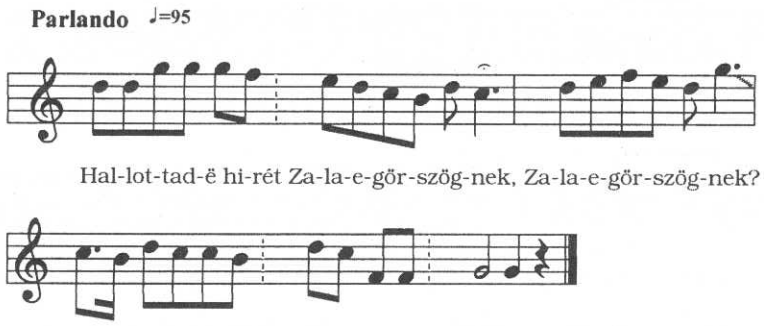

2. Hallottam, hallottam,
Szenvedtem is benne,
Szenvedtem is benne
Verje mög az Isten,
Aki épitötte.

3. A szëkszárdi urak
Harmincketten vannak,
Harmincketten vannak,
Mind a harmincketten
Rólam törvényt hoznak.

4. Kitárják elémbe
A fekete könyvet,
A fekete könyvet,
Abból számlálják a
Rabi életömet.

5. – Hallod, anyám, hallod,
Mit mondtak az urak!
Azt mondták az urak,
Azt mondták az urak,
Hogy fölakasztanak!

6. Kár volna engömet
Még fölakasztani,
Még fölakasztani,
Szép göndör hajamat
Szélnek ereszteni!

7. Në sirgy, anyám, në sirgy,
Igy köll ennek lönni,
Igy köll ennek lönni,
Mindön jó családban
Köll ëgy rossznak lönni!

Nagybajom, 1972. Gyócs Sándor 71 é.

74.

Hallottad-ë hirét... II.

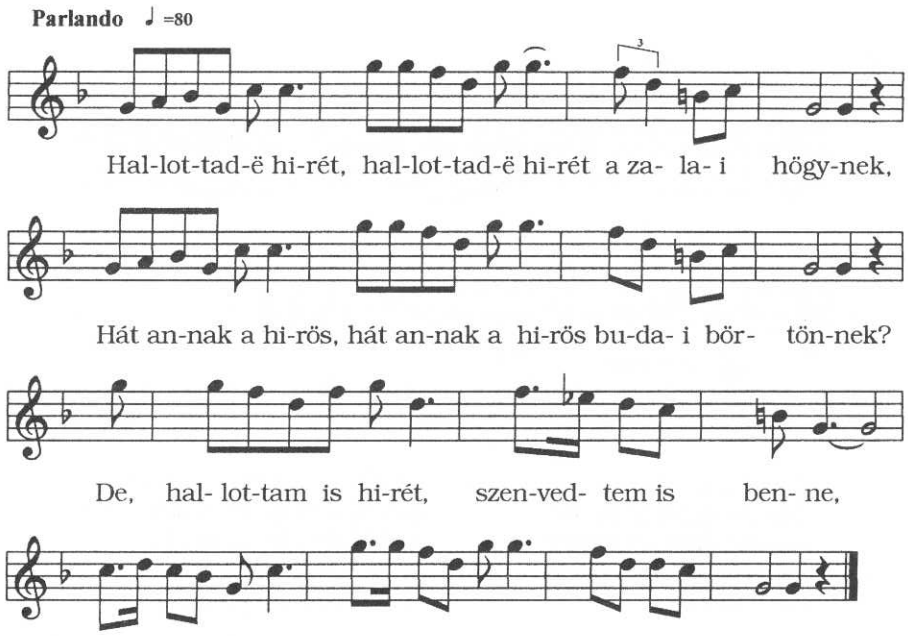

Zselickislak, 1963. Bíró József 51 é.

75.

Csütörtökön virradóra ... III.

A „Sárbogárdon juhász voltam ..." (l. 18. old.) dallamára:

1. Csütörtökön virradóra
Találtam ëgy csőszgunyhóra,
Még csak el sëm szöndörödtem,
Kilenc zsandár áll előttem.

2. – Mit akarnak, zsandár urak,
Talán bizon mëgvasalnak,
– Mëgvasalunk, mëgkötözünk,
Ujvidékre elkisérünk.

3. Ujvidéki nagy törvényben
Kilenc úr már ül a székben.
Mind a kilenc kérdi tőlem:
– Hány pár csikó jut eszëdbe?

4. – Nëm jut nekëm más eszëmbe
Csak a sárga më a deres,
Csak a sárga më a deres,
Kit mëgfogtak a kezembe.

5. Csirëg-csörög a vasajtó,
Talán jön a tömlöcbiró.
Vizitálja vasaimat,
Az is örül rabságomnak.

Nagyberény, 1964. Szántó Ferenc 51 é.

76.

Édësanyám sokat intëtt a jóra...

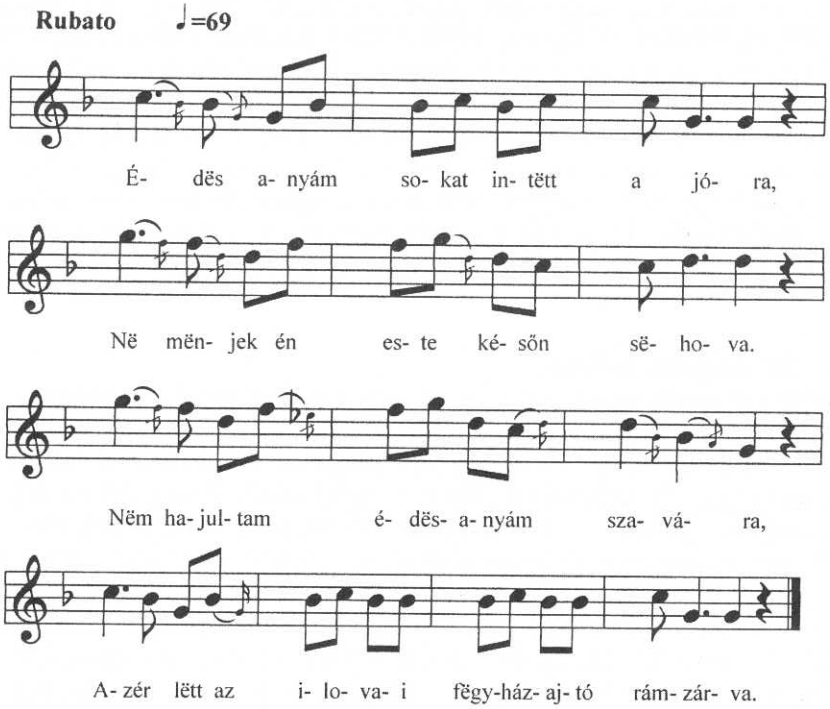

(Mënt a kedvesse. Azt mondja:)

2. – Ilovai fëgyházajtó repedj mëg,
Az én rózsám hadd szabadulhasson mëg!
– Szabadulnék, édës rózsám, nëm lëhet,
Mert a prófusz vasra verte kezemet!

A záró sorokat más dallamra énekelte:

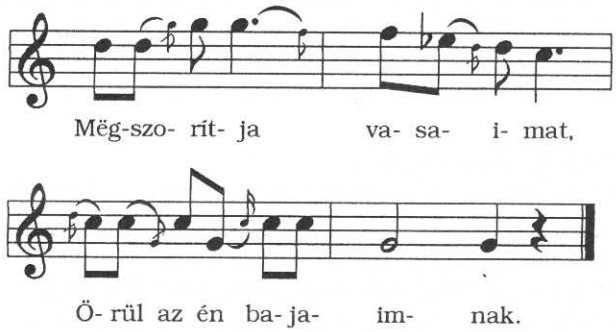

Kisbárapáti, 1974. Tóth Imre 72 é.

Jegyzetek

„A rabénekek nem alkotnak egyetlen, kialakult típust valami meghatározott cselekménnyel, hanem sok-sok motívumot, amiből minden alkalommal új sorozat alakult. Úgy kell elképzelnünk, mint sok gyöngyfüzért; a különböző színű gyöngyökből legtöbb esetben teljesen új összeállítást fűznek föl egy fonálra (Vargyas, 1976. 722.). A közölt rabénekek – véleményünk szerint – szorosan összefüggenek a betyárdalokkal, balladákkal, a raboskodó betyárok, szegénylegények sorsának, érzelmeinek kifejezői. Ugyanakkor a betyárdalok többségénél kiforrottabb alkotások, melyek a népköltészet kohójában érlelődtek ilyen egységessé. Vargyas 126 motívumot sorol fel (i. h.), amelyek jellemzik a rabénekeket: ezek összerakásából, variálásából dolgoztak a népi verselők. A dallamokban már nincs ilyen nagy változatosság, lényegében az itt közölt dallamok a leggyakoribbak.

70. Jaj, de nagyon szélös...

Régi rabének, Bogár Imre nevét a betyárkor idején, alkalomszerűen illesztették a szövegbe. A rab, aki egyes szám első személyben meséli el elfogatásának, elítélésének és börtönbeli sínylődésének történetét, akár egy 18. század végi, 19. század eleji betyár is lehetett. A szövegben a rabénekekre nagyon jellemző motívumok, fordulatok szerepelnek, szinte ezekből van mesterien összeszerkesztve: *„Kivetötték rám az elfogató hálót", „Látom az urakat, / Tizönketten vannak, / Mind a tizönketten / Rólam gondolkodnak."* Vagy a következő sorok: *„Röpülj, madár, röpülj, / Az erdőn körösztül, / Szállj lë a babámhoz, / Maga van ëgyedül!"*

Míg a betyárdalok többnyire a betyár elfogásának leírásával befejeződnek, (ez a 19. századi statáriális bíráskodás idején legtöbbször az akasztófánál végződött); itt a rabénekekben természetes, hogy a börtönkörülmények szemléletes bemutatása is központi helyet kap: *„Térdig vasba vagyok, / Könyékig bilincsbe, / Elhërvadok babám / Lënn a sötétségbe. Kilencfontos vasat / Hármat mëgszagattam, / A negyediket is / Jól mögavitottam."*

Dallamának és szövegének értékét jelzi, hogy már Bartók Béla is felgyűjtötte 1906-ban, méghozzá a Somogy megyei Balatonberényben egy 30 éves férfitől. Az eredeti gyűjtőlap fényképét Olsvai Imre tette közzé a Somogy megye népművészete c. kötetben megjelent tanulmányában (Kaposvár, 2001. 477.). Ezt a rabéneket Lajtha László is feljegyezte 1934-ben Szennában, a Magyar Népzene Tára VI. kötetében található meg.

71. Ha fëlmëgyëk Budapestre...

Töredékes rabének, régebben valószínűleg sokkal több versszaka volt. Említi az ítélkező urakat („Ott látok sok urat írni"), de kimaradt belőle az elítélés leírása. A második versszak viszont a típusra jellemző motívumot tartalmazza: *„ Zörög már a börtönajtó, / Talán jön a tömlöcbíró."* A betyárballadákhoz hasonlóan a rabénekekben is gyakoriak a párbeszédes részek. Ezek egyrészt a „börtönhajdú, tömlöcbíró, az urak" és a rab párbeszédét közlik, itt pl. a rab a következőket kéri a tömlöcbírótól: *„– Në*

vizsitáld vasaimat, / Në nehezítsd rabságimat!" Természetes hogy a befejező strófában a rab gyakran „üzen" anyjának vagy kedvesének: *„Anyám, anyám, édesanyám, / Kérlek szépen, jöjj el hozzám!"* A befejező strófa is töredékes, hiszen a koporsóra vonatkozó kívánság eléggé különös és előkészítetlen.

A Zala megyei változatban az is szerepel, hogy a rabot fel fogják akasztani, búcsúzni hívja magához Budapestre az édesanyját (l. Vajda, 1978. 317.).

Az erdélyi Háromszékben is megvan ez a rabének, itt sokkal teljesebb változatban (Ha felmegyek Kolozsvárra), az egyik változatban a rab bizakodik, hogy majd hazamehet a falujába, a másik azonban a rabtemető leírásával zárul (Háromszéki népballadák, Kriterion K., Bukarest, 1973. 172–5.) A Vajdaságban, pl. Moholon teljesebb változatban került elő, itt is a rabtemetőről szól az utolsó versszak: *„Erdő, erdő fenyves erdő, / Közepében rabtemető, / Közepében halálmadár, / Egyik sírról másikra száll."* (Hallották-e hírét. Pásztordalok, rabénekek, balladák. Sajtó alá rendezte dr. Burány Béla. Fórum K. 1977. 92.).

Megállapíthatjuk, hogy a Büssüben gyűjtött rabénekünkben szereplő végső kívánság *(Koporsóm së lëgyën másból, / Lëgyën orgonavirágból!"* ritkának számít, talán nem is a régi rabének motívumokból, hanem egy műdalból kerülhetett ide.

72. Bóthajtásos az én tanyám...

Az egyik legszebb szövegű és dallamú rabénekünk. Érdekessége, hogy egy 67 éves asszony énekelte Kazsokban, és talán ez magyarázza a szöveg sajátosságát: a rab egy lány. Továbbá a börtönhajdú betyárnak nevezi: „Készülj, bëtyár, indullóra!" Ez a tény hihető is, hiszen tudjuk, hogy a betyárok között nők is voltak, s gyakran elítélték a betyárok szeretőit is. Ha nem vettek részt a rablásokban, gyilkosságokban, akkor többnyire a betyárok bujtatásáért, segítéséért, esetleg orgazdaságért kaptak börtönbüntetést. Ez a rabének is egyes szám első személyben mondja el az elítélés, a börtönélet keserveit, ebben is több ismert motívum fölbukkan: „Zirög-zörög a vasajtó...", „Láttam a sok urat írni..." stb. Különösen szép az első versszak, ez más rabénekekben szöveg közben szerepel, itt szerencsésen kezdőstrófa, mindjárt megadja az egész ének szomorú hangulatát: *„ Bóthajtásos az én tanyám, / Még a fényös hold së süt rám, / Hát az a szép nap sugara, / Hogy sütne hërvadt arcomra!"*

A szövegből a raboskodás bizonyos adatai is kiderülnek: a betyárlánynak hat évet kell a márianosztrai (női) börtönben kitöltenie. Igazán balladaszerűek az édesanyjával folytatott párbeszédes részek: *„Édësanyám, fehér ruhát hozzon rëám..., Sírhatsz, anyám, fennhangon is / Ëgy lányod volt, rab lëtt az is!"*

73. Hallottad-ë hirét Zalaegörszögnek ...

A nagybajomi adatközlőnk egy országosan elterjedt rabének somogyi változatát énekelte. A somogyi betyárok számára a kaposi börtönön kívül a zalaegerszegi és az illavai volt a legtöbbször emlegetett fegyház. A Dél-Dunántúlon leginkább Zalaegerszeg nevével éneklik (lehet, hogy a

szótagszám miatt), de mindegyik vármegyei börtön szóba jöhetne. A harmadik versszak árulkodik is, mikor így szól: *„A szekszárdi urak harmincketten vannak... mind a harmincketten rólam törvényt hoznak..."* A Vargyas-féle monográfiában a zalaegerszegi mellett még két példa a miskolci börtönt emlegeti (Vargyas, 1975. 716–9).

A szöveg érdekessége, hogy az eleje és a vége párbeszédre épül, közben a rab képszerűen leírja elítélése körülményeit, ezek a képek gyakoriak más rabénekekben is: *„Kitárják elémbe a fekete könyvet... abból számlálják a rabi életömet."* Az elítélt végső panasza, üzenete itt is édesanyjához szól, az ítélet túlságosan, tragikusan szigorú: *„Kár volna engömet még fölakasztani / Szép göndör hajamat szélnek ereszteni."* A Seemayer által gyűjtött murakeresztúri változat itt be is fejeződik (l. Vargyas, 1975. 714.), a mi Nagybajomban gyűjtött példánkhoz egy utolsó, „vigasztaló" strófa társul: *Në sirgy, anyám, në sirgy, Így köll ennek lönni,/ mindön jó családban, köll ëgy rossznak lönni!"* Érdekes, hogy a székelyföldi Kibéden is szerepel ez a motívum, pedig ez jó távol van innen, de a vásárhelyi tömlöcben raboskodók szüleit hasonlóan vigasztalják: *„Ne sírjatok, anyák, így kell ennek lenni, / Minden jó családból kell egy rossznak lenni.* (Kibédi balladák, 95.).

Ezt a rabénekünket több helyen, több változatban is sikerült összegyűjtenünk. Vikár Béla gyűjteményében *A rab* címmel három szövegváltozatát közli, neki még sikerült épebb, teljesebb szövegeket feljegyeznie, ebből idézzük a következő szép sorokat:

„Szállj, le holló, szállj le az én ablakomra,
Hadd irgyak levelet mind a két szárnyodra!" *(Juta)*

„Lám megmondtam, ne szeress előre,
Mert Somogy vármegye hajtogat engömet.

Az sem hajt egyébért, hat szilaj csikóért,
Ahhoz tartozandó kocsi- és szerszámért." *(Juta)*

„Megkötötték nekem a megfogó hálót,
Megfognak, kinoznak, mint egy utonállót!

Ráverik a vasat fehér lábaimra,
Zsineget huzkodnak gyenge karjaimra.

Szólnak a kakasok, talán megvirrad már,
Fordulj felém babám, magad maradsz mindjár!

A hajnali nádszál mind egymásra borul,
Azon egy kis madár szomorú verset fun.

Hervadoz a rózsa a hegyek tetején,
Én is úgy hervadok a tömlöc fenekén.

A tömlöc feneke az én vetett ágyam,
Annak a teteje takarozó dunyhám." *(Csoknya)*

Ennek a Vikár gyűjtötte mezőcsokonyai változatnak az a sajátossága, hogy megtudjuk belőle, milyen vétségért üldözik a fiatal betyárt: *„hat szilaj csikóért, / Ahhoz tartozandó kocsi- és szerszámért"*, tehát valószínűleg egy hatlovas hintót lopott el, ezért „hajtja Somogy vármegye." A dal szerint még a babája mellett fekszik, de jól tudja, érzi a rá váró tömlöcsorsot.

A mai gyűjtések tekintetében azt kell megállapítanunk, hogy a szöveg és a dallam ismerete kopik, igazában már nincs alkalom az ilyenek éneklésére és természetes továbbadására, hagyományozódására. Többnyire a legjellemzőbb sorok, képek maradnak meg a töredékes rabénekekben, Zselickisfaludról pl. a következő változatot is feljegyeztük (a 16. sz. „Híres betyár vagyok ..." c. betyárdal dallamváltozata):

1. Hallottad-ë hirét Zalaegörszögnek,
   Annak az átkozott fekete börtönnek?
   Annak a feneke a mögvetött ágyam,
   Annak a teteje a takarózó párnám.

A 3.–4. sor dallamára:
Hërvad a citrusfa magas högy tetején,
Elhërvadok, rózsám, a börtön fenekén!

2. Látom az urakat, harminchatan vannak,
   Mind a harminchatan rólam törvényt szabnak.
   Elém tárják a nagy fekete könyvet,
   Abból olvassák ki bëtyár életömet.

3. – Anyám, anyám, mit mondtak az urak?
   – Azt mondták az urak, hogy fölakasztanak!
   – Kár volna azt tënni,
   Szép göndör hajamat a szélnek ereszteni!

4. Rëpülj, páva, rëpülj a vizën kërësztül,
   Mondd më̈g a rózsámnak, hogy rab vagyok,
   Szabadulást várok,
   A jó isten tudja, mikor szabadulok!

Zselickislak, 1962. Bíró József 51 é.

Az ismétlődő sorrészek, a párhuzamos szerkesztés, a népdalokra jellemző szép természeti képek együttesen teremtik meg énekünk jelentős érzelmi hatásfokát.

74. Hallottad-ë hirét ... II.

Adatközlőnk csak az első versszakra emlékezett jól, az előzőtől különböző dallama miatt vettük be a gyűjteménybe.

75. Csütörtökön virradóra ...III.

Dallama megegyezik az ugyancsak Nagyberényben gyűjtött Juhász András ballada kezdő dallamával (l. Sárbogárdon juhász voltam...a bevezető tanulmányban). A bujdosó betyár egy csőszkunyhóban pihent le, ahol a zsandárok meglelték, „megvasalták", a törvény elé kísérték. Itt

lólopásairól vallatták, de csak azokat vallotta be, amelyeket a zsandárok megtaláltak nála. A szöveg a rabénekekre jellemző képeket, nyelvi kifejezéseket tartalmaz, az utolsó versszak alapján soroltuk ebbe a csoportba: *„Csirëg-csörög a vasajtó, / Talán jön a tömlöcbiró. / Vizitálja vasaimat, / Az is örül rabságomnak."*

76. Édësanyám sokat intëtt a jóra ...

Az édesanyja szavára nem hallgató, „este későn" portyára induló betyárlegény útja az ilovai fegyházban végződik. A továbbiakban a rabénekek szokásos képeivel, fordulataival panaszolja el sorsát. Kedvelt pásztordallam, adatközlőnk, a kisbárapáti Tóth Imre sok más szöveget is énekelt rá. Érdekes, hogy az utolsó két sort egy másik, általa igen sokat használt pásztordallam 3–4. sorára énekelte. Vö. az 5. és a 25. dallammal, ezeknek szintén ő volt az adatközlője.

Új balladák

77.

Győri Mari fölöltözött fehérbe ...

Moderato -- Poco parlando

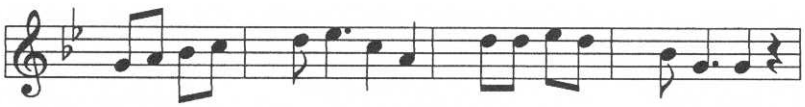

2. Szabó Béla, Szabó Béla nëm mögy el a templomba,
   Inkább elmögy, inkább elmögy a nagyligeti zöldfásba.
   Megtöltötte a fegyverét, odavárta szép kedvesét,
   A Mariska azt së tudja, mit akar a babája.

3. – Nyisd ki anyám, nyisd ki anyám zöldre föstött kapudat,
   Ereszd be a, ereszd be a félig mëghótt lányodat!
   Bontsd lë, anyám, az ágyodat, fektesd bele a szép lányodat,
   Hadd fösse be piros vérrel a selyempaplanyodat!

Az 1-2. sor dallamára:

4. Győri Marit, Győri Marit viszik a temetőbe,
   Szabó Bélát, Szabó Bélát kisérik a börtönbe.

Csököly, 1972. Markó Józsefné Papp Katalin 72 é.

77. Győri Mari fölöltözött fehérbe...

Ez a Csökölyben, Buzsákon és Büssüben gyűjtött új stílusú balladatöredék a „meggyilkolt szerető" típusú balladák csoportjába sorolható, ám ebben a formában más balladakiadványokban nem találkoztunk vele. Az országban leginkább a Szabó Gyula és Horváth Jolán tragikus történetét éneklik, azok egyik változatában Szabó Gyula megöli a kedvesét, a másik (gyakoribb) változatban pedig a szeretője megölése után maga is öngyilkos lesz (l. a 91.sz. Szabolcs megye, nyíregyházi nagy erdő ... kezdetű krimiballadánkat).

A szöveg és a dallam egységessége, a tömörebb kifejezésmód, az ismétlődő szövegrészek alkalmazása, a fölösleges leíró részek elhagyása már a csiszolódás jeleit mutatja, ez teszi az értékesebb alkotások sorába.

Pletykálkodó öregasszonyok.
Részlet Nagy Ferenc egyik citerafaragásáról, 1977.

78.

Szabó Vilmát nëm az anyja szülte ...

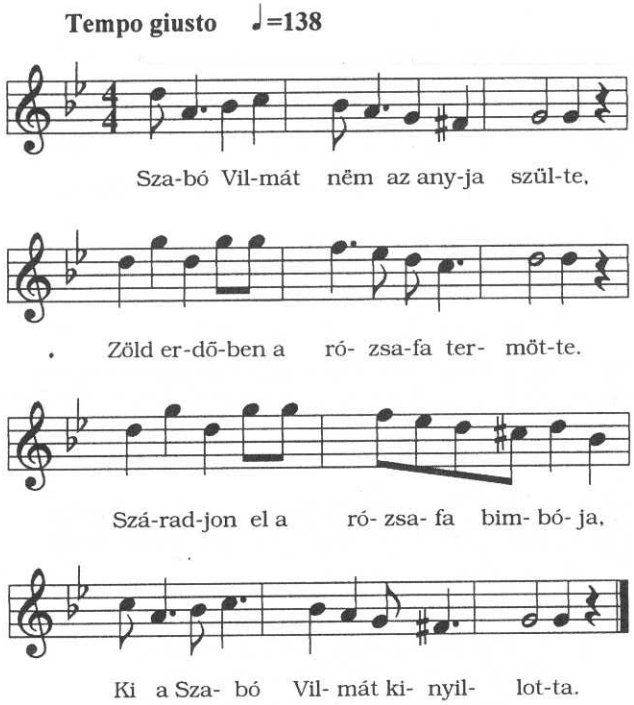

2. Szabó Vilma piros pántlikája,
Nëm köti azt többé a hajába.
– Tödd el, Vilma, láda fiókjába,
Ha lányod lössz, azt tödd a hajába!

3. Szabó Vilma kimënt a kiskertbe,
Lëfeküdt a cédrusfa tövébe.
Odaszól a szeretője néki:
Kelj föl, Vilma, mert möglát valaki.

4. Szabó Vilma nëm vötte tréfára,
Beugrott a közeli csárdába.
– Kocsmárosné, tiz liter bort hozzon,
Melleje mög tiz szál gyërtyát gyújtson!

5. Szabó Vilma borát mög sëm itta,
Kilenc zsandár az ajtót benyitja.
A főzsandár elkiáltja magát:
– Fogjátok el, legényëk, a Vilmát!

6. Szabó Vilmát hat zsandár vallatja,
Édösanyja ajtón át hallgatja:
– Valld ki, lányom, mindön büneidet,
Hová tötted négy szép gyermöködet?

7. – Kettőt töttem a Tisza fenekére,
Ëggyet mög a jászos temetőbe,
Negyediknek gyilkosa most vagyok,
Édösanyám, örökös rab vagyok!

8. Szabó Vilmát hat zsandár kiséri,
Szeretője ablakon át nézi.
– Në nézd, babám, a jászos életömet,
Mind tëërted szenvedöm ezöket!

Csököly, 1972. Nagy Ferencné Papp Lídia 58 é.

79.

Szabó Vilma kimënt az erdőbe ...

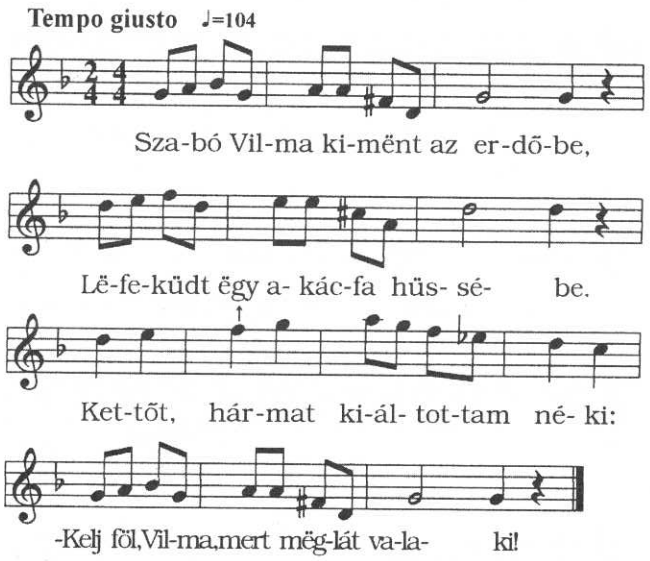

2. Szabó Vilma nëm hallgatott rája,
Elmënt ëgy nagy falusi csárdába.
– Csaplárosné, álljon elém maga,
Tiz litër bort hozzon a Vilmának!

3. Még a borát félig ki së itta,
Kilenc zsandár az ajtót kinyitja.
Elöl mëgy a zsandár főkapitány:
– Rajta, fiuk, mëgfogjuk a Vilmát!

4. – Szabó Vilma, valld ki a bünödet,
Hová tëtted három gyermëkëdet?
– Ëggyet tëttem a mély kut fenekére,
Kettőt më̈g a rózsafa tövébe.

A 3-4. sor dallamára:
Három gyermëknek vagyok gyilkosa,
Jaj, istenëm, el vagyok árulva!

6. Szabó Vilma szép fodros szoknyája,
Mëgakadt a börtön kapujába,
Odaszól a zsandárkapitánynak:
– Akaszd ki a szép selyëm szoknyámat!

Nagyberki,1975. Gelencsér Sándor 75 é.

Jegyzetek

78–79. Szabó Vilma ...

A Szabó Vilmáról szóló balladát, annak részleteit Somogy minden részén ismerik, sok változatban gyűjtöttük össze. Szerepel szinte mindegyik népköltészeti, népzenei kiadványban, többnyire a gyermekgyilkos anya típusnév alatt. Vargyas szerint ez utódja, töredéke egy régi stílusú, francia eredetet mutató középkori balladánknak. Magyarországon a 18–19. századi betyárköltészet hatására átformálódott (Vargyas, 1975. 259–60.). Somogyban – gyűjtésünk tanúsága szerint – betyárballadának számít, mesélnek is Szabó Vilma nevű betyárról, betyárszeretőről, bár Gönczi ilyen nevűt az iratok között nem talált, ő is csak a népköltészet alapján említi könyvében (Gönczi, 1944. 370). Adatközlőink szerint a betyároktól született gyerekeit gyilkolta meg, ezért került a törvény elé.

A 78. sz. dal egy ismert első világháborús katonadalra („Fogsz te még majd, barna kislány sírni ...") emlékeztet, annak dallamvariációja. Ezzel magyarázható, hogy a két szöveg is összevegyült, lényegében a világháborús szövegbe beékelték Szabó Vilma nevét, ui. ő az a barna kislány, aki keresi a harctéren kedvesét A Csökölyben gyűjtött balladánk egy másik változata ezért még a következő versszakokkal „egészült ki":

Szabó Vilma kimönt a harctérre,
Igyenössen a százados elejbe:
– Százados úr, merre a kedvesöm,
Három éve, mióta keresöm.

Százados úr rámutat a lányra:
– Rátaláltam a szeretőd sírjára,
Sírja előtt van ëgy nehéz gránát,
Ott lelte a szögény a halálát!

Szabó Vilma, fogsz të még majd sírni,
Fogsz të még majd ëgy bánatos levelet kapni,
Piros vérrel lësz az ádresz írva,
Bánataid lësznek beleírva.

Gelencsér Sándor nagyberki néprajzi gyűjtő – 20. század eleji emlékei, kutatásai alapján – egész részletes magyarázatot fűzött a balladához. Szerinte Szabó Vilma egy falusi iparos lánya volt, édesapját serdülő korában elvesztette, özvegy édesanyja nevelte fel. Legidősebb testvére, Jóska szabóinas volt, aki vándorlása közben találkozott Savanyú Jóskával. A betyárok számára varrt mindenféle ruhákat, éjszaka pedig velük ment portyáikra. Vilma, a húga nagyon szép lánnyá cseperedett, megtetszett a betyárvezérnek, elvitte magával. Vilma járt a falvakba élelmet vásárolni a betyároknak, híreket hozott számukra, néha rablásra is indult velük. Járt férfi ruhában is és a testvére által varrt kaftánruhában. Vilmának a betyártanyán három gyereke született a vezértől, de mind a hármat megfojtotta, mert „a betyártanyán gyerek nem nyávoghat." A monda szerint Vilma a betyárok között durvult el, iszákos lett,

dohányzott és szabados életet élt. Tettét a csárdákban részegen dorbézoló betyárok beszélték ki, és a csárdások árulták el a hatóságoknak. Sorsa az „örökös rabság" lett.

Az ilyen jellegű balladák sajátossága, hogy mindenütt tudni vélik, hogy a közelben történt ez az esemény, valószínűleg a téma általános jellege indokolja ezt: egykor bárhol megtörténhetett. Az egész nyelvterületen ismerik, divatos volt Székelyföldön, Vajdaságban, Dunántúlon egyaránt. Vikár Béla is bevette gyűjteményébe, ebből idézzük a szép képpel kezdődő első sorokat:

Arra alá dörög az ég alja,
Szabó Vilma paradicsonyalma.
Nem jó íze vagyon az almának,
Kit a Vilma választott magának.
Szabó Vilma kiment az erdőbe...

(Vikár, 1905. 29.)

Szaru sótartó (Somogy megye, 1893)

80.

Nyidval van az Endre báró ablaka ...

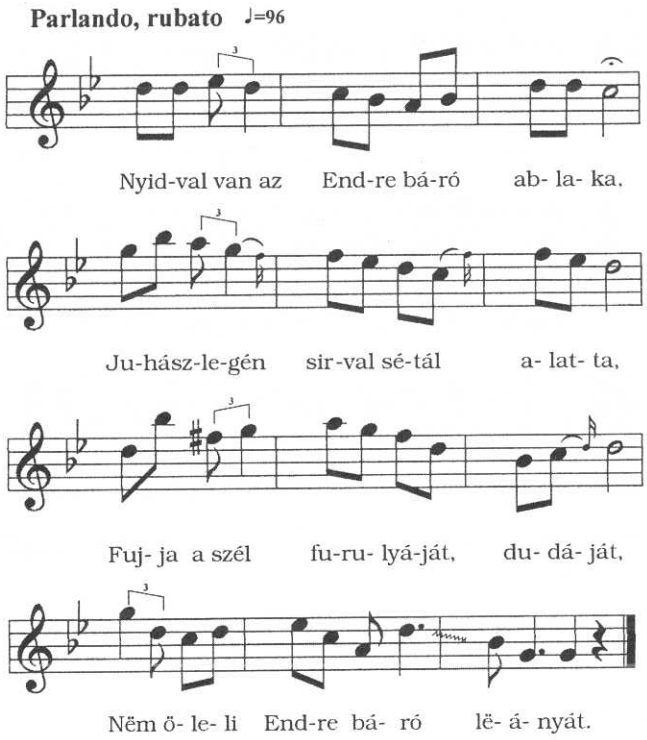

2. Endre báró kora rëggel bujjába
Kilovagolt az endrei határba.
Mëgkérdëzi a legöregebb juhászát,
Hogy nëm-ë látta az ő kedves lëányát.

3. – Nëm láttam én, báró uram, ha mondom,
Bojtárom is három napja nëm látom,
Bojtárom is három napja oda van,
Bizonyára a kisasszony vele van!

4. A városba már bemënni nëm merök,
Mer azt mondják, hogy jász ruhát viselök,
Jász a ruhám, de fehér a zsebkendőm,
Nëm tagadom, juhász volt a szeretőm.

Tempo giusto ♩=112

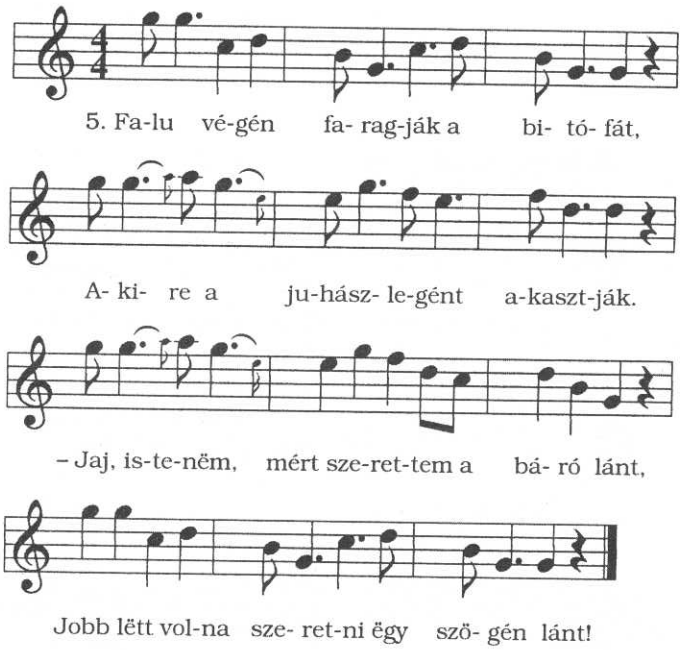

Kaposkeresztúr, 1968. Tillmann Ferencné Balogh Anna 58 é.

81.

Balatonnál, a nagyberki határba ...(Szende báró)

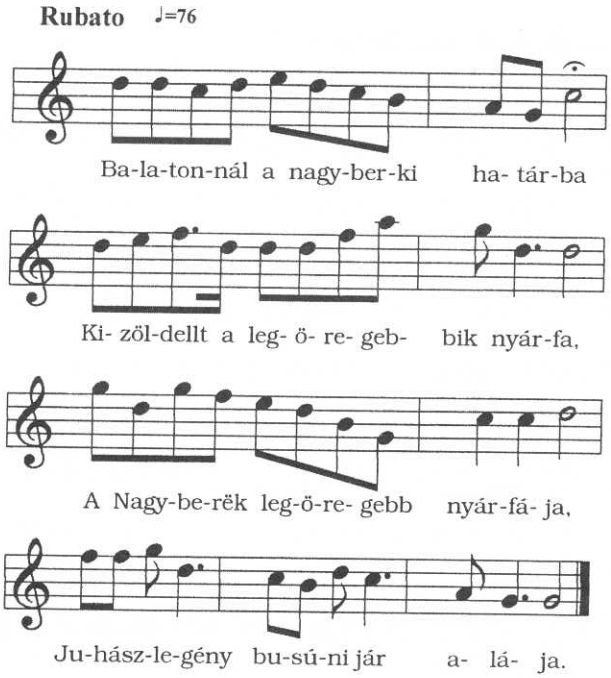

2. Juhászlegény szive nagyon szomoru,
Elővëszi furulyáját beléfúj.
Furulyaszó behallik a tanyára:
– Ébredj föl már Szende báró lëánya.

3. Föl is ébredt, ki is nyilt az ablaka,
Kökényszëmü barna lány néz ki rajta:
– Hëj, të juhász, jaj de szépën furulyálsz,
Behallik a hállószobám ablakán.

4. Szépën legel a kisasszony gulyája,
A kisasszony maga sétál utána.
Már messziről kiáltja a juhásznak:
– Szivem juhász, teritsd lë a subádat!

5. – Nëm terithetëm lë én a subámat,
Közel a kár, behajtják a fókámat!
– Már të āra szivem juhász në gondolj,
Majd kiváltja édësanyám, ha mondom!

6. – Édësanyám arra kérlek tégëdet,
Ez a juhász nagyon szeret engëmet,
Én is szeretëm a juhászt igazán,
Kérlek, anyám, ezért në haragudj rám!

7. – Lányom, lányom, lányomnak së mondalak,
Ha én tégëd egy juhásznak odadlak!
– Nëm bánom én édësanyám, tagadj mëg,
De a szivem a juhászér hasad mëg!

8. Másnap aztán Szende báró bujába
Kivágtat a közellévő tanyára,
Mëgkérdëzi a legelső bujtárját,
Nëm látta-ë Szende báró Mariskát.

9. – Nëm láttam én Szende báró Mariskát,
Ha nëm hiszi, vizsgálja mëg a tanyát,
Nyissa be a tanyájának ajtaját,
Ott találja Szende báró Mariskát!

10. Tisza parton most faragják azt a fát,
Amire a juhászlegényt akasszák,
Fujja a szél gyócs ingét és gatyáját,
Nëm öleli többé a báró lányát!

11. – Mért is lëttem, mért is lëttem bárólány,
Mér nëm lëttem én ëgy igaz szëgény lány,
Akkor talán én is boldog lëhetnék,
Azé lënnék, kit igazán szeretnék!

12. – A faluba végigmënni nëm merëk,
Mer azt mondják, juhászlegényt szeretëk,
Gyász a ruhám, fehér az én jegykendőm,
Juhászlegény nëm lësz többet szeretőm!

Buzsák, 1984. Proity István 49 é.

82.

Szépön őröz Endre báró juhásza...

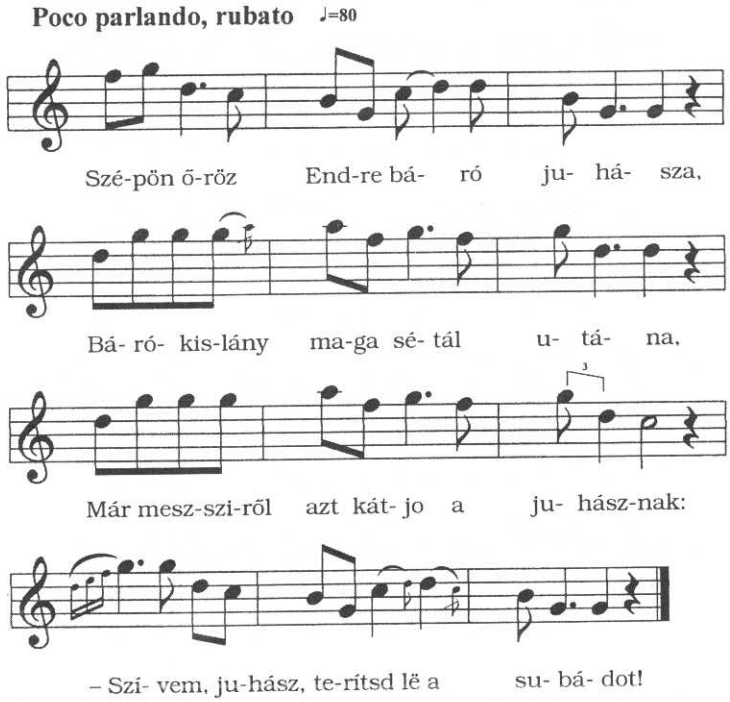

2. – Nëm terittëm lë én az én subámat,
Behajtják az egész fóka birkámat!
– Csak të azzal, szivem juhász, në gondolj,
Kiváltja az öreg báró, ha mondom!

3. Tiszán túl az Endre báró pusztája,
Szépën szól a juhász a furuglája,
Furuglaszó behallik az ablakon:
– Ébrën vagy-ë, méltóságos kisasszony?

4. Kinyillott az Endrő báró ablakja,
Kökényszömü bárólány néz ki rajta,
A bárólány igy sóhajt föl magába:
Mért is vagyok Endrő báró lëánya!

5. Endrő báró fölugrott a lovára,
Ëgyenëssen kinyargalt a tanyára,
Mëgkérdëzte a juhász számadóját:
– Láttad-ë a kökényszëmü bárólányt?

6. – Nëm láttam a méltóságos kisasszonyt,
Nyájam mellett én is mindig itt álltam,
Mellettem van a kis kutyám, hogy őrt álljon,
Putrimban a méltóságos kisasszony.

A 3–4. sor dallamára:
Putrimban a cifra szüröm, a baltám,
Szüröm alatt kökényszëmü bárólány!

7. Arra alá csinálják a bitófát,
Amëllikre szëgény juhászt akasztják,
Fujja a szél cifra szürét, bajusszát,
Én isteném, mért szerettem bárólányt!

8. Bárókislány kimënt a temetőbe,
Jázminból koszorut vitt a kezébe,
Fölkereste szeretője sirhalmát,
Ráhelyëzte jázminból koszorúját.

Felsőmocsolád, 1967. Kirsch Lajos 68 é.

83.

Besütött a nap a báró ablakán...

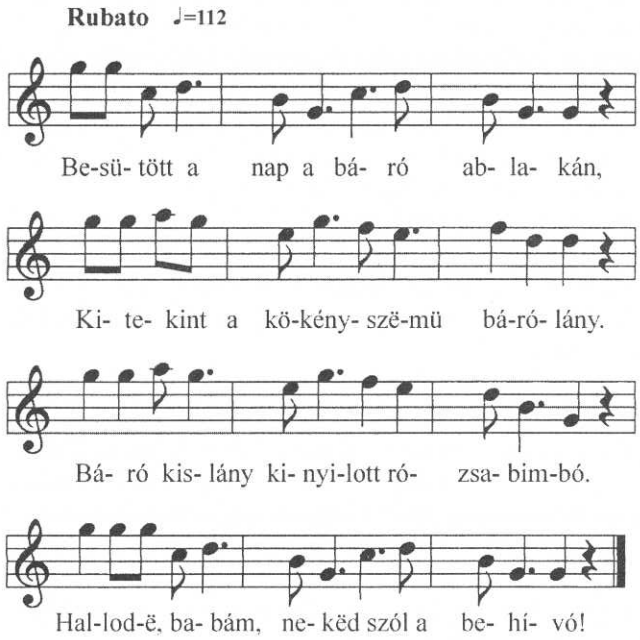

2. – Në félj, babám, nëm lëszël të katona,
Nëm illik rád a zsinoros bakaruha,
Nëm szolgálod három évig a császárt,
Ölelëd a kökényszëmü bárólányt!

3. – Jó estét, të juhászlegény, mit csinálsz,
Nëm láttad-ë a kökényszëmü bárólányt?
Kilenc zsandár ádvizsgálta a tanyát,
Mégsëm találták mög a bárólányt!

4. – Nëm láttam a kökényszëmü bárólányt,
Ha nëm hiszik, vizsgálják mög a tanyát,
Benne van a cifra szüröm, a rézbaltám,
Alatta a kökényszëmü bárólány!

5. Bárókislányt elvitték a kastélyba,
Apja, anyja bezárta ëgy szobába,
Juhászlegényt elvitték a fëgyházba,
Behivóra nëm mënt el katonának.

6. Arra alá faragják a bitófát,
Akire a juhászlegényt akasztják.
Ugy këll neki, mért szerette a bárólányt,
Mért nëm szeretëtt helyëtte szëgénylányt!

7. Arra alá áll ëgy magos bitófa,
Arra volt a juhászlegény akazdva,
Ugy këll néki, mért nëm mënt el katonának,
Három évig szolgálni a császárnak!

Nagyberki, 1975. Gelencsér Sándor 75 é.

80–83. Endre báró, Szende báró

Ezek a balladák eredetileg két típusba tartoztak, az egyik a „bárólány és a juhász" a másik a „bárókisasszony és a gulyás" típusnév alatt szerepel a balladakiadásokban. A cselekmény hasonlósága miatt a motívumok keveredtek, lényegében ma alig található már meg az egyes típusok tiszta példája. Jellemző, hogy ugyanazon balladában is változik néha a gulyáslegény és a juhászlegény kifejezés. Az is tanulságos, hogy pl. a buzsáki adatközlőnk a 81. sz. balladát a 4. versszaktól (Szépen legel a kisasszony gulyája) önálló dalként énekelte el.

Az Endre báróról szóló ballada a 19. század elején keletkezhetett, ezt onnan tudjuk, hogy 1857-ben és 1858-ban két költő is kiadta, mint a saját költeményét. Ebből plágiumpör lett, amelynek eredményeként megállapították, hogy mindkét költő a „népdalok forrásából" merített (l. Vargyas, 1976. 751–60.).

A ballada régies eredetét az is bizonyítja, hogy a szegény juhász és a bárólány közötti társadalmi különbséget a népköltészet kifejezésmódjával, ilyen tragikus módon mutatja meg: a báró felakasztatja a lányával szerelmeskedő pásztort! Motívumai között megtalálhatjuk a betyárballadákban is jelenlévő bitófaképet: *Fujja a szél a gyócs ingét, gatyáját...* A befejezés itt is a halott iránti tiszteletadás, és a szerelmesek elmaradt esküvőjének jelképes ábrázolása: *Bárókislány kimënt a temetőbe, / Jázminból koszorut vitt kezébe, / Fëlkereste szeretője sirhalmát, / Ráhelyëzte jázminból koszorúját.*

Érdekességként megemlítem, hogy az egyik bodrogi születésű adatközlőnk ezt a balladánkat somogyi eredetűnek mondta, magyarázata a következő: Az anyja cseléd volt, minden héten be kellett menni a kastélyba nagymosásra. Amikor a Szépën legel a kisasszony guláját énekelték, a bárólány nagyon elkezdett sírni. „Asztá édësanyám, mëg a többi cselédlányok csak nézték, hogy miért. Asztán mondta, hogy hagyják abba, mert ez ővele történt mëg! Itt Fölsőbüjön volt az a bárólány."

A bárólányról és a juhászlegényről szóló balladát Somogyban is többféle dallammal éneklik. A 80. sz. első dallama országosan ismert változat (l. Vargyas, 1976. 751.), második dallama pedig (az utolsó versszak) a 82. és a 83. sz. balladában – kis eltéréssel – önálló dallamként jelenik meg. A 81. sz. alatt közölt ballada dallama az előzőktől különbözik (vö. Vargyas, 1976. 753.). Ebből a balladacsoportból Együd több változatot is közölt, sajnos dallam nélkül (Együd, 1973. 204–206.).

84.

Barna Janit arra kérte babája ...

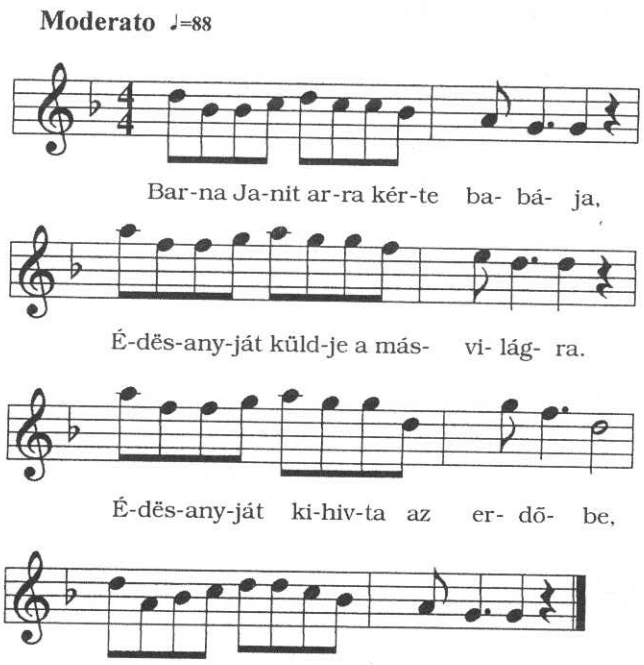

2. Vérës lëtt a Barna Jani ruhája,
Nincsen anyja, ki kimosná rëája.
– Gyere, babám, mosd ki ruhám fehérre,
Holnap mëgyünk a csëndbiztos elébe.

3. – Adjon isten, csëndbiztos úr jó napot!
– Adjon isten, édës fiam, mi bajod?
Csëndbiztos úr, szivem öli a bánat,
Ëgy kislányér mëgöltem jó anyámat!

4. – Kár volt nékëd, édës fiam, ezt tënni,
Ëgy kislányér a jó anyád mëgölni!
– Ellenségëm vót az anyám énnékëm,
Igy lëhet barna kislány feleségëm.

5. Arra alá most faragják azt a fát,
Amire a Barna Janit akasszák,
Fújja a szél a gyócsingét, gatyáját,
Más öleli Barna Jani babáját.

6. Házunk előtt folyik el a Bërëttyó,
Abba uszik ëgy fekete koporsó,
Koporsóból kilátszik a szëmfödél,
Látod, babám, de hiába szerettél!

Táska, 1973. Lengyel Józsefné Putics Rozália 35 é.

85.

Jaj, de szélës, jaj, de hosszú az az út ... (Barna Jancsi)

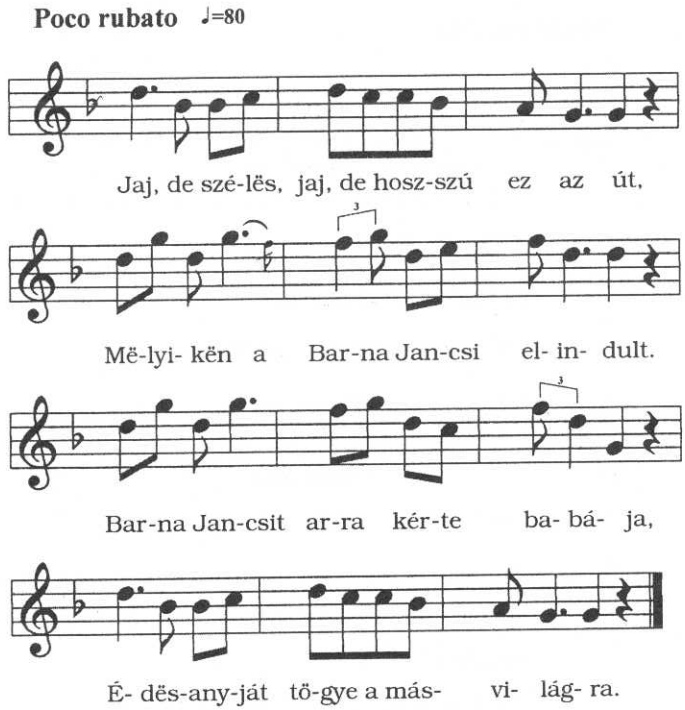

2. Édësanyja lëfeküdt az erdőbe,
Barna Jancsi kést nyomott a szívébe.
Elvérësül Barna Jancsi ruhájja,
Maj kimossa szombat este babájja!

3. – Mosd ki, babám, ingëm-gatyám fehérre,
Most mëgyëk a csëndbiztos úr elejbe!
– Csëndbiztos úr, adjon isten jó napot!
– Adjon isten, Barna Jancsi, mi bajod?

4. – Csëndbiztos úr, szivem nyomja a bánat,
Ëgy kislányér öltem më̈g az anyámat!
– Kár volt aztat, Barna Jancsi, mëgtënni,
Ëgy kislányér az anyádat mëgölni!

5. – Csëndbiztos úr, rég volt már ellenségëm,
Az a kislány most lëhet feleségëm!

6. Falu végin készittik a bitófát,
Amëlyikre a Barna Jancsit akasszák,
Fujja a szél fekete göndör haját,
Más öleli Barna Jancsi babáját!

Nikla, 1967. Tilt Jánosné Igali Margit 40 é.

84–85. Barna Jani

Országszerte ismert, ún. „új"(19. századi) ballada, Vargyas Lajos „a gyilkos feladja magát" típusnév alatt tárgyalja (Vargyas, 1976, 769–72). Az általunk közölt változatok a betyárballadák motívumait tartalmazzák, ilyen pl. a csendbiztossal való párbeszéd *(– Csendbiztos úr, adjon isten jó napot! / – Adjon isten, Barna Jani, mi bajod?)*, továbbá a befejező strófa, amely a Bogár Imre balladájában is hasonló *(Falu végin készittik a bitófát, / Amëlyikre a Barna Jancsit akasszák, / Fujja a szél fekete göndör haját...)* stb.

Balladánk a 19–20. század fordulóján kaphatta meg azt a formáját, amely a mi gyűjtéseinkben is megjelenik. Akkoriban gyakoriak voltak az ilyenféle gyilkosságok, hiszen a vagyonos szülők leányuknak nem engedték meg a rangon aluli házasságot.

Ezt a két balladát Somogyban is az országosan elterjedt dallamokra éneklik (l. Vargyas, 1976. 769.), ezek egymásnak közeli rokonai, variációi.

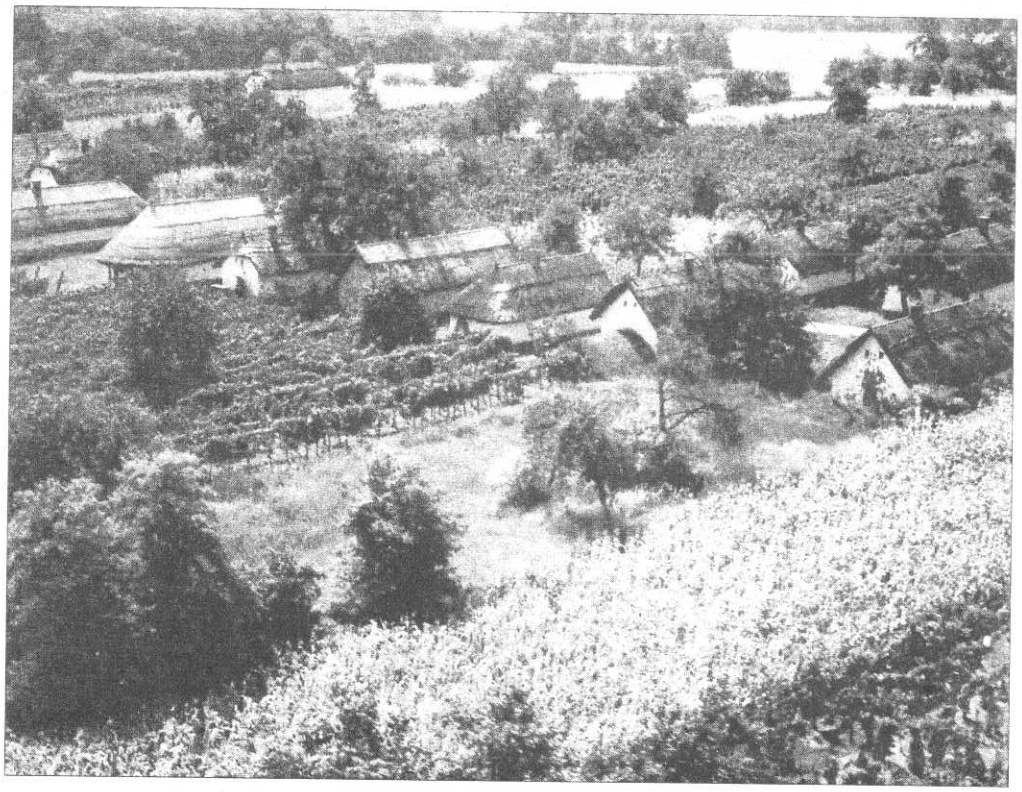

A táskai szőlőhegy védett népi műemlékpincéi

86.

Ezërnyócszázötvenötödik évbe ... (Farkas Julcsa)

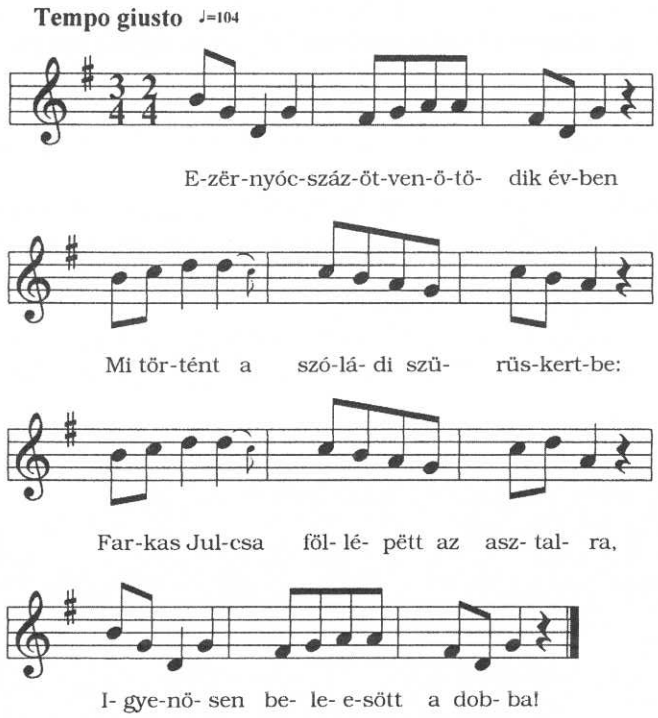

2. Mikor eztet a kedvese möglátta,
Fölkiáltott: álljon mög a masina,
Fölkiáltott: álljon mög a masina,
A kedvesöm beleesött a dobba!

3. – Pista bácsi, mentsön mög a nagy dobtól!
– Mentenélek, Juliskám, de nëm löhet,
Mentenélek, Juliskám, de nëm löhet,
Mer a nagy dob összerongyolt tégödet!

4. Az igalji árpatarló de fényös,
Közepébe van ëgy madár, de ékös,
Azt susogja a Juliska anyjának:
Hirtelen halála lött a lányának!

5. – Gyertök lányok, öltözzünk feketébe,
Vigyük ki a Juliskát a sirkertbe,
Vigyük ki a Juliskát a sirkertbe,
Temessük őt a gyászos temetőbe!

Nikla–Hódoshát 1973. Özv. Horváth Györgyné Kesztyűs Erzsébet 78 é.

87.

Ezërkilencszáztizënötödikbe ... (Ősz Nanica)

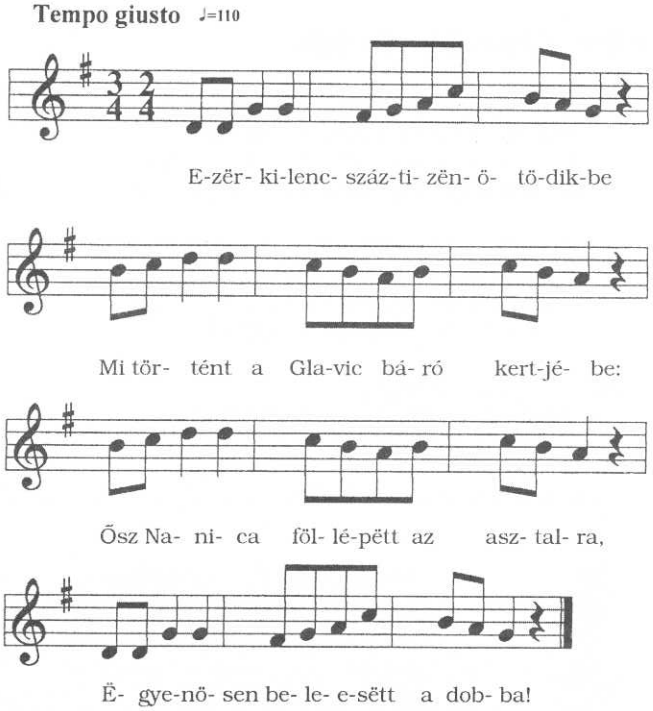

2. Mikor ezt a Lëntó Pista mëglátta,
Fölkiáltott: álljon mëg a masina,
Fölkiáltott: álljon mëg a masina,
Szép kedvesëm beleesett a dobba!

3. ||:Fülöp doktor, mëg a gépész azt mondja:
– Ennek csak a jó isten az orvosa!:||

Táska, 1972. Gyanó Károlyné Miseta Anna 68 é.

88.

Hallottátok, a faluba mi történet ...

A 86., 87. sz. dallam variációjára éneklik:

1. Hallottátok, a faluba mi történt:
Horvát Jóskát a lováról lëlőtték,
Piros vére ugy folyik, mind a patak,
Az édësanyja gyönge szive mëghasad.

2. Horvát Julcsa föllépött az asztalra,
Igyenëssen beleesëtt a dobba.
– Gépész uram, álljon mëg a masina,
A szeretőm beleesëtt a dobba!

A 3-4. sor dallamára:
Piros vére ugy folyik, mind a patak,
Barna legény gyënge szive mëghasad.

Kaposkeresztúr, 1967. Tillmann Ferencné Balogh Anna 58 é.

Cséplés az 1930-as években

89.

Mi történt a diasi szürüskertbe ... (Farkas Julcsa)

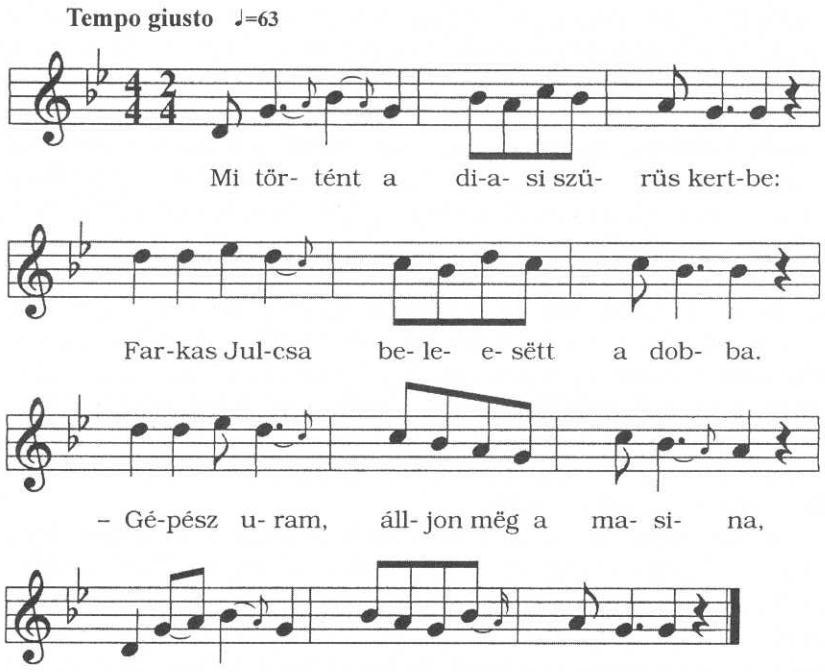

2. Farkas Julcsát kivëtték a nagydobból,
Fëltëtték a rajos gyászos asztalra,
Piros vére, mind a patak, ugy folyik,
A lëányok könnyes szëmmel mind nézik.

3. Mikor eztet a Farkasné më̈gtudta,
Hogy a lánya beleesëtt a dobba:
– Jaj, istenëm, vëdd hozzád a lëlkëmet,
Nëm láthatom ëggyetlen gyermëkëmet!

4. Farkas Julcsát föltötték a gőzösre,
Elvitték a budapesti kórházba:
– Főorvos úr, gyógyitsa më̈g a lányom,
Ez volt az én ëggyetlenëgy virágom!

5. Főorvos úr Farkas Julcsát vizsgálja,
Édësanyja a folyosón sirassa,
Főorvos úr beszólitja, ugy mondja:
– Ennek már a Jóisten az orvossa!

6. – Gyertëk lányok, öltözzünk föl fehérbe,
Farkas Julcsát vigyük a temetőbe,
Gyöngykoszorut tëgyünk föl a fejére,
Nëfelejcskoszorut kössünk nékije!

Csurgó, 1972. Borbély Teréz 57 é.

86–89. A cséplőgépbe esett lány (Farkas Julcsa, Ősz Nanica)

A „cséplőgépbe esett lány" balladája a 19–20. század fordulóján keletkezhetett, hiszen a géppel való cséplés csak az 1870-es években kezdett elterjedni, és az 1960-as évek elejéig volt szokásban. Az egyik szövegünkben az 1855. év nem hihető, valószínűleg csak a szótagszám miatt került ide, ugyanis nem a dátum, hanem a tragikus esemény közlése volt a fontos.

A mai fiatalok kedvéért, akik bizonyára már nem láttak ilyen cséplést, elmondjuk, hogy az asztal a cséplőgép teteje, ide dobálják az asztagról a legények a gabonakévéket (l. a 162. oldalon lévő fényképen). Itt áll egy lány (Farkas Julcsa, Ősz Nanica), aki a kévekötéleket elvágja, és a kévét az etetőnek adja, aki azt a dobba ereszti, ahol a magot kicsépelő szerkezetek vannak. A dobba esés balesete sokfelé megtörténhetett, ezért szerepel ebben a típusban olyan sok helyi jellegű szöveg. Az Ősz Nanicával történt eset – nincs okunk kételkedni – valóságos lehet, hiszen a szereplők neve, a helyszín pontos megnevezése az országosan elterjedt változatoktól (Farkas Julcsa) teljesen eltér, a helytörténeti kutatások talán igazolhatnák balladánk valóságtartalmát.

A baleset elmondása a különböző változatokban egységes szerkezetet mutat: Vagy az évszám megnevezésével vagy a „Hallottátok a faluba mi történt" sorral kezdődik. A baleset megtörténtét, a gépészhez szóló felszólítást azonosan írják le. A legtöbb szövegben a lány szeretője is ott van, máshol az édesanya fájdalmát énekelik meg. Az utolsó előtti versszak többnyire a főorvos ismert válaszát mondja: *Ennek csak a Jóisten az orvosa!* A befejezés a balesetben meghalt lány különleges temetésének leírása, amely – a népszokás szerint – elmaradt lakodalmát is kifejezi: *Gyertëk, lányok öltözzünk föl fehérbe, / Farkas Julcsát vigyük a temetőbe, / Gyöngykoszorut tëgyünk föl a fejére...*

A 86–88. sz. dalok közeli dallamvariációk, országosan elterjedt dallam (vö. Vargyas, 1976. 776.). A 89. sz. dallam ezektől eltér, ritkább előfordulású, szövege is részletezőbb, műdalos fordulatokat tartalmaz (vö. Vargyas, 1976. 779.).

Ponyva- vagy krimiballadák

90.

Halljátok-ë, mi történt a pusztába ... (Bíró Margit)

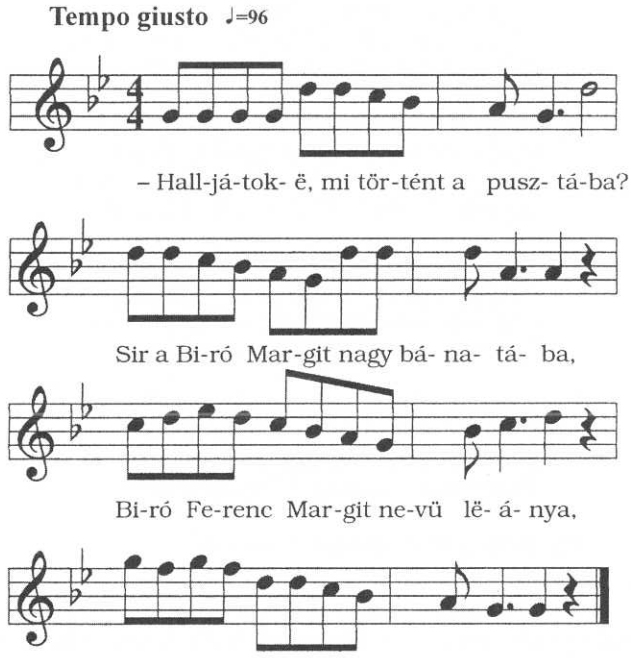

2. Mivel Margit sok legényt csalogatott,
Kis Imrének hű szerelmet ajánlott.
– Jól van, Margit, szivem párja, szeretlek,
Jövő ősszel feleségül elvészlek.

3. De Imrének más lány járt az eszébe,
Izenetët kapott Zsuzsi nevébe,
Azt mondta, hogy elmëgyünk őt mëgnézni,
Nagybátyjával Cserép Zsuzsit mëgkérni.

4. El is mëntek ők ëgy szombaton este,
Cserépné már a kapuba kinn leste,
Egypár szóra forró csolkot is kapott,
Kis Imrének az asztalnál helyt adott.

5. Hónap mënjetëk el a pap elejbe,
Irassátok nevetëk a nagy könyvbe,
Mert ha eztet Biró Margit mëgtudja,
Lëányomat örökre elátkozza.

6. Másnap rëggel hetet ütött az óra,
Biró Margit elindult a kiskutra,
Mily szomoru hirt hallott ő a kuton,
Alig várta hazaérjën az úton.

7. Alig várta korsóját lëtëhesse,
Igyenëssen Kis Imréék elejbe,
Ëggyet sëm szót, csak az ajtót zörgeti:
– Álnok bëtyár, csak ëgy szóra gyere ki!

8. – Imre, igaz-ë hogy mëgházosodtál,
A szivemre ily nagy bánatot hoztál,
– Igaz bizon, Biró Margit, szeress mást,
Hét esztendeig szerettük mi ëgymást!

9. – Álnok bëtyár, add ide a jobb kezed,
Hadd kivánok nekëd boldog életët,
Három évig, mëg harminchat hónapig
Nyomjad, Imre, jászos ágyad fenekit!

10. Kilenc orvos patikáját használjad,
Nyugalmadat sëhol föl në találjad,
A fekete föld be në vëgyën gyomrába,
Vessën ki a sirhalmad oldalára!

11. Másnap rëggel nyócat ütött az óra,
Biró Margit elindult a nagy utra,
Ha köszöntek, Margit el sëm fogadta,
Hazamënt, és magát fölakasztotta.

Buzsák, 1982. Zrínyi János 47 é.

Tipikus ponyvaballada, Somogy mindegyik részén ismerik, több példányban gyűjtöttük össze. Változatai nem lényegesek, ez is azt bizonyítja, hogy leírt formáról tanulták meg, és a keletkezése óta eltelt idő nem volt elég a folklorizálódás megindulására. Típusneve: „öngyilkos elhagyott szerető" (Vargyas, 1976, 626–28).

Szövegében a tragikus cselekmény aprólékos elmondása során csak néhány ismert fordulatot használ, pl.: *Halljátok-ë, mi történt a pusztába...* Népköltészeti értékű továbbá az átok megfogalmazása: *Három évig, mëg harminchat hónapig / Nyomjad, Imre, jászos ágyad fenekit. / Kilenc orvos patikáját használjad, / Nyugalmadat sëhol föl në találjad. / A fekete föld në vëgyën a gyomrába, / Vessën ki a sirhalmod oldalára!*

91.

Szabolcs megye, nyirëgyházi zöld erdő ...

(Szabó Gyula és Horvát Jolán)

Tempo giusto ♩=96

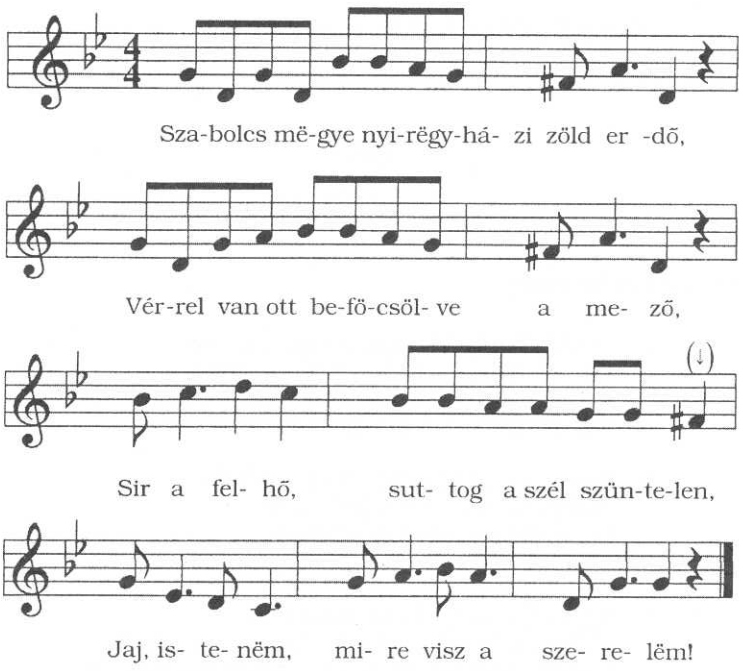

2. Szabó Gyula Horvát Jolánt szerette,
De a Jolán anyja ezt nëm engedte.
– Mëgállj, Jolán, ha nëm hagynak szeretni,
Mëglátják, hogy mit fogok cselekëdni!

3. Szabó Gyula ëgy vasárnap délután,
Jolánkával találkozott az utcán,
Hivta őtet a mezőre sétálni,
Van ott virág, koszorúba kötözni.

4. Ahogy szépën kiértek a mezőre,
Ëgymás mellé lëültek a dülőre:
– Szép kedvesëm, ha nëm lëhetünk ëgymásé,
Halljunk mëg hát mind a ketten ëgymásér!

5. Horvát Jolán lëtérdepült a földre:
– Szép kedvesëm në ölj mëg a mezőbe!
De a rossz gyilkos nëm hajolt a szavára,
Földhöz vágta, rátaposott a nyakára.

6. Kezit-lábát össze-vissza vagdosta,
A fejét mëg a nyakától lëvágta,
Borotfával keritté ki a szivét,
Ugy küldte el másvilágra emlékét.

7. Hatlövetü rëvorverëm de fényës,
Ebből nekëm három goló ölég lësz:
– Verje më̈g az isten azt a rossz anyát,
Ki nëm hagyja szeretni a lëányát!

8. Gyertëk, lányok, öltözzetëk fehárbe,
Horvát Jolánt kisérjük a sirkertbe,
Mondjunk neki oly szomoru versëket,
Édësanyja szive hadd hasadjon më̈g!

Buzsák, 1982. Zrínyi János 47 é.

92.

Szabó Gyula Horvát Jolánt szerette...

Az előző (91. sz.) dallamára:

1. Szabó Gyula Horvát Jolánt szerette,
De a Jolánt az anyja nëm engedte.
– Jól van, Jolán, ha nëm hagynak szeretni,
Maj më̈glátod, mit fogok cselekëdmi!

2. Szabó Gyula ëgy vasárnap délután
Találkozott Jolánkával az utcán,
Hívta őtet a mezőre sétálni,
Hogy majd ottan virágot fognak szëdni.

3. Kiértek a szép virágos mezőre:
– Üljünk lë hát, szép kedvesëm, a földre,
Hogyha tudtad, hogy nëm lëhetünk ëgymásé,
Váljunk el hát, szép kedvesëm, ëgymástól!

4. A Jolánka térdre borult, könyörgött,
Hogy në ölje më̈g ottan a mezőkön,
De a gyilkos nëm hajolt a szavára,
Földhöz vágta, rátaposott a nyakára.

5. Kezit-lábát össze vissza vagdosta,
A fejét më̈g a nyakától lëvágta,
Bërëtfával metszëtte ki a szivét,
Azt vitte a mázsvilágra emlékül.

6. Hatlövetës kis pisztolyom, de fényës,
Abból nékëm három golyó ëlég lësz,
A két holttest ëgymásra van borulva,
Az egész világ bámulja és siratja.

7. Szabolcs më̈gye, nyirëgyházi nagy erdő,
Vérrel van ott csöpögtedvel a mező,
A zöld fü is, a fák is azt suttogják,
Hogy látod, babám, mire vitt a szerelëm!

Felsőmocsolád, 1973. Fodor Jánosné 56 é.

Jegyzetek

91–92. Szabolcs megye, nyíregyházi zöld erdő... (Szabó Gyula és Horvát Jolán)

„Újabb időkben, kétségtelenül vásári énekesek útján elterjedt, félnépi ballada. Szövege még nem ment át népi átköltésen, s ebben a fogalmazásban jelenik meg egymástól távoli területeken" (Vargyas, 1976, 625.). Típusneve: „az öngyilkos szeretőgyilkos." Somogyban, főleg Marcali környékén kedvelt ballada, szinte mindegyik adatközlőnk tudta. Az ilyen történetek elmesélése, éneklése a 19. század végi magyar falu hír- és szenzációigényét elégítette ki, a mai tv-krimikhez hasonló szórakozást nyújtottak. Amikor a balladát énekeseink előadták, többször előfordult, hogy a legvéresebb részeknél elnevették magukat, ez is azt bizonyítja, hogy nem személyes sorsukat, érzelmeiket látták a ponyvaballadában.

Az ilyen helyzetben a tragikus cselekmény indoklása elengedhetetlen, itt a gyilkos átokkal sújtja a szerelmesek egybekelését megakadályozó anyát:

Vergye mëg az isten azt a rossz anyát,
Ki nëm hagyja szeretni a lëányát!

A versíró szerint a közösség is elítéli a tragikus helyzetet előidéző anyát: *Édësanyja szive hadd hasadjon mëg!*

Ezekre a vásári énekekre nagyon jellemző a befejező versszak, ugyanis a népszokás is előírja, hogy a halott lány temetése egyúttal elmaradt lakodalmát is pótolja:

Gyertëk, lányok, öltözzetëk fehérbe,
Horváth Jolánt kisérjük a sirkertbe...

93.

Gyászba van a horvátkuti főutca... (Kuti Gyula)

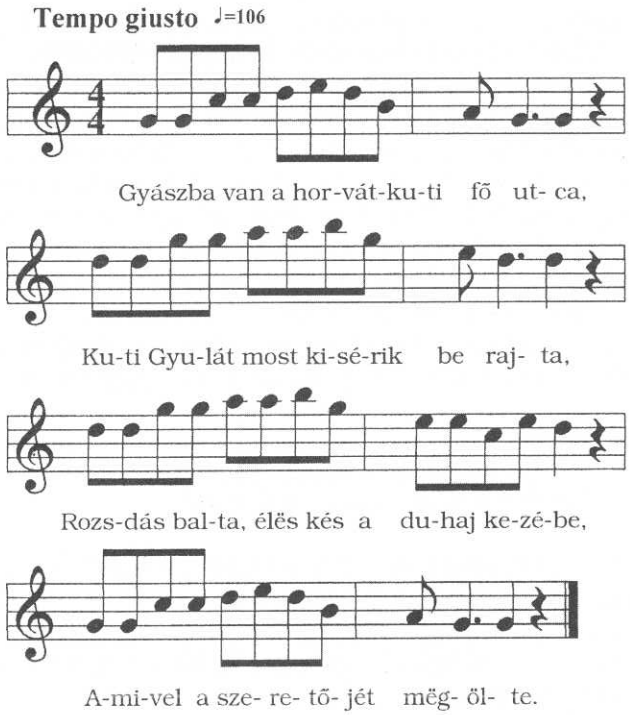

2. – Kuti Gyula, në m-ë fájt a të szived,
Mikor azt a Vörös kislányt mëgölted?
– Dehogynëm fájt, talán bizony mëg is hasadott,
Amikor mondta: jaj, istenëm, mëghalok!

3. – Kuti Gyula, mit gondoltál magadba,
Miért tëtted a holttestët a vasutra!
A fejébe két fejszecsapással vérëzëtt,
A testébe tizënkét szurás végzëtt.

4. Börtön tornyán tizënkettő az óra,
Jön a kujcsár az én bezárt ajtómra,
Rozsdás sajka vividzsa levest hoz a számomra,
Në csodálják, hogy el vagyok sápadva!

5. Kuti Gyula levelet ir anyjának,
Küggyön vánkost az ő kedves fiának.
– Tëdd, fiam, a fejed alá gyilkos kezedet,
Amivel a szeretődet mëgölted!

Nikla, 1973. Kovács János 65 é.

Jegyzetek

92. Gyászba van a horvátkuti fő utca... (Kuti Gyula)

Jellegzetesen helyi témájú és elterjedtségű krimiballada, gyűjtőnk, Hársházi Sarolta, szerencsés kézzel meg tudta örökíteni keletkezése valószínű történetét is:

„Horvátkuton vót ez a Kuti Gyula, hát mëg is van még, ott lakik. Aztán udvarút ëgy marcali lánnak, a Vörös kislánnak. Asztá, ugyë, terhes lëtt a lány, de nëm akarta elvënni. Asztá kihivta ide a kisgyótai állomáshó, asztá ott kétszër belevágott a fejibe baltávo, mëg tizënkétszër késsel belevágott. A lány mëghāt, asztá rátëtte a vasutra. Ugy, hogy a hajnali vonat körösztü is mënt rajta. Ez nëm vicc ám! Ez nëm ballada, ez valóság! Akkor uan sűdőlegénke vótam. Ebbü lëtt a nóta... Én ugy tudom, hogy a Berki Jancsi szerkesztëtte ezt a nótát, ugy tudom, hogy az... Hát a Gyula, a Kuti tizënöt évet kapott érte. Ugy kezdődik, hogy Gyászba van a horvátkuti főutca. Mikor kisérték be Horvátkutba, asztán a kést mëg a baltát, azt köllött neki vinni."

A nótát „szerkesztő" rímfaragó marcali lakos nevéhez több hasonló históriás ének is fűződik, ezekből azonban már csak töredékeket ismernek. Ő is használta a ponyvaballadák szokásos kliséit, sőt a befejező versszak képe már a rabénekekben, a betyárballadákban is megvan:

Kuti Gyula levelet ir anyjának,
Küggyön vánkost az ő kedves fiának.
– Tëdd, fiam, a fejed alá gyilkos kezedet,
Amivel a szeretődet mëgölted!

A horvátkúti eseményt leíró, tipikusan helyi jellegű balladánkat egy új stílusú dallamra énekelték.

94.

Rémségës hirt közöltek az újságok ...

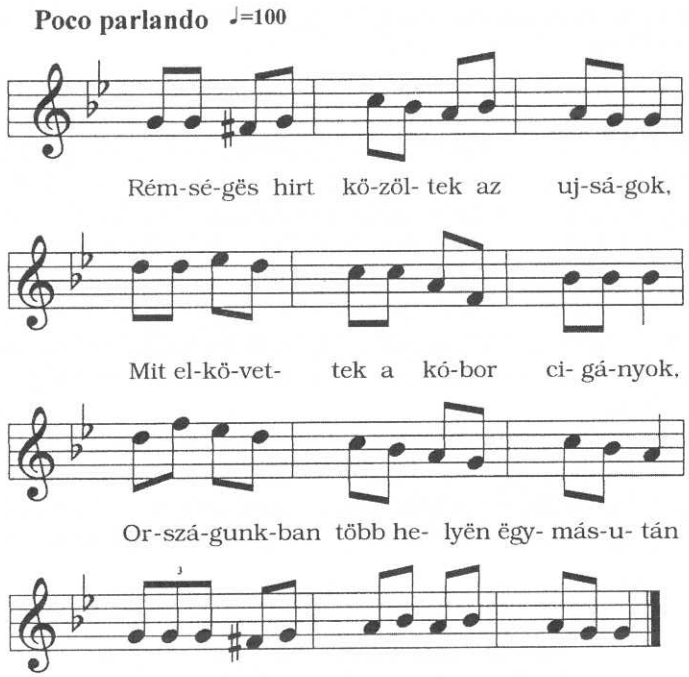

2. A dánosi pusztának az aljában,
Volt ëgy csárda ëgyedül ëgymagában,
Szarvas István volt annak a gazdája,
Mellette volt felesége, lëánya.

3. Péntëk este kilencre járt az óra,
Aludni mënt az asszony és Tëruska,
Szarvas uram ëgyedül ëgymagában
Várja nëm-ë vendég jön a csárdába.

4. Nëm is soká këllëtt neki várnia,
Jött ëgy nagy banda cigányármádia,
A cigányok bort kértek, de szaporán,
Pedig vérre volt szomjas a karaván.

5. Szarvas uram borért mënt a pincébe,
Ëgyszërcsak nagy sikoly hallik fülébe,
Sietve tér vissza a lakására:
Feleségét, lëányát hallva látja.

6. Szarvas uram, mikor eztet mëglátta,
Bemenekül a hátulsó szobába.
Mit használt az, hogy az ajtót bezárta,
Mert a cigány azt fejszével kivágta!

7. Szarvas uram életét kiontották,
Tejes kocsis is ott hever a söntésben,
És mikor a négy élettel végeztek,
Összes értékës tárgyat összeszëdtek.

A 3-4. sor dallamára:
Mikor aztán elmenekültek messze már,
Ráadásul fölgyujtották a csárdát.

8. Tüz láttára a sok népek elmëntek,
Akik látták a borzasztó esetët,
Mindënki csak akkor aztat sejtëtte,
Hogy eztet csak kóbor cigány tëhette.

9. Az országnak az összes kóbor cigányát
Összefogta csakhamar a zsandárság.
Börtönben ül mast már az a gaz banda,
Büntetését várja majd, hogy kikapja.

10. Holttestëket ëgymás mellé temették,
Az irsai temetőbe lëtëtték,
Égbe szállott szëgény ártatlan lelkük,
Imádkozzon mindën embër érëttük!

Büssü, 1967. Puska János 58 é.

95.

Rémségës hírt közöltek az ujságok...

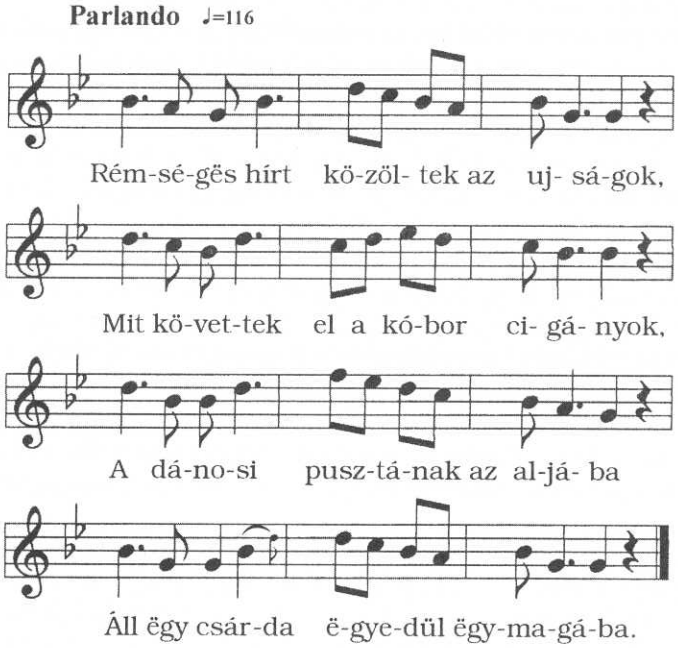

2. Szarvas István volt annak a gazdája,
Jobb oldalán felesége és lánya.
Péntek este kilencre jár az óra,
Alvóra tér az Annus és Tëruska.

3. Szarvas István ëgyedül ül magába,
Várval várja jön-ë vendég csárdába,
Nëm is sokat köllött néki várnia,
Csakhamar jött ëgy cigány ármándia.

4. Szarvas István borér mënt a pincébe,
Nagy sikoltás hallatszott a fülébe,
Szarvas István visszatér a lakásba,
Feleségét ott már halval találta.

5. Szintén a lánya is ki volt már végezvel,
Tagányi kocsis ott hever a söntésbe.
Bemenekül a hátusó szobába,
Mind hiába, hogy az ajtót rázárta.

6. Mer azt kisbaltával befeszitëtték,
Szarvas István életét is elvëtték,
Igy mikor a négy élettel végeztek,
Mindën értékës holmit összeszëdtek.

7. Igy mint aki jól végezte a dolgát,
Rájadásul fölgyujtották a házát.
Tüz láttára összemëntek a népek:
Biztos eztet kóbor cigány tëhette.

A 3–4. sor dallamára:
Az országnak mindën kóbor cigányát
Csakhamar összeszëdte a zsandárság.

Nikla, 1973. Virág Gyuláné Horváth Erzsébet 75 é.

94–95. Rémségës hirt közöltek az ujságok...

Ahogy a kezdősor is mutatja, ez a krimiballada a 19–20. század fordulóján, vagy a 20. század első évtizedeiben keletkezhetett, amikor már az újságok eljutottak a falvakba is, és akkoriban is a bűnügyi történetek számítottak a legnagyobb szenzációnak. Ugyanakkor még éltek és működtek a népi hírversírók, históriások, akik a vásárokon árulták a hírhedt gyilkosságokról, bűnügyekről szóló irományaikat, esetleg énekelt formában, rémisztő képeket mutogatva hívták fel ezekre a vásári sokadalom figyelmét. Mivel 1868-tól már a négyosztályos elemi iskola elvégzése kötelező volt, a falvakban is megnőtt az olvasni tudók száma, és egyre több ponyvakiadvány (kalendárium, vőfélykönyv, búcsús, istóriás ének stb.) került a parasztokhoz. Az a tény, hogy ennek a rablógyilkosságnak a leírása Somogy, Szolnok és más megyékben is lényegében hasonló, azt bizonyítja, hogy mindenhol egy nyomtatásban megjelentetett formából merítettek, ezt hagyományozták tovább egymás énekének megtanulásával.

Adatközlőink szerint ebben a történetben a század eleji állapotok láthatók, amikor még vándorló cigánykaravánok is voltak, („kóbor cigányok"), akiket még nem sikerült letelepíteni, sőt az országhatárokon is átjártak.

Zala megyében is feljegyezték, sőt Vajda József szerint a történet egyik szereplője novai volt (Vajda, 1978. 23.). Zalában és Szolnok megyében is a kezdőstrófa a nálunk második versszakkal jelzett szöveggel indul, ezért itt a címe: A dánosi pusztának az aljában (vö. még Gulyás–Szabó, 1977. 76–9.). Az általunk közölt, nagyjából azonos tartalmú két szövegváltozatot más-más új stílusú dallamra énekelték.

Somogyi betyármondák

Zselici betyárhagyományok

Akárcsak Somogy más tájain, itt is sokat mesélnek Patkóról, Sobriról, Juhász Andrásról, és nagyon sok betyárokkal kapcsolatos dűlőnév fordul elő Kadarkút, Hedrehely környékén. Több betyár ezen a vidéken született, itteni pásztorból lett betyárrá, vagy ezen a tájon végezte életét (pl. Bene Vendel, Bergán /Fülöp/ József, Kara Miska, Radics István, Kutyási /Leopold/ György, Jakab János).

A Pali-temető

A legkülönösebb, már meseszerű történet az alig ismert Mészáros Pál, betyárnevén *Nagy Pál* alakjához fűződik. A zselici erdők környékén, az 1850-es években betyárkodott. A néphagyomány a szegények pártfogójának tekintette, és a következő történetet mesélik róla (ez egyébként általánosan ismert monda, több népszerű betyárral kapcsolatban is előfordul):

Egy szegény asszony néhány rőf vásznat akart venni a vásárban, de a kereskedő nagyon drágán adta, nem volt elég a pénze hozzá. Nagy Pali a vásárból hazafelé utazó zsidót megállította, és a szegény asszony számára kimérette vele a kért vásznat, csakhogy a rőf helyett a kocsirudat használta!

Ez a betyár is 1860-ban végezte, amikor a legtöbb somogyi betyárt és orgazdát elfogták. A vitorági erdőben tűzharcban a pandúrok agyonlőtték. A sírja ott van, ahol lelőtték: Szenna, Visnye, Kopaszhegy és Bánya útelágazásánál.

A néphagyomány szerint a híres betyárt nem fogta a pandúrok golyója. Az ősmondák, mítoszok csodás alakjaihoz hasonlóan volt egy titka: csak olyan lövedékkel lehet elpusztítani, amelyet egy hétéves juharfából készített, aztán hét évig használt pipaszárból faragtak! Mások egyszerűen úgy mondták, hogy *sörnyefa pipaszárral* lehet lelőni. A titkot megtudta Mészáros egyik komája, aki később beállt pandúrnak. Beszerezte ezt a pipaszárat, és ez okozta Pali betyár végzetét. A néphit szerint ezzel szokták a boszorkányokat is agyonlőni, mert nekik sem árt a puskagolyó (Küllős, 1988, 40.).

Más betyársírok általában gondozatlanok, nem is tudjuk helyüket, ezt azonban 1860 óta mindig gondozza valaki, senki sem tudja, ki lehet, aki a korhadó fakeresztet kicseréli, és virágot helyez el a síron. A kereszt felirata is érdekes: *„A vármegye katonája lába nyomát sokat járta. Nagy Pál, akit megölt a pipaszár."*

A sírt és környékét sok kiránduló keresi fel, turistautak vezetnek erre, nyaranta pedig a természetes életmódot népszerűsítő alapítványok táborokat rendeznek a környéken.

A „Pali-temető", Nagy Pál betyár sírja. Fotó: Nagy Zoltán.

Simonfa környékének betyármondái

Mivel a Patkó testvérek a Zselicben, közeli Vásárosbécen születtek, ezen a vidéken gyakran megfordultak, számos csárdában, erdei rejtekhelyen tudnak tanyázásáról (pl. Bőszénfán: *Patkó-domb, Bandi-tető,* Simonfán: *Ijesztő-vőgy* stb.). Somogy megye, de az egész Dunántúl leghíresebb betyárjai voltak. A két Patkó testvért valódi nevükön Tóth Jánosnak és öccsét Tóth Istvánnak nevezték, de a nép mondáiban személyük eggyé ötvöződött *Patkó Bandi* néven. János a 12 évi olaszországi katonai szolgálat letöltése után, 35 éves korában kezdett betyárkodni, öccse pedig 33 éves korában csatlakozott bátyja bandájához. Nem sokáig voltak együtt, mert összevesztek a vezetésen és a rablott holmi elosztásán. István egy külön bandát hozott össze.

Jancsiról sok népdal keletkezett, főleg mulatós hetykeségét, a pandúrokat, csúfnevükön: a „mankósokat" kigúnyoló természetét emlegetik. Nevezetes tette volt, hogy anyja halálakor megjelent Bécen ablakos tótnak öltözve, és még a temetőbe is kikísérte drága halottját, erről szól a következő népdal:

Patkó, de bátor ember lettél,
Hogy anyád temetésére elmentél;
Felöltöztél ablakos tót ruhába,
Ráborultál édesanyád sírjára,
Ráborultál édesanyád sírjára,
Ötven-hatvan pandúr szemeláttára...

Ezen a vidéken az ő bandája lelkén szárad a mozsgói rablógyilkosság, a boldogasszonyfai rablás. Az üldözés elől Zala felé vette az útját. 1862-ben Nagykanizsa környékén, Galambokpusztán ütközött meg a Patkó banda az őket üldöző vadászkatonákkal, ott Jancsi súlyos sebet kapott. Bandája azonban tovább vitte, de Keszthely mellett Fenékpusztán sebe már annyira üszkösödött, hogy saját kérésére, alvezére, Bergán Jancsi agyonlőtte. Sírjáról nincs egyértelmű adat, vagy Fenékpusztán van eltemetve, vagy unokája szerint Pogányszentpéteren. Vikár Béla, híres néprajzkutató írta le, hogy ő Kiskomáromban látta a sírját az erdőszélen, út mentében álló kis halom a sírja, melybe egy bot van tűzve. A sírhalmot kegyeletes kezek folyamatosan gondozták.

Simonfán egy *Mészáros János* nevű betyár tetteit is emlegetik, aki főleg a gödrei Sárkány uraság furfangos kirablásával vált híressé. Mivel az uraságnak a bécsi udvarral is jó kapcsolatai voltak, a kastélyát állandóan katonák őrizték, és a kaposvári helyőrség is – szükség esetén – a rendelkezésére állt.

A betyárok hetykeségéhez, vakmerőségéhez tartozott, hogy nem egyszer meg is üzenték jövetelüket, előre követelték a pénzt. Mészáros János is megüzente a gödrei uraságnak, hogy hamarosan ki fogja rabolni. A betyár nemsokára meg is jelent a Gödre melletti útszéli csárdában, és a csárdástól rendelt maga és a bandája számára (a mesélő szerint 62 személyre) este 10 órára vacsorát. A csárdás költségeit előre ki is fizette. A csárdás, aki a Sárkány uraság bérlője volt, értesítette az uraságot, az pedig a csárdát körülzáratta a kaposvári katonasággal. De a betyárok csak nem jöttek, aztán éjfél felé jön egy hírhozó, aki jelenti, hogy amíg a katonák itt a csárda körül őrködtek, a betyár bandája megjelent a kastélyban, és ki is rabolták az uraságot.

Ennek a betyárnak egy jótettéről is mesélnek, mi szerint egy négygyerekes özvegyasszonyt pénzzel kisegített, nehogy elvegye a házát tőle hitelezője. Kitanította, hogy tanúk jelenlétében, nyugta ellenében adja vissza a kölcsön kapott pénzt. Az éjszaka folyamán azonban a betyár a jótékonykodással adott pénzét a gazdag embertől csöndben visszalopta.

Patosfai betyártörténetek

Egy juhász a betyárok és a pásztorok barátságáról mesélt. Öregapja nem hitte el a betyárnak, hogy észrevétlenül el tudja hajtani a birkáit. Öten vigyáztak az ötszáz birkára, és az aklon csak egy kapu volt. A betyár az éjjel mégis kihajtotta a nyájat a legelőre. Megmutatta a juhásznak, hogy képes erre. „Itt vannak, nézze, a birkái, csak hajtsa be üket, de többet azt a bëtyár embör előtt ki në mondja, hogy nëm löhet elhajtani üket!" Egyszer ezt a betyárt is elfogták a pandúrok, „pruszliba tötték", úgy vallatták:

„szöges mellénybe, amelyet ugy csavartak, de a bëtyár nëm vallott." Éjjelre a község bikaistállójának pajtájába zárták. A csordás felesége megsajnálta, vitt neki enni. A betyár hálából elmondta neki, hogy a közeli erdőben, melyik tájon van egy öreg tölgyfa, azt vágja ki. „Persze tele vót pénzzel! Az embör összeszödte magát, mer mögtaláta a fát, és övé lött a pénz. A bëtyár mög möghāt." (Dr. Marek János gyűjtéséből.)

A bábonyi betyársírok

A fiatalabb Patkót a nép szerint veleszületett természete, „vére" vitte a betyárságba, nagy hangú volt, még azzal is kérkedett, hogy Ferenc József császárt is kirabolja. De csak kisebb rablásokat, disznó- és birkatolvajlásokat írnak a rovására. A néphit szerint őt sem fogta a golyó, a jáger katonák nem tudják megfogni:

Patkó Pista sétál a sík mezőben,
Dupla pisztoly a derekán gyűszűben,
Gyűszű szíjja a derekát szorítja,
Meg nem fogja negyven jáger katona..

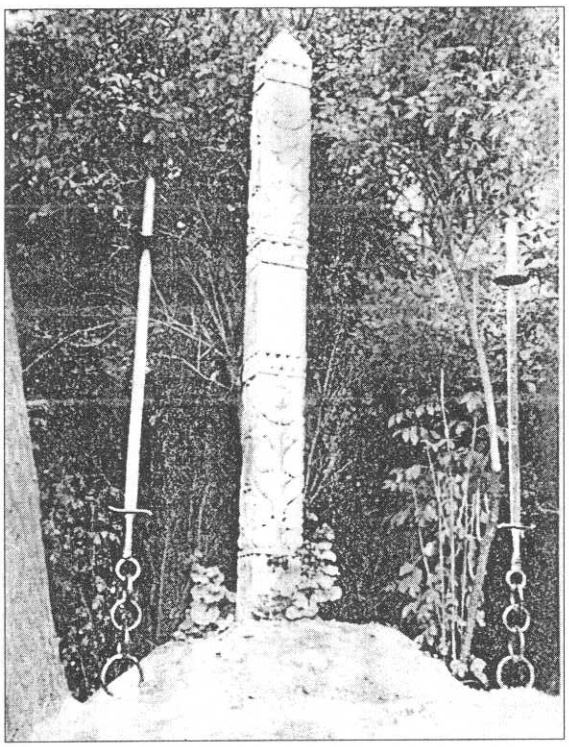

A betyárok kopjafája a bábonyi temetőben

Hamar elérte őt is a végzete, 1862. szeptember 12-én a nyimi sűrűben a pandúrok körbefogták, társát, Balassa Józsit lelőtték, Patkó is halálos sebet kapott egy „vágott golyótól." Később Nagybábonyban egy kazal tövében találták meg, innen Horváth Mihály házába vitték, szalmára fektették, és orvost hívtak. A hagyomány szerint a sebláztól gyötört betyár vizet kért őrzőjétől, Jani Istvántól, de ő bort hozott neki. Ezért hálából Patkó megsúgta neki, hogy a falu gombóci határában melyik kazlat vegye meg, mert ott rejtette el a pénzét. Aztán a kazlat mégis Dobos kisbíró vette meg, aki meg is gazdagodott. Patkó Pista 1862. szeptember 22-én halt meg, Balassa meg egy nappal korábban, mindkét betyárt egyházi szertartás nélkül hantolták el a régi temető árkában. Dr. Halasy Miklós – Radnay Gyula festőművész unokája – faragtatott 1986-ban bükkfaoszlopot a két betyár sírjára.

A fejfa előtt két kandelláber: láncokon álló kardok jelképezve vitézségüket és rabságukat egyszerre. Az emlékmű felirata:

Itt nyugszik
Pandúrgolyóktól találva
Két kujtorgó legény
– PATKÓ PISTA –
Tóth István
Meghalt 1862. sep. 22-én és
– BALASSA JÓZSI –
Meghalt 1862. sep. 21-én
SOMOGYI BETYÁROK
Egyházi szertartás
nélkül – elásattak
1862. sept. 24-én
– E HELYEN –

Niklai betyármondák

(Hársházi István: Niklai hagyományok c. könyve alapján)

Légrádi Kisjóska Gábor tragédiája

1849. november 2-án Niklán két jól öltözött idegen, egy férfi és egy nő fuvarost keresett, hogy Veszprém megyébe vigye el őket. Senki sem vállalta a jól fizető fuvart, mert az idegenek gyanúsak voltak. A nő egy szót sem szólt, úgy vélték, hogy valójában ő álruhás férfi. Végül Kisjóska Gábor vállalta el a fuvart, de a család hiába várta vissza. Keresésére indultak: a faluszemesi csárdában hírt hallottak róla és az utasairól. Egy öreg halász is előkerült, aki hallotta, hogy az éjszaka a nádas felől segítségért kiáltott valaki. Azt is elmondta, hogy *Sobri Jóska* is haragszik a környéken garázdálkodó gyilkosokra, mert rossz hírét keltik a betyároknak. Később Niklán megjelent a házuknál Tótszentpálról *Szép Pesta*, aki a falusiak szerint Sobri bandájába tartozott. Üzenetet hozott Sobritól, hogy elfogtak két „csavargó dezentort", nézzék meg, ők vitték-e el a fiukat fuvarba. Szép Pesta és más betyárok a Bakony erdejébe vezették őket, ahol ráismertek a Niklán járt idegenekre. A gyilkosoktól elszedett pénzt elküldték Gábor özvegyének, „hogy kis gyermekét legyen miből nevelni." Sobriék – a monda szerint – igazságot szolgáltattak, a két gyilkos „gyertyáját is kioltották." – A hatóságok Légrádi Gábor eltűnését a betyárok számlájára írták, de Niklán éppen abban hittek, hogy a mindent tudó Sobri szolgáltatott igazságot.

Niklai betyárok

A környéken általában Sobri Jóska bandájához tartozó emberek laktak, ilyenek Niklán *Felka Gábor, Sarkos Gyura, Bagó Pesta, Nyers Jóska,* Táskán *Palkó Pesta*, Szentpálon pedig *Szép Pesta*. A leghíresebb azonban *Fatüje Jankó* volt. Őt állítólag egy buzsáki zsellérlány – törvénytelen gyermekeként – titokban szülte meg, és az erdőben egy fa tövéhez tette ki. Az erdős találta meg, náluk nevelkedett föl. Arról nem tudnak, hogy miért kezdett el betyárkodni. A mondák az ellopott jószágokról, a csárdai mulatozásokról, szeretőiről szólnak. A betyárokat a pásztorok segítették, ők és a csárdások voltak legtöbbször az orgazdák is.

A niklai *Pihe Kati* a lopott szarvasmarhák szarvának átformálásához is értett: frissen sült forró kenyeret húzott rájuk, amikor ettől a szarvuk megpuhult, az eredeti formájukat megváltoztatta.

Fatüje Jankó Sobri első embere volt, azt mesélték, hogy a hátára egy akasztófa volt besütve, már a börtönt is megjárta. Azt a hiedelmet is elmondták vele kapcsolatban, hogy egyszer meggyilkolt egy viselős asszonyt, hogy a meg nem született gyermekének az ujját megszerezze: ezzel minden zárat kinyitott, és a pandúrok sem tudták elfogni.

Becsali csárda – Szetsey tanya

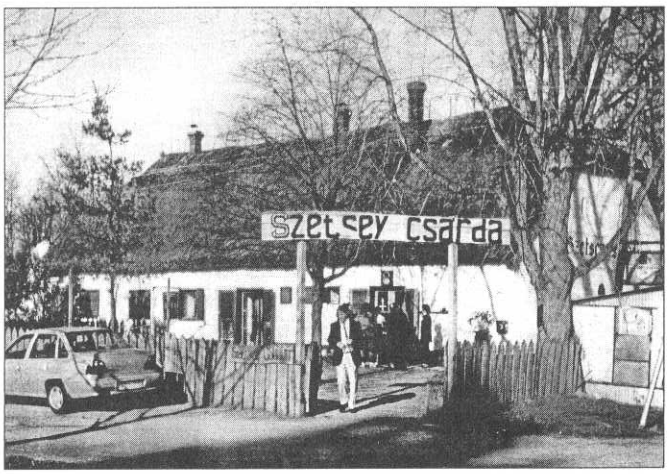

A Szetsey csárda 1992-ben. Fotó: Gál József.

Ez a csárda még a közelmúltban is működött, Öreglak és Nikla között a Postaút mentén van, itt fordul az út Pusztakovácsi és Somogyfajsz felé.

Még ma is mesélik, hogy a pincéjéből egy alagút vezetett a mögötte lévő fenyves erdőbe, ezen tudtak a betyárok üldözőik elől elmenekülni. Mások szerint „...a kémény olyan szërkëzettel járt, hogy a kéményajtón mëntek be, a kéménybü ëgy alagut lëmënt a pincébe, a pincébü mëg az

erdőbe. És állittólag ëgy csëndőrt itt füstűtek is fő utójjára. Mer elárúták üket, állittólag a kocsmárosné árulta el ezëket a rablókat. És amikor mënt utánnuk, de csak a rablóvezér tudta ennek a járátját, ennek az ajtónak, és amikor a csëndőr bemënt, becsapódott az ajtó, és onnan kivënni már nëm tudták, ott füstülődött mëg állittólag." (Hársházi Sarolta gyűjtése, 1969)

A niklai betyárhagyomány szerint ebben a csárdában három híres betyár – *Sobri Jóska, Patkó Bandi* és *Juhász András* – is megfordult, természetesen a bandájukhoz tartozó betyárokkal együtt. A szép csaplárosné – *Csecse Rozi* – Fatüje kedvese volt, de Juhász Andrással is „jóban volt." Egy történet szerint Fatüje a társaival majdnem meglepte itt Juhász Andrást, akit a csárdásné az utolsó pillanatban menekített el.

Piróki csárda

A berki malom tájékán, a kopári és a csömendi út mentén, nagy erdőségek között feküdt. Ennek *Pirók Márton (Marcin)* volt a tulajdonosa, aki korábban Horvátországban betyárkodott. Állítólag Sobri hozta ide, a betyárok nála beszélték meg rablásaikat, orgazdájuk volt. A mondák szerint a csárdás lánya, *Pirók Sári* Sobri szeretője volt. A csárdás kutyái – a történetek szerint – két kilométerről megérezték a pandúr vagy a zsandár szagát.

A marcali apátúr kirablása

A pap mindenhol azzal kérkedett, hogy neki nem járnak túl az eszén a „kékgatyások." Sobri levelet küldött a papnak, amelyben megírta, hogy ezer forintot és két szarvasmarhát tartson készen, mert a bandájával hamarosan érte mennek. A környéket megszállták a pandúrok, várták a betyárokat. Egyszer Sobri megjelent két legényével, mészárosnak volt öltözve, beüzent, hogy itt van Keszthelyről a Mezticz mészáros. A pandúrok és az apátúr gyanútlanul beengedte őket, ott a betyárok elvették a követelt pénzt, elvezették a teheneket. A papnak meghagyták, hogy két óra hosszat csendben legyen, aztán a „mészárosok" nyugodtan eltávoztak.

Juhász Andrásról

A Nikla környéki hagyomány szerint a betyárvezér sokszor megbosszulta a szegényeken esett sérelmeket. Egy majorgazda arról volt híres, hogy minden valamire való menyecskét vagy szép lányt megerőszakolt. Ha ezért a hozzátartozók szóltak, felmondott nekik, vagy megverette őket. Ezért a magatartásáért Juhász Andrásék egyszer egy akácos mellett elfogták, és kiherélték. A bogáti Inkey báró gazdatisztjét – aki hasonló vétkeket követett el – még szörnyűbben büntették meg: őt az eddei temetőnél szedték le a lováról, kiherélték, hímvesszőjét is levágták, majd a lakását kirabolták és felgyújtották.

A sörnyeiek szerint Juhász András lőtte agyon Cseli pandúrt, mert az el akarta fogni őt a kedvesénél, de a betyár ki tudott ugrani az ablakon,

azonban kezét lövés érte. Erről egy betyárdal is keletkezett (l. Hársházi i. m. 209). A pandúrt Somogysárdon temették el.

A néphagyomány egy része Juhász András bandáját tartja a fajszi Kund uraság gyilkosának: „Az uradalmi fókából disznókat lopott társaival. Utközbe a Kund Béla uraság mëgállitotta őket. A bëtyárok fejszével fejbe vágták." (Hársházi Sarolta gyűjtése, 1969)

A Kund uraság meggyilkolását Hársházi István Niklai hagyományok c. könyvében másképp mondja el, szerinte, adatközlői szerint ebben a betyárok ártatlanok, az uraság erőszakossága okozta halálát. Ezek szerint az osztopáni Tallián uraság eladott egy fóka süldőt, ezt az ő emberei hajtották Szabásra. Útközben Kund Béla korbáccsal rájuk támadt, rablóknak nevezte őket, a disznóhajtók az összecsapás hevében lelőtték az uraságot. Később önként feladták magukat a vármegyénél, fogházbüntetést kaptak, melyet az illovai fegyintézetben töltöttek le.

Juhász András felesége Pusztakovácsiban lakott, a betyárt azonban mindig keresték, nem mert hazamenni. Egyszer drótostót képében látogatta meg a feleségét, beszélgetett vele, pénzt adott neki. Azt is mesélik, hogy Pusztakovácsiban az Ördöngös kastélynál rejtőzködött el, a kéményen szokott kimenni.

Betyáremlékek a Nagyberek vidékén

Balatonkeresztúr környékén is nagy betyárjárás volt, a bujdosás, menekülés iránya a Nagyberek vidéke, az erdők, a Kis-Balaton és a Bakony voltak. „A Bari-hegytől délre, a Vadaskerti-dűlőben a mai nap is gondoznak egy ismeretlen betyársírt. A vadászok arra járva a kereszt alá szoktak tenni zöldágat vagy mezei virágot. Sírját egy tölgyfából készült keresztet jelzi, amire a következő van írva: *Pörkütt Márton Betyárok áldozata, 1933. Páger erdő őr.* A hagyomány szerint elárulta betyártársait, ezért végezték ki. Elevenen elégették (Tengerdi, 2000. 40.).

Pörkütt Márton sírkeresztje. Fotó: Tengerdi Győző

Ezen a vidéken betyárkodott *Nád Jancsi* és *Ferus Ferkó* is, rájuk a nép az Adattárban közölt ballada alapján emlékezik. Nagyon sok betyártörténet fűződik a környékbeli csárdákhoz, ezekről részletesen A gyöngyösi csárda c. könyvben lehet olvasni (l. Zákonyi, 1988.).

Pogányszentpéter betyármondái

Tóth Mihály faragópásztor szerint az ő nagyapja volt Patkó Bandi, akinek itt lakott a felesége, tehát gyakran megfordult errefelé. Szerinte itt is van eltemetve a temetőben. Erről a helyiek nem tudnak, és az a valószínű, hogy a betyárt Bábonyban temették el.

A vidéken sokat portyázott *Hajnal Jancsi* bandája, társai voltak még a következők: *Rezánszki Pista, Kis József, Márton Vendel, Horvát Mihály, Márton Pista* és egy *Körtési* nevű ember is. Gönczi: A somogyi betyárvilág c. könyve szerint Hajnal Jancsi először Patkó Pista bandájához tartozott, később Kara Mihállyal létesített önálló bandát. Híres tette Deák Ferenc kirablása volt. *Márton Vendel* Gönczi kutatása szerint Oroszlán Pali bandájában volt: „Középtermetű, kiálló pofacsontú, szűkmellű ember, aki úgy nézett ki, mint valami tigris... Arcán ott ült a gonoszság minden jele" (i. m. 316). Olyan kemény ember volt, hogy egyszer cserfa parazsát tették a kezébe, amely egészen átégette; mégsem vallott!

Kis József úgy lett betyár, hogy először ártatlanul börtönözték be, s mivel onnan megszökött, már nem térhetett ki sorsa elől. Híres tette a szaplányosi molnár két deresének elrablása, hiába őrizték azt a molnár hatalmas kutyái. (l. részletesebben: Knézy Judit: Fejezetek Pogányszentpéter szellemi néprajzából = Somogyi Múzeum 12. sz. 90–1).

Csurgó környéki betyáremlék

Porrogszentkirályon a határban volt egy vízimalom, a hagyomány szerint gyakran járt ide egy *Kulupács* nevű betyár. Egy dal is keletkezett róla:

A Kulupács életébe de sok lovat lopott
Balog mónár két szép lánya abbu ruházkodott
Hej Kulupács, Kulupács
Most már többet nëm danász,
Mögkötték a nyakkendőd,
Sirhat a szeretőd!

Csurgó határában a *Kulupács-kút* helynévhez pedig a következő magyarázat kapcsolódik: „A néphagyomány szerint itt akasztották fel Kulupács Pista nevű betyárt. Ő hajtotta el a major birkáit, de szét is osztotta a szegények között" (Somogy megye földrajzi nevei 625.). Gönczi is úgy tudja, hogy itt akasztották fel, „ a temető sarkában van elföldelve minden külső jel nélkül" (i. m. 401.).

Szántódi betyármondák

Ezen a vidéken *Sobri Jóskát* és a Koppány völgyéből néha ide látogató *Patkó Pistát* emlegetik. Sobri az üldözői elől Somogyba menekült, s amikor a lápafői erdőszélen bandájával harcba került, az utolsó töltényével főbe lőtte magát. *Répa Rozi*, a kedvese, gyalog indult keresésére, de csak a sírját találta. Állítólag ő is rabságba esett, gyermeke pedig bujdosás közben, itt a kőröshegyi Öreghegyen halt éhen.

Máshol is mesélik a következő történetet: A betyárok kihallgatták a zamárdi vásárra igyekvő asszonyok beszélgetését. Az egyik azt mondta a betyárokról, hogy jó emberek, még pénzt is adnak a szegényeknek, a másik szerint ronda emberek, félni kell tőlük. Visszafelé jövet a betyárokat gyalázó asszonyt megfogták, és gombostűt vertek a talpába. Némely községben úgy tudják, hogy a betyárok adtak pénzt a vásárba menőknek, hogy hozzanak gombostűt.

Egy monda szerint Sobri Jóska édesanyja Szántódon halt meg. Temetésén egyszer csak megjelent egy drótostót, mindenki csodálkozott, hogy mennyire siratja a szegény elhunytat. Később derült ki, hogy Sobri jött el álruhában anyja temetésére. Ezt az esetet kapcsolják még Patkóhoz és Juhász Andráshoz is.

A Patkó testvérek többször beüzentek a pusztára, hogy vigyenek ki ebédet a nagy fához tizenkét személyre. Részletesen elmondják az étrendet és a biztonsági intézkedéseket is (l. bővebben: Piller Dezső: Szántódpuszta. Kaposvár, 1978. 93–5).

Büssüi betyártörténetek

A betyárcsárdákról

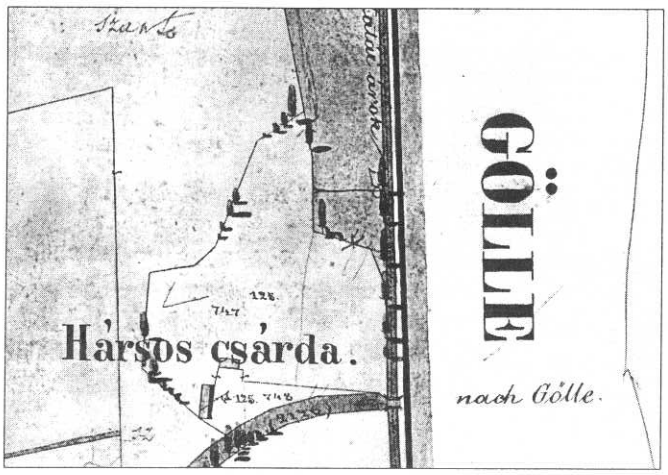

A büssüi Hársos csárda

A Gölle–Kaposvár megyei út mentén állt a hírhedt *Hársosi csárda*, Zimány felé a *Betekintő csárda*. Ezek lebontatása, mivel félre eső voltuk miatt a betyárok, rablók kedvelt tanyái voltak, többször szóba került, végül Mérey főispán 1864-ben el is rendelte. Büssüben úgy tudják, hogy a Hársosi csárda 1897-ig még működött, ekkor ütötték agyon *Hifner Mátyást*, az utolsó csárdást. A környék rablóinak, tol-

vajainak orgazdája volt, a rablók féltek, hogy elárulja őket a pandúr őrmesternek, ezért a birkaházi vásárállásnál kisfejszével fejbe vágták, és az ott lévő rossz kútba dobták.

Kazsokhoz közel feküdt az *Éva csárda*, amely kanászok kedvelt mulató helye volt. A Hársosi és az Éva csárdával kapcsolatosan is emlegetik, hogy a romjai között emberi csontvázat találtak, „ez biztos, hogy nëm valami tisztösségös körülmények között kerülhetött oda" (bővebben: Várkonyi, 1988.).

Patkó Pista rablási kísérlete Büssüben

1861-ben tizenketted magával megjelent Büssüben, először az *Éva csárdában* mulattak. Majd a *Gaál-kastélyhoz* mentek, egyesek szerint délután négy órakor (augusztus végén), mások szerint éjjel. Az uraság nem volt otthon, az inasától követelték a pénzt. A kasszát megtalálták, fejszével próbálták feltörni, de nem sikerült. A falu népének azt mondták, „hogyha jelöntést tönne valaki, vagy ellene akar szegűni, akkor a falunak a négy sarka tüzbe áll!" Aztán befogattak a parádéskocsissal, és meghagyták neki, hogy hajtson a madarasi erdő felé [Karád vidékén], hátra ne nézzen, ne tudja senki, hol szálltak le, egy óra múlva forduljon meg, akkor hazamehet. Az uraság a rablási kísérlet után a parádés kocsisát „Patkó kocsisának" nevezte, és „kiadott rajta."

Keserü Pista betyárkodása

A büssüi *Éva csárdában* az 1860-as években *Szép Ferenc* volt a csárdás, akinek a felesége Keserü Pista betyár testvére volt. Patkó Pista a bandájával sokszor megfordult itt az eldugott, erdő melletti csárdában. A csárdásék orgazdák voltak, a betyárok „ide hurcúták a lopott tárgyakat." „Jó mönt nekik, de a végin azután mégis ugy ütötték agyon a kocsmárost a betyárok. Keserü Pistát nem fogták el Patkóval együtt, ő beszegődött a nagytoldipusztai intézőhöz kocsisnak. Állítólag ez az intéző is a betyárok orgazdája volt. Félt attól, hogy Keserü Pista leleplezi, ezt meg akarta előzni, és beárulta a volt betyárt a csendőröknek. Azok egy híd alatt vártak a kocsijukra, Keserü Pista már nem tudott elmenekülni, így került a törvény elé.

Büssüi történetek Juhász Andrásról

Adatközlőnk nagyapja Bogáton együtt juhászkodott vele, elmondása szerint már a Bogátról való elbocsátása előtt is gyakran eljárt éjszakánként „szörözni", csaknem minden éjjel „bóklászott." A társának azt mondta, hogy muszáj ezt tenni, mert családja, két gyereke van, „nem tudom a családomat másképp eltartani." Egyik éjjeli „bóklészás" után a nyája mellett elaludt, a birkák „nekimöntek a lucernának", ettől fölfúvódtak. Az intéző kiadott rajta, de olyan elbocsátó levelet írt neki, hogy többet sehol sem alkalmazták. Juhász András megfenyegette a tiszttartót, hogy ezért meggyilkolja. „A kutyájjait bezárta a faházbo Juhász András, a

tisztartót mög'gyilkúta feleségöstü, gyermököstü, mindönöstü, az egész családot mög'gyilkúta. Ekkol lött az igazi, valódi bëtyár. Ekkor aztán bujdosóvá vát."

El szokott jönni Tátompusztára az egykori juhásztársa után a legényeivel vacsorára.

A betyárok büssüi rablási kísérletét Juhász András bandájának is tulajdonítják. Külön mesés elem ebben, hogy állítólag az uraságék a kastély alatti alagúton menekültek el. A kasszát nem tudták feltörni, a néphagyomány szerint pedig csak egy kis ütést kellett volna még adni rá! Úgy is mesélik, hogy azért hagyták abba a kassza feltörését, mert az egész falu népe „rohant högyibük." Itt laktak ugyanis a kastély mellett a pandúrok, „Kert-Kapoli pandúr őrmester" és a „Pandúr Csapó." „Mer az egész falu hajtotta üket. Mög akarták fogni! pandurokkal ëggyütt!... „A Kert-Kapoli az alatt a gyërtyánfa alatt szalatt ē, ahol Juhász András űdögét, mer āra a fára ugrott fő."

Savanyó Jóska Lengyeltóti, Hács és Gyugy környékén

Béndekpusztán a földbirtokos szép szobalányának a betyártól gyereke született, ezért az uraság elbocsátotta. Savanyó Jóska Katicát és a kisfiát a Gyugy községhez tartozó Bók-hegyben lakó Beke Andrásnál helyezte el, akit busásan megfizetett. Egyszer Savanyó Jóska útját állta a béndekpusztai uraságnak: „Nekem nem a pénze kell, hanem azt akarom, hogy a Katicát és a kis Jóskát fogadja vissza a kastélyba! Ha nem, akkor három nap múlva jövök, és betyár módon leszámolok.!"

Savanyó szép szál, derék ember volt, pörge bajuszú, haja, szeme barna. Pásztorszűrt viselt, ezzel terítette le lovát is. Fehér, hosszú rojtos gatya, magas tetejű kalap, fehér vagy fekete ing és mindig csizma volt rajta. Forgópisztolyból 2–3 is lógott az oldalán.

Sokszor segítette a szegény embereket. A Gyugy községből a lengyeltóti vásárra igyekvőket megállította, és kikérdezte őket, hogy mit szeretnének vásárolni. Az egyik asszonynak 40 tallért adott, és így öreg tehén helyett sikerült neki előhasú üszőt vásárolni.

Savanyó Jóskának mindig fiatal csikóparipája volt, ő tanította be hűségre, koplalásra. Megtanította a lovát, ha kint voltak a szabad ég alatt, hogy minden közeledőt jelezzen a gazdájának.

Úgy tudják, hogy a Balaton környékén egyszer mégis csak elfogták a pandúrok, és börtönbe vetették. Amikor kiszabadult, egy Balaton környéki kőbarlangban rejtőzött el, de a sok fázástól megbetegedett, ezért saját fegyverével oltotta ki életét (l. bővebben: Jeli, 1982.).

Pásztorok és betyárok

Takáts Gyula: Somogyi pásztorvilág c. könyvében az egykori gulyások, juhászok, kanászok elbeszélése alapján sok betyártörténetet jegyzett le. A 20. század elejének pásztorai őseik emlékei alapján példákat mondtak a pásztorok és a betyárok együttműködésére. Különösen a kanászok közül került ki sok alkalmi betyár, hiszen ők vadabb természetűek voltak, általános gyakorlat volt körükben a „disznószerzés", amikor pl. egy Dráva melléki uradalomból loptak, hajtottak el éjszaka 40–50 disznót. Ez az „elhajtás" még 1900 táján is előfordult. A kanászok és a betyárok „körösztkomámnak" nevezték egymást, összejátszottak, segítettek egymásnak. A kanászok között sok volt, aki nappal „őrözött", s csak éjszakánként indult lopni. A kanászokat a többi pásztor lopósnak tartotta, míg egy gulyás tíz évig is elvolt egy helyen, addig „egy vérbeli kanász egy év alatt tíz gazdát is cserélt." A kanászszámadók sokszor a „régi világból visszamaradt embereket fogadták föl bojtárnak. Ezek többnyire a börtönből szabadult egykori betyárok voltak, akik már idős koruk miatt nem nősültek meg, és vállalták a rideg, nehéz életet.

Id. Kapoli Antal faragó pásztor (1867-1957)

Tóth Mihály felsősegesdi kanász, juhász, *híres faragópásztor Tóth János, azaz Patkó Bandi unokájának vallotta magát.* Ő úgy tudja, hogy betyárőse egyszer „négy társával lement a Dráván túlra disznót szerezni. Báró Raszinyaitól loptak 600 disznót. Hároméves ártányokat. Egészen a Dráváig elhozták. Itt lőtték meg, és sebesen hozták Pogányszentpéterre, ahol eltemették, mint aki pokolvarrban halt meg. „Apám apjának, tehát Patkó Bandinak a sírja a pogányszentpéteri ó temetőben van. A kaputól jobbra, az első sír egy fenyőfával. A társai később Boszniába telepedtek le.

Közülük eggyel az én apám találkozott, mint pionír katona. Apámat, idős Tóth Mihályt az öreg betyár megismerte apja formájáról, és meg is vendégelte. Azt mesélte el, hogy Patkó Bandival betyárkodott. Disznóval kereskedett." (Takáts, 1986. 60.).

Idős Kapoli Antal, Kossuth-díjas faragópásztor is sok betyármondát, emléket mesélt el. Szerint sokan visszaéltek a híres betyárok nevével: „Zimányban volt sok krumplibetyár, kanász, aki nappal őrzött, éjjel felöltözött fegyveresen, és beállított, hogy – én vagyok Patkó. – A juhászok ismerték Patkót, és mondták, hogy nem adhatják a birkát. Erősködtek, pedig Patkó nevében nem lehetett kapcabetyárkodni. Ezeket, ha a betyárok megtudták, agyonverték. Sokszor össze is beszéltek a juhásszal, és bekerítették őket. Egyet egyszer Patkó hátbalőtt, lehúzták az árokba, és beterítették levelessel".

Egy másik Kapoli-történet szerint egyszer *Juhász András* beállított Zimányba Kapoli apjához, hogy „messen" [vágjon le] neki birkát. Apja azt válaszolta, hogy új tiszt van az uradalomban, aki nem hiszi el, hogy betyároknak kell, őt csalónak fogja tartani. Erre Juhász András elküldte a krasznárhoz a juhászt, a tiszt puskával a kezében kiment a nyájhoz. A betyár juhászbaltával a kezében ráparancsolt a krasznárra: „Fogd meg a vezérürüt, és fejtsd meg. Jegyezd meg a juhász nem csal!" Az uradalmi krasznár ezután megengedte, hogy a betyároknak vághatnak le birkát, csak kíméljék meg az uradalmat a rablásoktól, gyilkosságoktól (Takáts, 1986. 119.).

A betyárvilág emlékei Somogy megye földrajzi neveiben

A Somogy megye földrajzi nevei (SMFN) c., akadémiai kiadványban 130 dűlőnév utal valamilyen betyáremlékre. Ezek egy része felidézhet egy-egy helyi betyármondát, más részük pedig csak valamelyik betyár gyakori tanyázási helyét jelöli meg, és sok van olyan, amelyik az elfogott rabló, betyár kivégzési helyére utal. A következőkben ezeket a földrajzi neveket ismertetem. A nevek előtt lévő szám a község és azon belül a dűlőnév sorszámát jelzi, ezek segítségével a kötetben lévő térképvázlaton a helyszín azonosítható. A közlés SMFN alapján észak-dél és kelet-nyugat irányban történik.

A betyárok gyakoribb tartózkodási helyét jelölő földrajzi nevek

Fontos tudni, hogy a néphagyomány nem minden esetben emlékezik pontosan az itt előforduló betyárok nevére, a velük történt eseményekre. A Tóth testvéreket például legtöbbször összevont melléknevükön (Patkó Bandi) emlegetik. Ezek a helynevek azonban mindenképpen fontos betyáremlékek, de a hozzájuk fűződő magyarázat sokszor sajátos népmondának tekinthető, a valósághoz csak részben kapcsolódik.

Gamás *26/368. Bajci-mező.* Régen ez erdő volt, ahol a betyárvilág idején egy különösen nagy bajszú betyárt fogtak. Gönczi szerint Gamáson fogták el Illés Pál betyárt, akinek „szépen kultivált" bajusza volt.

Zamárdi *33/371. Tódi-gödör.* A hagyomány szerint egy Toldi nevű betyár lakott itt.

Nyim *44/96. Rókalukak ajja.* Erről a helynévről a nyimi jegyző 1864-ben egy országos gyűjtőkérdőíven (Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés) azt közli, hogy 1862-ben Patkó bandájából négyen tartózkodtak ebben a sűrű erdőben. Közülük itt kettőt a pandúrok agyonlőttek. A megsebesült Patkó Pistát Nagybábonyba szállították, ahol meghalt. *44/110. Patkó fája.* Patkó betyárról kapta a nevét, a pandúrok ennek a falunak a határában sebesítették meg halálosan.

Som *45/29. Bokor István.* Úgy tartja a helyi hagyomány, hogy ezt a területet egy betyárról nevezték el.

Pusztaszemes *52/12. Bëtyárcsárda.* A hagyomány szerint kb. 200 évvel ezelőtt csárda volt itt. Ide járt mulatni Patkó Bandi is társaival.

Torvaj *54/21. Hanák.* Egykor Hanák nevű betyár tanyázott ebben az erdőben.

Bábonymegyer *55/1. Nyugati sor.* A helyi monda szerint ebben az utcában halt meg Patkó Pista, a híres betyárvezér. *55/78. Régi-temető.* Itt nyugszik Patkó Pista és társa, Balassa Józsi betyár. 1986-ban állítottak bükkfából emlékoszlopot a sírjukra.

Zala *59/10. Bëtyár sor.* Az öregek elmondása szerint itt akácos erdő volt, ahol több embert kiraboltak. Járt itt Patkó Bandi és Keserű Jóska is.

Fiad *71/63. Bëtyár-tábla.* A régi fiadiak úgy tudják, hogy itt volt a búvóhelye Juhász András betyárnak.

Keleviz *95/22. Koncina-sürü.* Itt lőttek le egy Koncina nevű betyárt. A helyes neve: Koncinát. „Juhász András bandájában volt. Üldözés közben Kelevizen egy fára menekült, onnan lőtték le a pandúrok" (Gönczi, 399.).

Böhönye *110/77. Tót-köröszt.* Itt a betyárok egy Tóth nevű erdőst a fához kötöztek, ahol azt a szúnyogok halálra csípték.

Edde *117/13. Nagy-híd.* A monda szerint egyszer ide, a híd alá bújt el Juhász András az őt üldöző pandúrok elől.

Osztopán *116/29. Nagy-híd.* Gönczi: „Juhász társaival Perneszosztopán és Lengyelosztopán között lévő hídon megállították [az osztopáni bírót], a hídon imádkoztattak vele, aztán a nép szeme láttára agyonlőtték" (i. m. 344.).

Somogyszil *122/80. Patkó-fórások.* Öt forrás van itt egymás mellett, innen ered a patak is. A néphagyomány szerint Patkó Bandi kedvenc tartózkodási helye volt, itt találkozott a cimboráival. Állítólag egyszer döglött lovakat találtak ezen a helyen, a Patkó banda rejtette el a lopott lovakat, de üldözésük miatt nem tudtak visszajönni értük.

Somogyjád *123/127. Galambosi-temető.* A helyi monda szerint itt több betyár is el van temetve, többek között a környéken betyárkodó Juhász András és egy Keserű nevű társa. Gönczi a Somogy c. hetilapot idézve azt közli, hogy a Zala megyében agyonvert Juhász András holttestét Nagybajomba hozták, az ott ülésező vizsgáló bizottság azonosította, ahol 1868. dec. 8-án eltemették (i. m. 340.).

Mezőcsokonya *134/195. Nyiresi-csárda.* Juhász András kedvelt csárdája volt, több betyárdalban is szerepel. „A nyiresi csárdaajtó jaj, de fényös, | Juhász András, Druzsin Ferkó de ékös | Kisgyótai Juhász András legénye | Druzsin Ferkó, Isten tudja, miféle!"

Nagybajom *145/4. Patkó-sürü.* A hagyomány szerint Patkó Bandi tanyája volt ez a mély fekvésű, bokros rész. *145/159. Szunyog-ház.* Ezen az erdőrészen a hiedelem szerint éjfélkor törpék táncolnak, mert a betyárok megölték beárulójukat, az öreg Szúnyogot.

Simonfa *178/112. Ijesztő-vőgy* :Hüvös-vőgy. Az éjszakai legeltetés helye volt, ahol gyakran megjelentek a környékbeli betyárok is.

Bőszénfa *185/33. Patkó-domb*: Bandi-domb : Bandi-tető. A régiek a betyáridők emlékének tartják, itt szokott tanyázni Patkó Bandi.

Kadarkút *184/216. Kutyási-homok* : Kutyási-rét. Leopold György (Kutyási melléknevű) rablót 1863. márc. 4-én a Mikei út szélén akasztották fel. A történtekről Gönczinél a következőket olvashatjuk: „ ... Kínzásokkal és részben gyilkosságokkal párosult tetteiért a katonai rögtön ítélő bíróság Kutyási Györgyöt kötél általi halálra ítélte, és 1863. évi március 4-én reggel 8 1/4 órakor a Kadarkút–Mike községek közötti mezőszélen, a Feketesári dűlőben ... felakasztották" (i. m. 343.). Egy dal is keletkezett erről: Kis Kutyási nagy gulyája | Most maradt nagy árvaságra | Gula, ménes a ballangban | Kutyási fel van akasztva.

Visnye *189/31. Pali-temetés.* Mészáros Pál (Pali betyár) sírja. 1860 körül esett el, a néphit szerint nem fogta a golyó, csak hétéves meggyfából készült pipaszárral tudták lelőni. Gönczi szerint (i. m. 265.) pedig hétéves sürge (sörgye) juharbokorról lemetszett, és hét évig használt pipaszárral tudták csak agyonlőni. A SMFN szerint sírkeresztjén a következő felirat van: „A vármegye katonája lábad nyomát sokat járta, Nagy Pál, akit megölt a pipaszár.

Csurgó *202/248. Kökényesi-csárda.* A nép szerint betyártanya volt. Egy Keszerice Ferenc nevű gulyás (különben betyár volt) belevágta a fejszéjét a gerendába, egy horvát ember vette ki, de a betyár fejét is levágta. 202/265. Kulupács-kut. A néphagyomány szerint itt akasztották fel Kulupács Pista betyárt. Ő hajtotta el a major birkáit, de szét is osztotta a majori cselédek között. Gönczi: „Csurgón a temető sarkában van elföldelve, minden külső jel nélkül" (i. m. 401.).

Segesd *207/126. Kóci-csárda.* Egy Kóci nevű betyár gyakori tartózkodási helye volt.

Nagykorpád *215/227. Bódi-kut.* A legelő déli részén lévő kút, mellette volt egy Bódi nevű ökörgulyás kunyhója. Betyár volt ő is, ám társai agyonverték, és rágyújtották a kunyhót.

Ötvöskónyi *212/46. Gódán-híd.* Egy Gódán nevű gazdag embert ennél a hídnál fosztották ki és verték agyon a betyárok.

Mike *216/98. Pap halála* : Paphalál. A betyárvilág idején a bakonyi betyárok ellopták a kadarkúti pap méheit és disznait. Mivel a pap feljelentette őket, a betyárok bosszúból itt felakasztották és eltemették.

Tarany *219/342. Rác-temetés.* Valószínűleg rácok temetőhelye, azonban egy helyi betyármonda is kapcsolódik ehhez a helyhez. Ez szerint egy rác ember itt olyan fát vágott ki, amelybe a betyárok egy tarisznya arany- és ezüstpénzt rejtettek. Ezért a pénzért verték agyon. Megjegyzendő, hogy nemcsak a mondák beszélnek a betyárok elrejtett pénzéről, ez a valóságban is előfordult (l. Gönczi 287.).

Rinyabesenyő *220/41. Jancsár* : Jancsári-rét. A helyi monda egy ilyen nevű betyár tanyázási helyének tartja.

Görgeteg *222/147. Pecsönyés-kut* : Hideg-kut. Nagyon hideg a vize. A hagyomány szerint a betyárok ide, a kút kávája alá rejtették el a pandúrok elől a lopott disznók húsát.

Komlósd *241/52. Bëtyár-högy.* A helyi monda szerint itt lőtték meg Patkó Bandit. 241/72. Feneketlen-tó : Örvény. A megsebesült Patkó Bandit dobták bele. – Amint a Patkó testvérekkel kapcsolatos levéltári adatokból tudjuk, ez természetesen nem igaz, mert Pistát a nyimi sűrűben lőtték meg, Jancsit pedig Zala megyében.

Barcs *246/162. Patkó-tölgy.* Az erdőben van, állítólag Patkó Bandi is megbújt rajta egyszer.

Drávatamási *247/38. Fogarasi-lénia.* A néphagyomány szerint itt lőttek agyon a betyárok egy Fogarasi nevű embert. Ágakkal betakarták, csak tavasszal találtak rá az arra járók.

A pandúrok említése a helynevekben

Somogyfajsz *99/21. Pandúr-sürü.* A helyi monda szerint itt Juhász Andrást keresték a pandúrok.

Somodor *125/19. Pandur-temető* : Örsi-temető. A helyiek emlékezete szerint Patkó Pista betyárjai a közelben lőttek agyon három pandúrt, akiknek itt van a síremlékük. Gönczi: „A mernyei róm. kat. hitközség halotti anyakönyvébe bejegyzett adatok szerint 1862. szeptember 14-én négy csendőrt egy betyárbanda megtámadott, s őket „halálra kínozta"az Örsi pusztán éjféli fél 12 órakor... A csendőröket a pusztán is temették el. A csendőrezred díszemlékkővel jelölte meg sírjukat..." Ezen a következő nevek szerepelnek: Vörös Gáspár, Lázár Ferenc, Tóth István és Teszárs János (i. m. 292.).

Szabás *213/137.Pandur-fürdő* : Pandur. A patak két ágának találkozásánál lévő szélesebb rész, ahol forog, örvénylik a víz. Az öregek szerint betyárüldözés közben itt egy pandúr belefulladt a vízbe (Gönczi 292.).

A betyárok, rablók kivégzésének helyét megjelölő földrajzi nevek

Lengyeltóti *18/12. Bitófa.* Itt állt egy oszlop, amelyre állítólag a betyárokat akasztották fel.

Somogyvámos *29/96.Akasztófai-tábla.* Itt akasztották fel Kulcsár Treszkát, aki a betyárokkal cimborált. Gönczi írja Kulcsár Treszkával kapcsolatban: „Szabadszemély" lévén összeköttetésbe lépett a betyárokkal. Osztopán melletti Ihászi-pusztán tartózkodott. Ő is kószált a betyárokkal. A sörnyei rablásnál – állítólag – Somsich Andor uraság mellére térdelve vette el arany karperecét. Nagyon erős termetű volt. Mint betyárokkal járó nőt, elfogták, s a Somogyvámos melletti csapásra (marhahajtó út) vitték, hova a talpon ítélő bíróság kiszállva, halálra ítélte, s ott a bitófát mindjárt el is készítették, és felakasztották rá." (Gönczi, 1944. 374.).

Zamárdi *33/107. Bitófák.* Régen egy faragott oszlop állt itt. A hagyomány szerint erre útszéli betyárokat akasztottak fel.

Balatonföldvár *37/57. Akasztófa-dülő* : Akasztó-domb. A hagyomány szerint Kutyi Ferkó betyárt és társait akasztották itt fel. Gönczi erről a következőket tudja: „Kuti Ferenc Kőröshegyen statáriális eljárás alá került 1836-ban, valószínűleg felakasztották." Megjegyezzük, hogy Balatonföldvár csak 1850-től önálló község, területe Kőröshegyből vált ki.

Karád *64/122. Akasztófai-domb.* A helyi adatközlők szerint itt akasztották fel 1860 körül Kapa Imrét lopásai miatt.

Marcali *87/65. Akasztófa-domb.* Itt végezték ki a betyárokat. Gönczi szerint Lippai (Német) Pált „bűneiért a rögtönítélő bíróság Marcaliban felakasztotta (Gönczi 343.).

Bodrog *124/44. Akasztó-dülő.* A nép szerint itt akasztották fel Kujcsár Marit, aki Juhász Andrással cimborált.

Somogysárd *137/148. Akasztó-domb.* Állítólag egy betyárt akasztottak itt fel.

Patosfa *229/154. Bitófai-tábla* : Bitófa. A valamikor itt álló fára rablót akasztottak fel.

Rinyaújlak *232/68. Akasztó-tó.* A néphagyomány szerint itt akasztottak fel a pandúrok egy betyárt.

Csokonyavisonta *233/94. Gábor-remic.* A helyi monda szerint itt akasztottak fel egy Gábor nevű betyárt, aki állítólag Patkó Bandi bandájában volt.

Darány *Akasztó-högy 245/35.* Az adatközlők szerint itt akasztottak fel egy betyárt. A kegyelmet hozó futár pár perccel később érkezett, mint az ítéletet végrehajtották.

/Vö. még Pálfy Dániel: A betyárvilág emlékei Somogy megye földrajzi neveiben = Somogyi Honismereti Híradó, 1976. 1–3. szám: 140–159.)

MUTATÓK, JEGYZÉKEK

A dalok, balladák jegyzéke a közlési sorrend szerint

A bevezető tanulmányban:

Zavaros a Tisza...(Bogár Imre) *15. l.*
A fekete hegyek alatt (Fehér László) *16. l.*
Sárbogárdon juhász voltam ... (Juhász András) *18. l.*
Rászállott a páva ... *20. l.*
Juhász András, de híres telkes gazda ...*25. l.*

ADATTÁR

Betyárballadák, betyárdalok

1. Fehér László lovat lopott... I.
2. Fehér László lovat lopott ... II.
3. Angyal Bandi kaszárnyában ...
4. Ej, haj, Zsubri pajtás ...
5. Ejnye, ejnye, Subri pajtás ...
6. Sobri Jóska hacacáré gatyája...
7. Hallod, pajtás kivirágzott az a fa...
8. Bakony erdő gyászba van...I. (Rózsa Sándor)
9. Bakony erdő gyászba van ... II.
10. Major erdő gyászba van...
11. Rózsa Sándor, ha fölül a lovára...
12. Rózsa Sándor kint sétál a tájon ...
13. Esik eső, szép csöndesen csöpörög ... I.(Cseli Pista),
14. Esik eső, szép csöndesen csöpörög ... II. (Cseri Pista)
15. Csali Pistát elfogták az erdőbe...
16. Híres betyár vagyok, Patkó az én nevem ... I.
17. Híres betyár vagyok, Patkó az én nevem ... II.
18. A bakonyi erdő körül van kerítve...
19. Bakony az én hazám...
20. Puszta csárda, két oldalán ajtó...

21. Kocsmárosné, hallja-e, hallja-e...
22. Jabócsai vadkörtefa...
23. Juhász András, jaj de híres betyár volt...
24. Köszönhetem bajaimat... I.
25. Amikor én juhászkodtam...
26. De szennyes a Juhász András gatyája...
27. Juhász András tizenhat szél gatyája...
28. Juhász András, jaj, de szennyes a gatyád...
29. A nyíresi kukorica de sárga...I.
30. A nyíresi kukorica, de sárga... II.
31. Bene Vendel tizenhat szél gatyája... I.
32. Bakony erdő kizöldellt a tavasszal ... (Bene Vendel)
33. Bene Vendel tizenhat szél gatyája... II.
34. Hallod, pajtás fajszi Cserbe mi történt...
35. Mi történt a somodori határba...
36. Zavaros a Tisza ... II. (Bogár Imre),
37. Harangoznak délre... (Bogár Imre)
38. Egy útszéli csárda...
39. Betyár vagyok, Bogár Imre a nevem...
40. A Vidrócki híres nyája...
41. Tizenkettő, tizenhárom, tizennégy... (Séta Pista)
42. Engem hívnak Savanyu Jóskának...
43. Kizöldellt már a Dabasnak teteje...
44. Nádi Jancsi Fenékbe van...
45. Zörög a kocsi a fagyon...
46. Csütörtökön virradóra... I.
47. Csütörtökön virradóra II.
48. A kis betyár az erdőben...
49. Igyál, betyár, múlik a nyár...
50. Arra alá legelész egy pej csikó...
51. Már mihozzánk jönnek verbuválni...
52. Köszönhetem bajaimat... II.
53. Iszik a betyár a csapon ...
54. Ha bemegyek a büssüi csárdába ...
55. Hegyoldalba nagyot nyerít a szamár ...
56. A szennai utca végig sáros ...
57. Nem messze van ide Kismargita ...
58. Patkó Pista fölül a lovára ...
59. Én az éjjel elaludtam ...
60. Tisza partján elaludtam ...
61. Jaj, de széles, jaj, de hosszú ez az út ... I. (Pápainé)
62. Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út ... II. (Pápainé)
63. Jaj, de gyöpös, jaj, de sáros az az út ...
64. Túl a Tiszán van egy csárda egymagán ...
65. Esik eső, nagy sár van a faluba ...
66. Én is voltam valaha ...
67. Csukd be, paraszt, istállódat ...
68. Lehullott az erdő fája ...
69. Molnár, van-e pénzed ...

Rabénekek

70. Jaj, de nagyon széles az acsai berök ...
71. Ha felmegyek Budapestre ...
72. Bolthajtásos az én tanyám ...
73. Hallottad-e hírét Zalaegerszegnek ... I.
74. Hallottad-e hírét ... II.
75. Csütörtökön virradóra ... III.
76. Édesanyám sokat intett a jóra ...

Új balladák

77. Győri Mari fölöltözött fehérbe ...
78. Szabó Vilmát nem az anyja szülte ...
79. Szabó Vilma kiment az erdőbe ...
80. Nyitva van az Endre báró ablaka ...
81. Balatonnál, a nagyberki határba ...
82. Szépen őröz Endre báró juhásza ...
83. Besütött a nap a báró ablakán ...
84. Barna Janit arra kérte babája ...
85. Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út ... III. (Barna Jancsi)
86. Ezernyolcszáztizenötödik évbe ...
87. Ezerkilenszáztizenötödikbe ...
88. Hallottátok, a faluba, mi történt ...
89. Mi történt a diasi szürüskertbe ... (Farkas Julcsa)

Ponyva- vagy krimiballadák

90. Halljátok-e, mi történt a pusztába ...
91. Szabolcs megye, nyíregyházi zöld erdő ...
92. Szabó Gyula Horvát Jolánt szerette ...
93. Gyászba van a horvátkúti főutca ...
94. Rémséges hírt közöltek az újságok ... I.
95. Rémséges hírt közöltek az újságok ... II.

A dalok kezdősorainak betűrendes mutatója

(Az első helyen a közlési sorszámot, a második helyen az oldalszámot adjuk meg)

A bakonyi erdő körül van kerítve ... 18, *54*
A fekete hegyek alatt ... *Bev. 16*
A kis betyár az erdőben ... 48, *103,*
Amikor én juhászkodtam ... 25, *65*
Angyal Bandi kaszárnyában ... 3, *34*
A nyíresi kukorica, de sárga I... 29, *70*
A nyíresi kukorica, de sárga II... 30, *71*
Arra alá legelész egy pej csikó ... 50, *106*
A szennai utca végig sáros ... 56, *114*
A Vidrócki híres nyája ... 40, *89*
Bakony az én hazám ... 19, *55*
Bakony erdő gyászba van I... 8, *42*
Bakony erdő gyászba van II... 9, *43*
Bakony erdő kizöldellt a tavasszal ... 32, *77*
Balatonnál, a nagyberki határba ... 81, *153*
Barna Janit arra kérte babája ... 84, *157*
Bene Vendel tizenhat szél gatyája I... 31, *76*
Bene Vendel tizenhat szél gatyája II... 33, *78*
Besütött a nap a báró ablakán ... 83, *155*
Betyár vagyok, Bogár Imre a nevem ... 39, *87*
Bolthajtásos az én tanyám ... 72, *136*
Csali Pistát elfogták az erdőbe ... 15, *51*
Csukd be, paraszt, istállódat ... 67, *127*
Csütörtökön virradóra I... 46, *101*
Csütörtökön virradóra II... 47, *102*
Csütörtökön virradóra III... 75, *138*
De szennyes a Juhász András gatyája ... 26, *67*
Egy útszéli csárda ... 38, *46*
Ejnye, ejnye, Subri pajtás ... 5, *38*
Engem hívnak Savanyu Jóskának ... 42, *94*
Esik eső, nagy sár van a faluba ... 65, *125*
Esik eső, szép csöndesen csöpörög I. (Cseli Pista)... 13, *49*
Esik eső, szép csöndesen csöpörög II. (Cseri Pista)... 14, *50*
Ezerkilencszáztizenötödikbe ... 87, *161*
Ezernyolcszáztizenötödik évbe ... 86, *160*
Édesanyám sokat intett a jóra ... 76, *139*
Én az éjjel elaludtam ... 59, *118*
Én az úton bandukoltam ... 52 b, *108*
Én is voltam valaha ... 66, *126*
Fehér László lovat lopott I.... 1, *30*

Fehér László lovat lopott II.... 2, *32*
Gyászba van a horvátkút főutca ... 93, *170*
Győri Mari fölöltözött fehérbe ... 77, *145*
Ha bemegyek a büssüi csárdába ... 54, *111*
Ha felmegyek Budapestre ... 71, *135*
Halljátok-e, mi történt a pusztába ... 90, *165*
Hallod, pajtás, fajszi Cserbe mi történt ... 34, *81*
Hallod, pajtás, kivirágzott az a fa ... 7, *40*
Hallottad-e hírét I.... 73, *137*
Hallottad-e hírét II.... 74, *138*
Hallották, a faluba mi történt ... 88, *162*
Harangoznak délre ... (Bogár Imre)... 37, *85*
Hegyoldalba nagyot nyerít a szamár ... 55, *112*
Híres betyár vagyok, Patkó az én nevem I.... 16, *53*
Híres betyár vagyok, Patkó az én nevem II.... 17, *54*
Igyál, betyár, múlik a nyár ... 49, *105*
Iszik a betyár a csapon ... 53, *110*
Jabócsai vadkörtefa ... 22, *57*
Jaj, de gyöpös, jaj, de sáros az az út ... 63, *122*
Jaj, de nagyon széles az acsai berek ... 70, *133*
Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út I. (Pápainé)... 61, *120*
Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út II. (Pápainé)... 62, *121*
Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út III. (Barna Jancsi)... 85, *158*
Juhász András, de híres telkes gazda ... *Bev. 25. l.*
Juhász András, jaj, de híres betyár volt ... 23, *61*
Juhász András, jaj, de szennyes a gatyád ... 28, *69*
Juhász András tizenhat szél gatyája ... 27, *68*
Kizöldellt már a Dabasnak teteje ... 43, *95*
Kocsmárosné, hallja-e, hallja-e ... 21, *57*
Köszönhetem bajaimat I.... 24, *62*
Köszönhetem bajaimat II... 52 a, *108*
Lehullott az erdő fája ... 68, *128*
Major erdő gyászba van ... 10, *44*
Már mihozzánk jönnek verbuválni ... 51, *107*
Mi történt a diasi szürüskertbe ... 89, *163*
Mi történt a somodori határba ... 35, *83*
Molnár, van-e pénzed ... 69, *129*
Nádi Jancsi Fenékbe van ... 44, *97*
Nem messze van ide Kismargita ... 57, *115*
Nyitva van az Endre báró ablaka ... 80, *151*
Patkó Pista fölül a lovára ... 58, *116*
Puszta csárda, két oldalán ajtó ... 20, *56*
Rászállott a páva ... *Bev. 20. l.*
Rózsa Sándor, ha fölül a lovára ... 11, *45*
Rózsa Sándor kint sétál a tájon ... 12, *46*
Rémséges hírt közöltek az újságok I.... 94, *172*
Rémséges hírt közöltek az újságok II.... 95, *173*
Sárbogárdon juhász voltam ... *Bev. 18. l.*
Sej, haj, Zsubri pajtás ... 4, *37*

Sobri Jóska hacacáré gatyája ... 6, *39*
Szabó Gyula Horvát Jolánt szerette ... 92, *168*
Szabolcs megye, nyíregyházi nagy erdő ... 91, *167*
Szabó Vilma kiment az erdőbe ... 79, *148*
Szabó Vilmát nem az anyja szülte ... 78, *147*
Szépen őröz Endre báró juhásza ... 82, *154*
Tisza partján elaludtam ... 60, *119*
Tizenkettő, tizenhárom, tizennégy ... (Séta Pista)... 41, *91*
Túl a Tiszán van egy csárda egymagán ... 64, *124*
Zavaros a Tisza I. (Bogár Imre) ... *Bev. 15. l.*
Zavaros a Tisza II. (Bogár Imre) ... 36, *84*
Zörög a kocsi a fagyon ... 45, *99*

A dalok lelőhelyei

A helynév utáni szám a községben gyűjtött dal kötetünkben szereplő sorszáma.

Babócsa *Bev.16-17.l.*
Bodrog 29
Buzsák 81, 90, 91
Büssü 7, 9, 44, 54, 60, 66, 67, 69, 71, 77, 94
Cserénfa 13, 31, 49
Csököly 6, 8, 20, 21, 57, 61, 62,77, 78
Csurgó *Bev. 20-21. l.*, 12, 15, 17, 18, 21, 32, 33, 39, 42, 58, 68, 89
Felsőmocsolád 2, 28, 48, 52 b, 59, 66, 82, 92
Gölle 28j, 69
Kadarkút 10, 11, 19, 41
Kaposkeresztúr *Bev. 25-26.*, 27, 37, 80, 88
Kazsok 46, 72
Kisbárapáti 5, 25, 53, 76
Lábod 23
Nagybajom 73
Nagyberény *Bev. 18-19. l.*, 52 a, 55, 75
Nagyberki 3, 38, 43j, 51, 69, 79, 83
Nikla 26, 40, 43, 85, 92, 93, 95
Nikla–Hódoshát 14, 34, 86
Osztopán 22, 30, 63
Szenna 24, 35, 45, 47, 50, 56, 64, 65, 70
Táska 1, 36, 84, 87
Törökkoppány 4
Zselickisfalud 16
Zselickislak 73, 74

Az adatközlők névsora

Bácsi Pálné Darab Margit 62 é. (Csököly)
Bence János 73 é. (Bodrog)
Beresznyei Márton 68 é. (Zselickisfalud)
Bertalan Sándor 45 é. (Felsőmocsolád)
Bíró József 51 é. (Zselickislak)
Borbély Teréz 57 é. (Csurgó)
Böröcz József 58 é. (Büssü)
Decsi János 42 é. (Büssü)
Fekete József 76 é. (Szenna)
Fodor Jánosné 56 é. (Felsőmocsolád)
Garzsó József 73 é. (Csököly)
Gelencsér Sándor 73 é. (Nagyberki)
Gulyás Istvánné 60 é. (Babócsa)
Gyánó Károlyné Miseta Anna 68 é. (Táska)
Gyócs Sándor 71 é. (Nagybajom)
Horváth Györgyné Kesztyűs Erzsébet 78 é. (Nikla–Hódoshát)
Jó Henrik 75 é. (Csököly)
Keserű Erzsébet 75 é. (Kadarkút)
Király János 56 é. (Gölle)
Kirsch Lajos 68 é. (Felsőmocsolád)
Kisgyó Istvánné Bogdán Rozália 71 é. (Táska)
Kiss Lajos 73 é. (Felsőmocsolád)
Kontli Józsefné Tusnovics Erzsébet 51 é. (Büssü)
Kovács György 60 é. Kadarkút
Kovács János 65 é. (Nikla)
Lengyel Józsefné Putics Rozália 35 é. (Táska)
Markó Józsefné Papp Katalin 72 é. (Csököly)
Márkus Ferenc 65 é. (Csököly)
Megyer Sándor 83 é. (Nagyberki)
Nagy Ferencné Papp Lídia 58 é. (Csököly)
Nagy M. Lajos 48 é. (Büssü)
Németh István 74 é. (Nikla)
Oláh Mihály 60 é. (Felsőmocsolád)
Pamuki József 58 é. (Osztopán)
Papp Deák Imréné 63 é. (Szenna)
Papp Gulyás Imréné 62 é. (Táska)
Papp Lajos 70 é. (Cserénfa)
Puska János 58 é. (Büssü)
Proity István 49 é. (Buzsák)
Sági János 61 é. (Büssü)
Sár István 66 é. (Büssü)
Sass József 61 é. (Osztopán)
Somogyvári Istvánné Tóth Mária 63 é. (Büssü)
Szántó Ferenc 51 é. (Nagyberény)

Szappanos Jánosné 61 é. (Törökkoppány)
Takács József 68 é. (Kazsok)
Tillmann Ferencné Balogh Anna 58 é. (Kaposkeresztúr)
Tilt Jánosné Igali Margit 40 é. (Nikla)
Tóth Imre 72 é. (Kisbárapáti)
Tóth Sándor 76 é. (Lábod)
Vecsernik Istvánné Tomisa Margit 71 é. (Nikla)
Virág Gyuláné Horváth Erzsébet 75 é. (Nikla)
Zrínyi János 47 é. (Buzsák)

A dalokat gyűjtötték

A gyűjtők tevékenysége különböző színvonalú volt, de mindenki a maga módján fontos szerepet töltött be, hozzájárult a gyűjtemény létrejöttéhez. A főiskolai hallgatók, a középiskolások, a vidéki pedagógusok többsége felkérésünk alapján, a megadott témák szerint gyűjtött, és készítette el a hangfelvételt. Mások, mint pl. dr. Király Lajosné, dr. Várkonyi Imre stb. önálló gyűjtőmunkát végeztek. A munkálatok központja a Kaposvári Tanítóképző Intézet volt, ennek néprajzi szakkörét 1962–64-ben dr. Várkonyi Imre, 1972–75-ben dr. Király Lajos vezette. A betyárdalok gyűjtéséhez útmutatót és kérdőívet szerkesztettünk. Sok dalt vettek fel magnetofonszalagra, és küldtek be hozzánk a kaposvári járási honismereti munkaközösség tagjai is. A dallamokat dr. Király Lajosné Péter Mária jegyezte le, ő volt a gyűjtés népzenei irányítója.
A gyűjtők névsora (a név utáni szám a kötetben szereplő dal sorszáma, ill. a bevezető tanulmányban lévő példák oldalszáma):

Bakó Lászlóné 73
Boda Péterné 46, 72
Buzsáki Márta 2, 52 b, 59
Győr József 74
Hársházi Sarolta 1, 14, 26, 34, 36, 40, 43, 81, 84, 85, 86, 87, 93, 95
Házas Károly *Bev.15. l.*,33, 39
Heisz Károly 4
Dr. Király Lajos 23, 28, 29, 48, 54, 66, 69, 77, 82, 88,92,94
Dr. Király Lajosné *Bev. 25-26. l.*, 3, 7, 9, 27, 37, 38, 44, 51, 60, 71, 79, 80, 83
Kovács Ferenc 6, 8, 20, 21, 62, 78
Magyar Valéria 81, 90, 91
Dr. Öss Zoltánné 10, 11, 19, 41
Papp Imre *Bev.20-21. l.*, 12, 15, 17, 18, 32, 39, 42, 58, 68, 89
Putics Klára *Bev.16-17. l.*
Rétháti János *Bev. 15. l.*, 57, 61, 77
Szalai Imre 35
Takács Sándor *Bev.18-19. l.*, 52 a, 55, 75
Dr. Várkonyi Imre 5, 24, 25, 44, 45, 47, 50, 53, 56, 64, 65, 67, 70, 76
Walczenbach István 13, 31, 49
Zsovár József 16

Irodalomjegyzék

Békefi, 1966.
Békefi Antal: A bakonyi szegényember dalai. Zeneműkiadó, Bp., 1966.

Békés István, 1966.
Békés István: Magyar Ponyva Pitaval. Minerva, Bp., 1966.

Berta Gyula, 2000.
Berta Gyula: Somogyország pandúrjainak története 1766–1884. Marcali, 2000.

Berzsenyi, 1833
Berzsenyi Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairul. In: Berzsenyi Dániel művei. Kis János emlékezései. Szépirod. K. Bp., 1985. 428–9.

Burány Béla, 1977.
Hallották-e hírét? Pásztordalok, rabénekek, balladák. Sajtó alá rendezte dr. Burány Béla. Fórum K. 1977.

Csanádi–Vargyas, 1954.
Csanádi Imre–Vargyas Lajos: Röpülj, páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok. Szépirod. K., 1954.

Dömötör Sándor: Betyárromantika. Ethnográfia, 1930.

Együd, 1975.
Együd Árpád: Somogyi népköltészet. Kaposvár, 1975.

Együd, 1981.
Együd Árpád: Kaposváron megverték a rézdobot. Száz somogyi népdal. Kaposvár, 1981.

Gönczi, 1944.
Gönczi Ferenc: Somogyi betyárvilág. Kaposvár, 1944.

Gulyás–Szabó, 1977.
Túl a Tiszán a szendrei határban. Népballadák és históriás énekek Szolnok megyéből. Szolnok, 1977.

Halasy Miklós: Bábonyban, Rudnay Gyula tájain. Patkó nóták, történetek = Tabi Kilátó, 1986-87. 41-52.

Hársházi István, 1978.
Hársházi István: Niklai hagyományok. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár, 1978.

Háromszéki népballadák, 1973.
Háromszéki népballadák. Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye. Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel. Kriterion K. Bukarest, 1973.

Jagamas–Faragó, 1974.
Romániai magyar népdalok. Közzé teszi Jagamas János és Faragó József. Kriterion K. Bukarest, 1974.

Jeli József: Emlékezés Savanyó Jóska híres betyárra = Somogyi Honismereti Híradó 1982/2: 14–6.

Knézy, 1967.
Kanyar József – Kerecsenyi Edit – Knézy Judit: Fejezetek Pogányszentpéter történetéből. Kaposvár, 1967.

Király Lajosné: A betyár alakja a somogyi népköltészetben = Somogy, 1976. 4. sz. 65–80.

Király Lajosné: Új stílusú népballadáink és a ponyvaballadák = Somogyi Honismereti Híradó, 1970. 2. sz. 29–32.

Kallós Zoltán, 1973.
Kallós Zoltán: Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák. Magyar Helikon, 1973.

Küllős, 1988.
Küllős Imola: Betyárok könyve. Mezőgazd. Kiadó Bp., 1988.

Lelkes, 1980.
Magyar néptánchagyományok. Szerk. Lelkes Lajos. Zeneműkiadó, Bp., 1980.

Nyék Sándor, 1982.
Nyék Sándor: Balatoni népdalok. Veszprém, 1982.

Olsvai, 1975.
A somogyi magyarság népzenéje. In: Együd Árpád: Somogyi népköltészet. Kaposvár, 1975.

Olsvai–Várnai, 1982.
Dráva szélén lakom. hetvenhét ormánysági népdal. Szerk. Olsvai Imre és Várnai Ferenc. Zeneműkiadó, Bp., 1982.

Ortutay, 1968.
Magyar népballadák. Szerk. Ortutay Gyula. Válogatta és jegyzetekkel ellátta Kríza Ildikó. Szépirod. K., 1968.

Magyar néptánchagyományok. Zeneműkiadó, Bp., 1980.

Ortutay, 1971.
A nagy hegyi tolvaj. Magyar népballadák. Válogatta és a bevezetőt írta Ortutay Gyula. A jegyzeteket összeállította Kríza Ildikó. Magyar Helikon, 1971.

Pálfy Dániel: A betyárvilág emlékei Somogy megye földrajzi neveiben = Somogyi Honismereti Híradó 1976. 1–3. sz. 140–159.

Piller Dezső: Szántódpuszta. Kaposvár, 1978.

Sárosi Bálint: Zenei anyanyelvünk. Gondolat K. Bp., 1973.

Ráduly, 1975.
Kibédi balladák. Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. Kriterion K. Bukarest, 1975.

Somogy megye földrajzi nevei. Akadémiai K. Bp., 1974.

Somogy megye népművészete. Szerk. Kapitány Orsolya, Imrő Judit. Kaposvár, 2001.

Takáts, 1986.
Takáts Gyula: Somogyi pásztorvilág. Kaposvár, 1986.

Tengerdi, 1988.
Tengerdi Győző: Balatoni nádas berek. Buzsák község dalai. Buzsák Község Önkormányzata, 1988.

Tengerdi, 2000.
Tengerdi Győző: Balatonkeresztúr község története. Balatonkeresztúr, 2000.

Újváry Zoltán, 1980.
Újváry Zoltán: Szállj el, fecskemadár. Gömöri magyar népballadák és népdalok. Magyar Helikon, 1973.

Vajda József, 1978.
Vajda Józse: Hallottad-e hírét Zalaegerszegnek, 333 zalai népdal. Zalai Gyűjtemény 10. sz. Zalaegerszeg, 1978.

Vargyas, 1976.
Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. II. Zeneműkiadó, 1976.

Vargyas, 1979.
Vargyas Lajos: Balladáskönyv. Zeneműkiadó, Bp., 1979.

Vargyas, 1981.
Vargyas Lajos: A magyarság népzenéje. Zeneműkiadó, Bp., 1981.

Vargyas, 1988.
Magyar néprajz V. Magyar népköltészet. Főszerk. Vargyas Lajos. Akadémiai K., Bp., 1988.

Várkonyi, 1988.
Várkonyi Imre: Büssüi tájszótár. Akadémiai K. 1988.

Várkonyi, 1989.
Várkonyi Imre: Bádogozzák a szennai templomot (szennai népdalok). A Kaposvári Tanítóképző Főiskola kiadása, 1989.

Várkonyi, 1990.
Várkonyi Imre: Büssüi népdalok. A Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola kiadása, 1990.

Vikár, 1905.
Vikár Béla: Somogy megye népköltése. Bp., 1905.

Zákonyi, 1966.
Dr. Zákonyi Ferenc szerk.: A gyöngyösi csárda. A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának Kiadványa, 1966.

M368875
KAPOSVÁR

1715. —